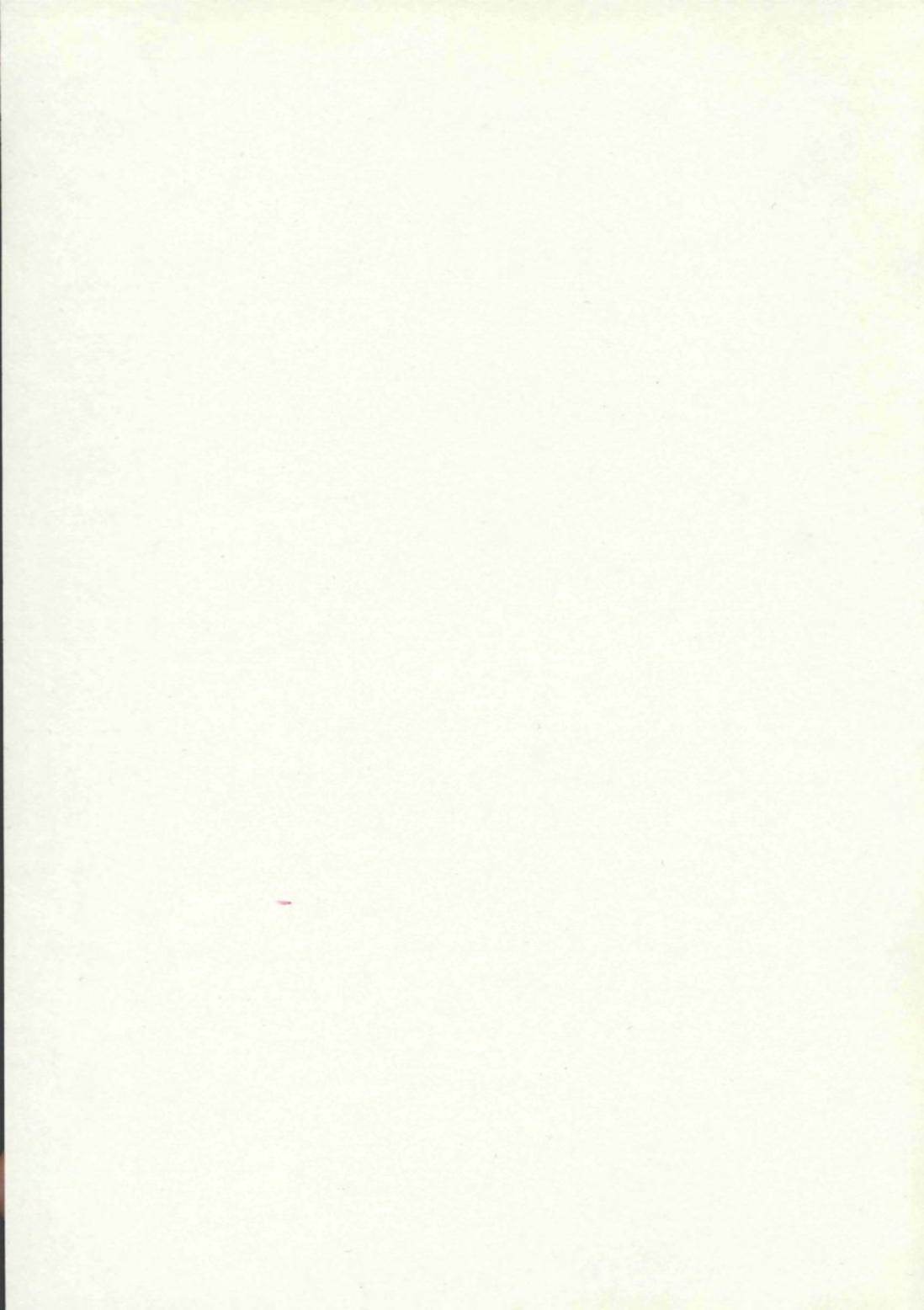

Delfia Batavorum

Jaarboek 1992

Delfia Batavorum

Jaarboek 1992

W. Groot en M. A. Verbeek

De Oud-Eilanderse Kerk van het Koninkrijk der Nederlanden

M. A. Verbeek

Jan van Goyen 'Gesicht op Delft' (1659) (1659) (1659)

M. A. Verbeek

Het 'Batavisch' van Verbeek

met een naschrift van J. W. W. W.

H. A. Heeringa

Estimie van het 'Batavisch' (1659) (1659) (1659)

H. W. van Loon

Jan van Goyen (1659) (1659) (1659)

J. Steenstra

De 'Batavisch' van Verbeek (1659) (1659) (1659)

De 'Batavisch' van Verbeek (1659) (1659) (1659)

E. J. Verbeek

Waarom is het 'Batavisch' (1659) (1659) (1659)

E. J. Verbeek

De 'Batavisch' van Verbeek (1659) (1659) (1659)

E. J. Verbeek

Nieuw 'Batavisch' (1659) (1659) (1659)

E. J. Verbeek (1659) (1659) (1659)

De 'Batavisch' van Verbeek (1659) (1659) (1659)

De 'Batavisch' van Verbeek (1659) (1659) (1659)

De 'Batavisch' van Verbeek (1659) (1659) (1659)

De 'Batavisch' van Verbeek (1659) (1659) (1659)

De 'Batavisch' van Verbeek (1659) (1659) (1659)

Genootschap Delfia Batavorum

Delft 1993

Het Genootschap Delfia Batavorum draagt dit tweede jaarboek op aan

ir. H.H. Vos en mw. W.M. Vos-de Koning

wegens hun verdiensten voor het Genootschap.

ISSN 0927-409X

Dit jaarboek is een uitgave van het Genootschap Delfia Batavorum,
secr. Wilhelminalaan 107, 2625 LH Delft

Redactie:

H. L. Houtzager, voorzitter

P. C. J. van der Krogt

H. W. van Leeuwen

M. van Noort, secretaris (Wilhelminalaan 214, 2625 KK Delft)

M. A. Verschuyf

Druk- en bindwerk: Meinema, Delft

Inhoud

Ten geleide	4
Jaarverslag over 1992	5
<i>W. C. M. Wüstefeld</i> Delftse handschriftenproductie en de boeken van de familie Van Assendelft	9
<i>M. Gout en M. A. Verschuyf</i> De Oud-Katholieke Kerk aan het Bagijnhof te Delft	43
<i>M. Kersten</i> Jan van Goyens 'Gezicht op Delft vanuit het noorden', 1654	61
<i>M. A. Lindenburg</i> Het 'Straatje' van Vermeer met een naschrift van <i>W. F. Weve</i>	77
<i>H. L. Houtzager</i> Enkele notities over botanici-medici, bloemen en kruidentuinen in het 16de en 17de-eeuwse Delft	91
<i>H. W. van Leeuwen</i> Jan Soutendam (1830-1891), archivaris en secretaris	107
<i>J. Soutendam</i> Conflict tussen het gerecht van Delft en rector en rechters van de universiteit te Leiden, in het jaar 1759	117
Daniël Kok, een leven in dienst van het vaderland	125
<i>L. J. Meilink-Hoedemaker</i> Beiaardkunst in Delft in de tweede helft van de 20ste eeuw	133
<i>E. J. Bult</i> Archeologische kroniek van Delft juni 1991-augustus 1992	145
<i>P. C. J. van der Krogt</i> Nieuwe straatnamen 1992	163
<i>P. C. J. van der Krogt en H. W. van Leeuwen</i> Publikaties over Delft en Delvenaren 1992	169
Het gemeentebestuur van Delft, 1-1-1993	174
De Delftse bevolking	174
Over de auteurs	175
Naamregister	177

Ten geleide

De publikatiecommissie van het Genootschap Delfia Batavorum heeft voor de inhoud van het tweede jaarboek van het Genootschap een keuze gemaakt uit de grote hoeveelheid kopij, die haar dit afgelopen kalenderjaar is aangeboden.

Behalve de vaste rubrieken zult u in dit jaarboek weer een aantal artikelen aantreffen, die, naar wij hopen, uw belangstelling voor Delfts verleden zal stimuleren.

De publikatiecommissie is de verschillende auteurs erkentelijk voor hun bijdragen. Een financiële bijdrage van de Amsterdamse Bibliotheca Philosophica Hermetica maakte het mogelijk bij het artikel van mw. Wüstefeld een aantal illustraties in kleur af te beelden, waarvoor onze hartelijke dank. Wij wensen u enige aangename uren toe bij het lezen van dit tweede jaarboek van het Genootschap.

De publikatiecommissie van het Genootschap Delfia Batavorum

Jaarverslag over 1992

Publikaties

De voor het Genootschap belangrijkste gebeurtenis in het jaar 1992 was ongetwijfeld de verschijning van het *Jaarboek 1991*. Dit eerste deel is, naar uit vele reacties bleek, door de leden enthousiast ontvangen. Als dank voor zijn verdiensten voor het Genootschap, met name als jarenlang lid van de Publikatiecommissie, werd deze eerste uitgave opgedragen aan de heer H. W. van Leeuwen ter gelegenheid van zijn afscheid van de Gemeentelijke Archiefdienst.

De jaarlijkse uitgave van een jaarboek betekent voor de Publikatiecommissie een voortdurende activiteit. Op het moment van verschijnen van het jaarboek 1991 was de voorbereiding voor het volgende jaarboek al in volle gang. Het *Mededelingenblad* verscheen in 1992 acht maal en omvatte naast de uitnodigingen voor en gegevens over de lezingen alleen korte mededelingen.

Lezingen en excursies

In het verslagjaar zijn 10 lezingen en een filmvertoning gehouden. Twee van de lezingen zijn op een middag in de week georganiseerd en een kleine excursie met inleiding op een zaterdag. Dit om tegemoet te komen aan die leden die bijwonen van een avondlezing bezwaarlijk vinden.

- Op 28 januari 1992 sprak mevr. drs. S. Leupen over *Cellebroederskloosters in Nederland, met name in Delft*.
- Op 27 februari drs. J. W. L. Hilkhuijsen over *Delft in de 19e eeuw, een vogelvlucht*. Deze lezing is in samenwerking met de vereniging Vrienden van het Prinsenhof georganiseerd. Na afloop was er gelegenheid de tentoonstelling *De stad Delft, cultuur en maatschappij 1813-1914* te bezoeken.
- Op 25 maart vertoonde de heer J. M. van der Schans na afloop van de jaarvergadering zijn films over o.a. Delft en Jan Steen.
- Op 8 april: prof. ir. M. Gout over *Het illustere Genootschap van Onze Lieve Vrouwe Broederschap te Den Bosch*.
- Op 29 april was er een middaglezing georganiseerd. De heer W. Lutz, die een lezing zou houden over Galerie 'De Fiets' was helaas verhinderd. In zijn plaats vertelde de heer T. G. J. Jansen, beeldend kunstenaar in Delft, aan de hand van een video-presentatie over zijn werk.
- Op 19 mei sprak drs. P. M. Toebak ter voorbereiding op de excursie naar Willemstad en Breda over *Breda door de eeuwen heen*.

- Op 17 september mevr. drs. M. M. van Leeuwen-van Dijk over *Patriotten in Delft*.
 - Op 14 oktober mevr. H. A. van Dolder-de Wit over *De stad Gouda en haar geschiedenis*. Deze lezing was een samenwerking met de genealogische vereniging Prometheus.
 - Op zaterdag 7 november hield prof. dr. ir. W. J. Beek een inleiding over het nieuwe Techniek Museum Delft aan de Ezelsveldlaan. Na afloop gevolgd door een rondleiding door de, toen nog lege, gebouwen.
 - Op 18 november sprak drs. J. L. W. van Leur over *75 jaar openbare bibliotheek in Delft* ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van het bibliotheekwezen in Nederland en het 75-jarig jubileum van de Delftse bibliotheek.
 - Tenslotte hield mevr. drs. D. H. A. Lokin op dinsdagmiddag 15 december een inleiding over de onder haar beheer staande drie Delftse gemeentemusea. Zij ging daarbij met name in op de ontwikkelingen op museaal gebied. Na afloop werden de deelnemers rondgeleid door het Prinsenhof.
- De jaarlijkse excursie vond plaats op vrijdag 22 en zaterdag 23 mei. Ook dit jaar bleek bij de leden een grote belangstelling te bestaan voor het deelnemen aan deze excursies. Het reisdoel was nu de historische steden Willemstad en Breda. Op de beide dagen waren de bussen geheel volgeboekt en weer moest een aantal leden worden teleurgesteld. Zowel in Willemstad als in Breda werden de deelnemers door deskundige medewerksters van de plaatselijke VVV in stralend weer rondgeleid langs en door vele, soms anders niet te bezoeken, monumenten.

Delfia Batavorum prijs

Op de jaarvergadering in maart werd een bestuursvoorstel aangenomen om over te gaan tot instelling van een Delfia Batavorum prijs. Deze onderscheiding zal jaarlijks worden toegekend aan een persoon of instelling die zich bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt op het terrein waarop Delfia Batavorum werkzaam is. Deze prijs kan worden gefinancierd dankzij het van de heer J. W. Blok na zijn overlijden in 1983 ontvangen legaat. Dit legaat bestond voornamelijk uit boeken en prenten. Een deel van de boeken is destijds al aan de leden verkocht, omdat hiervan al een exemplaar in de bibliotheek aanwezig was. Besloten is nu ook de rest van het legaat te verkopen en uit de opbrengst een Blokfonds te vormen, waaruit de Delfia Batavorum prijs in de vorm van een legpenning kan worden betaald.

De stukken zijn na inventarisatie getaxeed en voor deze taxatieprijzen verkocht. Een vijftigtal prenten ging naar het Gemeentearchief. Voor de overige stukken werd op twee avonden in oktober een koopavond voor de leden georganiseerd. Wat daarna overbleef zou aan derden worden verkocht. De belangstelling op de koopavonden overtrof echter alle verwachtingen. Alle stukken zijn aangekocht door leden van het Genootschap.

Het ledenbestand

In het verslagjaar zijn 50 nieuwe leden ingeschreven. Daartegenover stond een nog iets groter aantal dat moest worden uitgeschreven door overlijden of opzegging. Het ledental liep terug van 929 per 1 januari naar 910 leden ultimo 1992.

Het bestuur

Op de jaarvergadering traden de bestuursleden dr. ir. M. Tienstra en mevrouw W. M. Steen-Leenderse af. In deze vacatures werden dr. M. A. Verschuyf en mevrouw E. Emeis gekozen. De statutair eveneens aftredende heer ir. J. G. Wegner werd herkozen.

Het bestuur was daarna als volgt samengesteld:

Voorzitter: dr. M. A. Verschuyf,

Secretaris: dhr. J. Grakist,

Penningmeester: mevr. P. Timman-Jansen,

Tweede voorzitter: mevr. W. van Reijen-Mienis,

Tweede secretaris: mevr. E. Emeis,

Lezingen: mevr. drs. K. M. ten Harmsen van der Beek-Pompe,

Excursies: mevr. mr. G. W. A. de Groot-Op den Brouw,

Commissie Behoud Stadsschoon: ir. J. G. Wegner.

De vacature van bibliothecaris is nog niet vervuld. Het omvangrijke boekenbezit van het genootschap is op dit moment nog ondergebracht in het gebouw van de Openbare Bibliotheek. Deze huisvesting met leenrecht alleen voor de leden van het Genootschap is echter niet blijvend. Het bestuur beraadt zich over een mogelijke vorm van exploitatie voor de toekomst.

De Commissie Behoud Stadsschoon

In het verslagjaar zijn geen wijzigingen gekomen in de samenstelling van deze commissie. Op een aantal terreinen zijn activiteiten ontwikkeld in de richting van de gemeenteraad:

- In maart voerde de commissie het woord in een vergadering van de raadscommissie Wonen over het probleem van het grote aantal terrasboten in de grachten van de binnenstad. Een discussiestuk hierover werd ingediend.
- In dezelfde maand reageerde de Commissie zowel mondeling als schriftelijk op het raadsvoorstel 'Kwaliteitsverbetering van de Delftse binnenstad'.
- In november volgde een brief naar het college van B. en W. over de toekomst van de door de T.U. af te stoten gebouwen aan de Kanaalweg, de Mijnbouwstraat en de Julianalaan en de in dit gebied gelegen botanische tuin.

De commissie volgt de ontwikkelingen op verschillende terreinen, zoals: het reclamebeleid van de gemeente, het bestemmingsplan Zuidpoort en de nieuwbouw aan het Oosteinde en aan de Paardenmarkt.

J. Grakist
secretaris

Delftse handschriftenproductie en de boeken van de familie Van Assendelft

Drs. W. C. M. Wüstefeld

Inleiding

Toen in juni 1991 bij Sotheby's in Londen een aantal handschriften uit de Amsterdamse collectie Six ter veiling werd aangeboden, was er een handschrift bij dat speciale aandacht heeft gekregen. Het betrof een fraai verlicht, geheel gaaf boekje met het wapen van Beatrijs van Dongen van Dalem († 1492). Beatrijs was echtgenote van Gerrit van Assendelft en moeder van de naar haar vernoemde Beatrijs van Assendelft, die bekend is van het bijzondere brevier dat zij aan het Zijklooster te Haarlem naliet en dat nu bewaard wordt in het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht. Zowel het brevier als het ter veiling aangeboden handschrift zijn in de tweede helft van de 15de eeuw vermoedelijk in Delft verlicht. Omdat het te veilen handschrift door de minister van nationaal belang geacht werd, kreeg de eigenaar geen toestemming het boekje in het buitenland te verkopen. Dit had uiteindelijk tot resultaat dat het handschrift een goede plaats vond in een Nederlandse verzameling en wel in de Amsterdamse Bibliotheca Philosophica Hermetica (BPH 158), welke bibliotheek ook een tweede Van Assendelft handschrift bezit, namelijk het getijdenboek van Van Assendelft-Kijfhoek dat in 1990 werd aangekocht (BPH 137). Zo zijn nu drie van de vier bekende Van Assendelft handschriften in Nederlands bezit. Het vierde handschrift berust sinds de 19de eeuw in het Fitzwilliam Museum in Cambridge (ms. James 25).

Het feit dat er vier handschriften van een familie bewaard zijn gebleven is zeer bijzonder; van geen enkele andere Nederlandse familie uit de 15de eeuw is iets dergelijks bekend. Vermoedelijk hebben de Van Assendelfts nog meer boeken in bezit gehad.¹ Interessant is ook dat van alle vier handschriften vermoed wordt dat zij een band met Delft hebben. Dit artikel zal enerzijds gewijd zijn aan het belang van de Delftse handschriftenproductie in het algemeen, anderzijds zal het de unieke 'collectie' Van Assendelft belichten en de plaats die hun handschriften innemen in de traditie van de Delftse boekverlichting.

Onze kennis van de Delftse boekverlichtingskunst

Vooraf door het onderzoek van de Amerikaanse professor James H. Marrow, is de stad Delft als een van de belangrijkste centra van handschrif-

tenproductie van de 15de eeuw naar voren gekomen. In de grote overzichtstentoonstelling van Noordnederlandse verluchte handschriften in het Rijksmuseum Het Catharijneconvent in Utrecht (1989) en The Pierpont Morgan Library in New York (1990), konden dan ook een aantal van de meest bijzondere Delftse boeken getoond worden. Allang was bekend dat in het Delftse Sint-Agnesklooster boeken afgeschreven en versierd zijn. Het fraaiste bewaard gebleven boek is een missaal dat in 1460 voltooid werd voor de eigen kloosterkerk (Dublin, Trinity College, ms. 81).² Tegenwoordig kennen we diverse andere stijlen van verluchting die we eveneens met Delft en directe omgeving associëren. Marrows toeschrijving aan Delft van de manuscripten gemaakt door de zogenaamde Meester van de Morgan Kindsheid Cyclus, actief rond 1415, is een van de meest verrassende nieuwe ontdekkingen.³

Delftse handschriften zijn soms herkenbaar doordat bepaalde, speciaal in Delft vereerde heiligen zoals Hippolytus, Ursula of Barbara, in rode inkt vermeld worden in heiligenkalenders die vaak in getijdenboeken zijn opgenomen. Daarnaast kennen we uit Delft specifieke stijlen van penwerkdecoratie.⁴ In Delftse getijdenboeken zien we soms ook een andere volgorde in de getijden dan die we aantreffen in getijdenboeken uit de rest van Nederland.⁵ Ook zijn er soms specifieke gebeden die we alleen of vooral in Delftse handschriften vinden. Tevens heeft Marrow aangetoond, dat Delft als handschriftencentrum bepaalde karakteristieke tekstuele en iconografische tradities kende, waarvan sommige met monastieke produktie en monastiek gebruik verbonden zijn.⁶ Op grond van het werk dat we nu met Delft associëren, kunnen ook bepaalde lijnen in de iconografische traditie gevolgd worden, die de ene generatie van de andere generatie heeft overgenomen en die de generaties met elkaar verbinden.⁷

De handschriften verlucht door de Meester van de Morgan Kindsheid Cyclus worden nu beschouwd als de oudste bekende verluchte handschriften die uit Delft bewaard zijn gebleven (ca. 1415). De belangrijkste vertegenwoordigers van de laatste generatie grote meesters zoals de Hemelvaart Meester, de Meester van de Adair Getijden en de Meester van Herman Droem, zijn werkzaam geweest in de periode van ca. 1475 tot ca. 1490, onder andere voor de familie Van Assendelft.⁸

Er is weinig bekend over de illuminatoren of verluchters die in Delft gewerkt hebben. Dit is voornamelijk te wijten aan de desastreuze brand die de stad in 1536 vrijwel geheel in as heeft gelegd. Niet alleen is toen belangrijk archiefmateriaal verloren gegaan, ook zijn vele in de stad aanwezige handschriften verbrand, waardoor onze kennis van de geschiedenis van de Delftse handwerkslieden, verluchters en kopiisten, altijd beperkt zal blijven. Desalniettemin is nog niet al het materiaal dat bewaard is gebleven systematisch bestudeerd en soms duiken, geheel onverwacht, nieuwe of verloren gewaande boeken op. De beide Van Assendelft handschriften die nu deel uit maken van de Bibliotheca Philosophica Hermetica zijn hiervan een goed voorbeeld.

De historische context: de stad Delft en de 'boekenmarkt'

In de 15de eeuw behoorde de stad Delft, met Haarlem en Leiden, tot de grootste steden van Holland. Gunstig gelegen op een kruispunt van handelsroutes, ontwikkelde Delft zich vanaf het begin van de 15de eeuw tot een van de belangrijkste steden in het land en haar ambachtslieden en kunstenaars ontvingen diverse artistieke opdrachten van het nabijgelegen hof van de graven van Holland in Den Haag, zelf in die tijd nog maar een kleine nederzetting. Gedurende de 15de eeuw verdubbelde het aantal inwoners van Delft van 6300 in 1388 tot 14693 in 1494⁹ en het was in de eerste plaats de stad zelf die een markt vormde voor boeken. Zo hadden de twee grote parochiekerken, de Oude en de Nieuwe Kerk met hun talrijke priesters en altaren, verschillende liturgische boeken nodig. De Oude Kerk bijvoorbeeld, gewijd aan Sint Hippolytus, had in de vroege 16de eeuw 44 altaren die bediend werden door wel 140 priesters.¹⁰ Vanaf het midden van de 13de eeuw ontwikkelde zich een grote gemeenschap van begijnen, die 51 huizen omvatte. Rond 1400-1403 stichtten de broeders van het Gemene Leven, volgelingen van Geert Grote, een huis genaamd Sint Hiëronymusdal, dat al snel zeer invloedrijk werd. Toegewijd aan de idealen van de *moderne devotie* werden de broeders bekend als actieve kopiisten en onderwijzers. Niet alleen voor hun eigen gemeenschap, ook voor het schoolonderwijs hadden zij boeken nodig. Verspreid over de stad waren talrijke andere religieuze instellingen zoals de kloosters van Sint Agatha en Sint Barbara, de twee grootste en rijkste en daarnaast de kloosters van Sint Agnes en Sint Ursula. Rond ca. 1479, toen het klooster Sint Agatha op haar hoogtepunt was, huisvestte het ongeveer 125 nonnen. De fraaie gebouwen (nu het Museum Prinsenhof) sieren nog steeds de Oude Delft en bevatten twee kamers bekend als bibliotheek en scriptorium, aanwijzingen dat de nonnen zich met boeken bezighielden. Ervan uitgaande dat vrijwel alle nonnen tenminste een gebedenboek voor privé-devotie gehad zullen hebben, kan men zich voorstellen dat het aantal boeken verspreid over de gebouwen van dit rijkste klooster van Delft aanzienlijk moet zijn geweest. Echter, er is nog steeds geen bewijs geleverd dat de nonnen van Sint Agatha, behalve voor eigen gebruik, ook daadwerkelijk boeken *pro pretio*, voor geld, om in hun onderhoud te voorzien, gemaakt hebben en hetzelfde geldt voor het klooster van Sint Barbara, een stichting die vanuit Sint Agatha plaatsvond in 1405. Van dit klooster is een bibliotheekcatalogus bekend waarin tenminste 100 boeken vermeld staan, die wellicht door de nonnen zelf geschreven zijn. Als we ervan uitgaan dat deze nonnen ook ieder hun eigen getijdenboek hadden, geeft dit een indicatie van de grote hoeveelheid boeken die nodig was om aan de vraag van dit klooster te voldoen.¹¹

Tijdens de 14de- en 15de-eeuw organiseerden de Delftse burgers verschillende broederschappen waarbij zij de verering van speciale heiligen stimuleerden, zoals bijvoorbeeld een broederschap die gewijd was aan Sint Antonius, of een aan Sint Barbara maar ook aan andere heiligen. Zij verrijck-

ten de altaren van deze heiligen en tevens die van de diverse gilden met missalen en andere liturgische boeken.¹²

Delft was ook een stad waarin nieuwe teksten geschreven werden, zoals diverse kronieken maar ook devote teksten, bijvoorbeeld over het visioen van Geertrui van Oosten of een tekst over de Zeven Weeën van de Maagd Maria of het Speel van Yesse, die in verband staan met bedevaarten en processies die elk jaar georganiseerd werden onder supervisie van het stadsbestuur.¹³ Gegevens hierover treft men ook in de kerkrekeningen aan (zie hierna). Het stadsbestuur speelde waarschijnlijk een belangrijke rol in het intellectuele leven van de stad, niet in het minst als eerste verantwoordelijke voor de Latijnse school, waar rectores werden benoemd die de leerlingen ondermeer in het Latijn moesten onderrichten.¹⁴ Ook hiervoor waren boeken nodig. Zo hebben wij bewijzen dat in Delft niet alleen getijdenboeken, psalteria, bijbels, missalen, gradualen, brevieren etc. zijn geschreven en versierd, maar een heel scala van teksten. Het is daarom ook niet verrassend, dat Delft vanaf de vroege jaren zeventig van de 15de eeuw tot 1500 een van de belangrijke centra van de vroege boekdrukkunst in de Noordelijke Nederlanden is geworden. Juist het eerste omvangrijke in het Nederlands gedrukte boek, de zogenaamde Delftse Bijbel, verscheen hier in 1477, kort daarop gevolgd door een hele serie van andere teksten, waaronder fraai geïllustreerde boeken.

De Delftse boekenmarkt strekte zich uit tot ver buiten de stadsgrenzen. We kennen diverse handschriften die in Delft gemaakt zijn voor een 'vreemde' bestemming. Zo bewaart Het Catharijneconvent twee delen van een bijbel die in 1435 gekocht werd door de kerkmeesters van de Sint-Bavokerk in Haarlem, versierd in de 'gekleurde' Delftse stijl.¹⁵ Vanaf ca. 1430 zien we vanuit Delft grisaille-miniaturen op de markt verschijnen die in zo grote hoeveelheid geproduceerd zijn dat veel ervan ook voor de export bestemd is geweest. Zij werden uitgevoerd in een techniek van gouache of zilverstift op losse bladen, zodat zij gemakkelijk in getijdenboeken konden worden gevoegd. Er waren allerlei technieken om afbeeldingen te kopiëren, bijvoorbeeld door ze over te trekken of door gaatjes te prikken en met koolstof de contouren af te bakenen. Ook was het mogelijk afbeeldingen op schaal te vergroten en te verkleinen. Deze vrij snelle reproductietechnieken leidden tot een soort industriële productie vooruitlopend of gelijktijdig aan de eerste gedrukte prenten. De grisailles zijn niet alleen te vinden in boeken die voor Delfts gebruik gemaakt zijn, maar ook voor Utrecht en elders.¹⁶ Zij werden niet alleen toegevoegd aan eenvoudig versierde handschriften, maar zijn ook te vinden in de rijkste boeken, zoals onder andere in een der meesterwerken van de Meester van Katharina van Kleef.¹⁷ De levendige handel in deze miniaturen wordt gestaafd door een Italiaans getijdenboek waarin grisaille-miniaturen zijn toegevoegd met daaromheen randversiering uit Napels.¹⁸ Waar of door wie de miniaturen zijn gemaakt – in een leken- of

kloosteratelier, of op meerdere plaatsen - is nog steeds onbekend. Het grote aantal Delftse handschriften met deze miniaturen wijst echter op Delft als stad van oorsprong.

Zelfs in de jaren 1470, toen ook de boekdrukkunst haar opgang maakte, kreeg een Delfts scriptorium nog bijzondere opdrachten van buiten de stad, onder andere vanuit Utrecht. Een grote schitterend versierde zevendelige bijbel werd in Delft of omgeving geschreven en verlucht in opdracht van de Utrechtse kanunnik Herman Droem. Droem bestelde hierbij waarschijnlijk ook het missaal dat tot op heden in Utrecht bewaard is gebleven.¹⁹ De verluchting in deze boeken is grotendeels van twee meesters, namelijk van de uit Utrecht afkomstige Meester van Yolanda de Lalaing en van de Meester van Herman Droem.²⁰

Tot de opdrachtgevers van het atelier van de laatstgenoemde meester behoorde ook de Haagse familie Van Assendelft. Niet in Den Haag, maar wel in Delft, waren de uitmuntende schilders werkzaam die de ouders van Beatrijs van Assendelft zich wensten voor het boek dat zij hun dochter, waarschijnlijk bij gelegenheid van haar intrede in het Haarlemse Zijklooster in 1485, meegaven.²¹ In deze periode was Delft nog de enige stad in de Noordelijke Nederlanden waar boekverluchters van topniveau werkzaam waren. Was dus het Delftse klimaat in de 15de eeuw algemeen gunstig voor de ontwikkeling van het boekenbedrijf, pas aan het einde van de 15de eeuw nam zij de eerste plaats over van de bisschopsstad Utrecht, tot rond 1470 het belangrijkste centrum van boekverluchters in de Noordelijke Nederlanden. Utrechts voorname positie is niet alleen te verklaren uit het feit dat zij de grootste stad was, maar ook uit het feit dat hier de belangrijkste groep van opdrachtgevers woonde, namelijk de rijke Utrechtse geestelijkheid en de machtige adel. Tevens heeft Utrecht een regio-functie gehad naar het oosten toe. Na 1470, toen de stad door interne strijd verdeeld was en een deel van de adel en geestelijkheid Utrecht moest ontvluchten, nam Delft de eerste plaats als boekverluchtingscentrum over. In deze periode bouwden de miniaturisten in Delft niet alleen voort op de oude inheemse tradities, maar werden zij ook gevoed door nieuwe import uit Utrecht, uit Vlaanderen en wellicht ook nog uit Oost-Nederland. Deze invloeden zien we gecombineerd in de handschriften van de familie Van Assendelft die alle vier dateren uit deze late periode van de boekverluchtingskunst (ca. 1480-1490). Om deze handschriften beter in hun context te kunnen plaatsen, volgen hieronder nog enige gegevens over kopiïsten en de mogelijke rol van de broeders van het Gemene Leven van Sint-Hiëronymusdal en de reguliere kanunniken van Monte Sion.

De feiten uit de archieven

Hoewel er weinig 15de-eeuwse Delftse archiefstukken bewaard zijn gebleven, is er nog wel informatie, met name in de Delftse kerkrekeningen, over

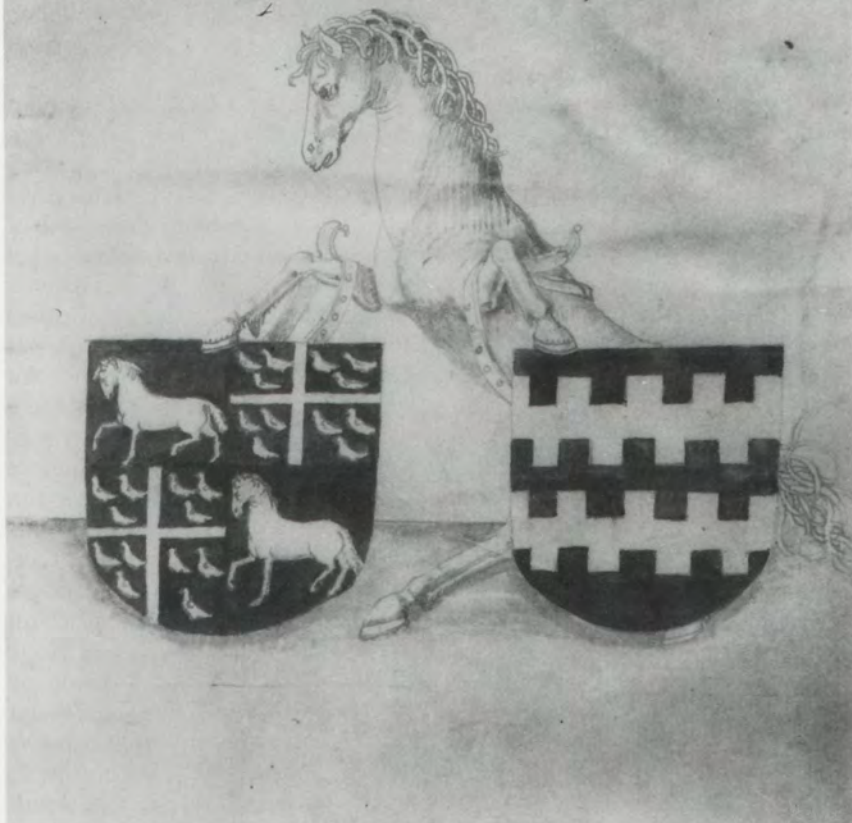
afschrijven en kopiïsten die niet eerder gepubliceerd is. Een overzicht hiervan biedt de bijlage II. Uit deze archivalia weten we dat de 'stadsclerc' een van de professionele kopiïsten was die niet alleen enkele anonieme boeken schreef voor de kerkmeesters, maar ook het boek 'van den speel van Yesse', zoals de kerkrekening over 1409-1410 vermeldt. Hiervoor ontving hij als kopiïst 6 gulden. In 1434 werden de reguliere kanunniken betaald voor het veranderen van het 'inseptorium' (een zangboek). In 1452 kregen de broeders van het Gemene Leven niet alleen voor schrijfactiviteiten, maar ook voor 'te binden ende slagen ende knopen andie boecken te macken' en voor verluchting, het 'verlichten', een aantal vrij grote sommen gelds. Na de laatste betaling in dat jaar vermeldt de rekening 'dairmede sien alle die boeken die sij der kercken gescreven hebben, alle betaelt'. Vervolgens worden zij ook genoemd in de rekeningen over de jaren 1457, 1495 en 1505. In 1495 schreven zij o.a. 'die historie van de seven ween'.²² Het is opmerkelijk dat alleen de broeders van het Gemene Leven als kopiïsten genoemd worden en nooit een van de vrouwenkloosters. Dit is des te verrassender omdat er wel boeken van de vrouwenkloosters zijn bewaard gebleven, terwijl geen boeken van de broeders geïdentificeerd zijn.²³

De oudste vermelding van 'versiering' in de Delftse archieven dateert van 1417, toen iemand - helaas wordt geen naam vermeld - 15 gulden betaald kreeg voor het versieren van twee psalteria. Hoewel geen illuminatoren genoemd worden, vermelden de kerkrekeningen wel een schilder, een zekere 'Dirc Maelre' die voor de Oude Kerk twee banieren schilderde (1421) en twee kleine glas-in-lood ontwerpen maakte (1434). Voor de Nieuwe Kerk maakte hij een 'scoen groot tavereel van Sint Christoffel' hetgeen hem de titel 'een guet constenair' bezorgde.²⁴

Vermoedens

Terwijl de kerkrekeningen aangeven dat de broeders van het Gemene Leven een belangrijke rol als kopiïst hebben gespeeld, zijn hun produkten onbekend gebleven. Dat ook de reguliere kanunniken van *Sancta Maria in Monte Sion* na hun vertrek uit het Delftse huis van het Gemene Leven in 1433 als professionele schrijvers werkzaam zijn geweest, lijkt heel waarschijnlijk. Het kasboekje uit 1434 vermeldt ze wel als zodanig (zie hierboven en bijlage).²⁵ Het nieuwe huis kwam snel tot grote bloei en werd een invloedrijke communiteit. Het klooster nam het initiatief tot de (her)oprichting van de zogenaamde congregatie van Sion, waarin in navolging van de congregatie van Windesheim, een aantal kloosters zich verenigden, waaronder ook het Delftse Sint-Agnesklooster. De kanunniken van Sion oefenden een aanzienlijke invloed uit over de bij de congregatie aangesloten kloosters.²⁶ Zo waren de broeders van Sion kapelaans van de nonnen van Sint Agnes. De prior van Sion was ook betrokken bij het contract dat de voorwaarden moest vastleggen voor de intrede en het onderhoud van Beatrijs van Assendelft in

Dit boeck hoert toe die Regulierissen te zyl binne haerlem
En is gecome van suster beatrix van assendelff

1. Wapenschild van de familie van Assendelft en schenkingsnotitie in het brevier van Beatrijs van Assendelft: 'Dit boeck hoert toe die Regulierissen te Zyl binnen Haerlem. Ende is gecomen van suster Beatrix van Assendelff' (Utrecht, RMCC, OKM h 3, f. 2r).

een Haarlems klooster.²⁷ Belangrijk in dit opzicht lijkt ook de invloed van de broeders van het Gemene Leven binnen Delft, waar zij biechtvader waren van het Barbara- en Agathaklooster.²⁸ Het zou interessant zijn meer te weten over de relaties tussen de mannen- en vrouwenkloosters onderling, met

name tussen die waarvan bekend is dat er boeken gekopieerd werden. Gaven de broeders en regulieren meer dan alleen geestelijke leiding, hadden zij misschien ook invloed op de werkorganisatie? Het zou heel best mogelijk zijn dat deze heren met hun oude schrijftradities andere ateliers beïnvloed hebben, ofwel onderling werk uitwisselden of opdrachten hebben uitgezet en misschien zelfs wel decoratie-typen (zoals gemakkelijk te kopiëren penwerkversiering) verspreid of stilistisch beïnvloed hebben. Opvallend is bijv. dat we het 'aubergine'-penwerk zien in handschriften met een bestemming in Delft, Den Haag, Leiden, Gouda, Schoonhoven, Den Hem, Dordrecht en Rotterdam, en in het brevier van Beatrijs van Assendelft en de bijbel en het missaal van Herman Droem.²⁹

Wanneer men het produktieatelier van handschriften wil lokaliseren, moet steeds een onderscheid gemaakt worden tussen het afschrijven, rubriceren en toevoegen van penwerk enerzijds en de verluchting anderzijds: een en ander hoeft namelijk niet in hetzelfde atelier uitgevoerd te zijn. In ons geval hebben zowel penwerk als verluchting een duidelijke band met Delft of omgeving. Het afschrijven van het grote missaal en de zevendelige bijbel voor Herman Droem was een zo omvangrijke onderneming, dat het nauwelijks denkbaar is dat dit door een enkele, zelfstandige ondernemer ofwel wereldlijke kopiist is gedaan. Men moet bedenken dat een dergelijk werk wel 13 of 14 jaar tijd kon kosten. Eerder zal een opdrachtgever zich richten tot een scriptorium van naam en de opdracht toevertrouwen aan een stabiele betrouwbare instelling, waarbij we zouden kunnen denken aan het scriptorium van ofwel de broeders van het Gemene Leven ofwel de reguliere kanunniken in Monte Sion. Opvallend is dat Herman Droem twee keer een bijbel van deze omvang heeft besteld, beide keren niet in zijn woonplaats Utrecht maar in schrijversateliers buiten de stad. De ene opdracht werd uitgevoerd door de broeders van het Gemene Leven in Zwolle.³⁰ De andere door het onbekende atelier in Delft of directe omgeving. Dat Droem zich tot Delft richtte is des te meer begrijpelijk omdat zich hier een der belangrijkste Utrechtse Meesters, de al eerder genoemde Meester van Yolanda de Lalaing, had gevestigd³¹. Het werk voor Herman Droem deelde de Meester van Yolanda de Lalaing met de Meester van Herman Droem, wiens hand we aantreffen in twee van de Van Assendelft handschriften. Helaas blijven de namen van schilders en schrijfateliers, en de onderlinge relatie, nog steeds onbekend. Als we het scriptorium waar deze belangrijke handschriften geproduceerd zijn konden identificeren, zouden we wellicht ook meer informatie over de schilders vinden.

De handschriften van de familie Van Assendelft

Dat de Haagse familie Van Assendelft zich tot het nabijgelegen Delft richtte om hun boeken te bestellen hoeft ons, gezien het bovenstaande, niet te verbazen. Zoals vermeld zijn er van de familie tenminste vier handschriften

2. Maria ten hemelopneming, miniatuur van de Hemelvaart Meester. De voorstelling lijkt een schilderijtje op perkament, met liefde voor details, stemmig gekleurde gewaden, detaillering van haren en bomen gehooqd met goudverf, aandacht voor ingewikkelde draperieën en uiterst zorgvuldig geschilderde gezichten (Utrecht, RMCC, OKM h 3, f. 163^r).

bewaard gebleven. Twee ervan hebben versiering van het atelier van de Meester van Herman Droem (het brevier van Beatrijs van Assendelft en het getijdenboek van haar schoonzus Alijd van Assendelft-Kijfhoek), de twee anderen zijn gedecoreerd door de Meesters van de Halve Figuren (het 'Leven van Jezus' van Beatrijs en het gebedenboek (voorheen Six) van haar moeder Beatrijs van Dongen van Dalem).

Gerrit, heer van Assendelft, Heemskerk, Besoyen en Kralingen (ca. 1420-1486) was ordinaris bij het Hof van Holland.³² In zijn tweede huwelijk (1447) trouwde hij met Beatrijs van Dongen van Dalem van Arckel († 1492), met wie hij vijf kinderen kreeg. Naast het kasteel Assumburg bij Heemskerk bezat de familie sinds 1428 een huis in Den Haag waar zij vaak toefde. Ook in deze stad stichtte Gerrit in de Grote Kerk een kapel waar hij met zijn echtgenote en diverse familieleden begraven is. De twee oudste zoons, Dirk en Johan, zijn waarschijnlijk vóór 1482 gestorven, aangezien zij in dat jaar niet vermeld worden in het testament van hun ouders. Dirk, kanunnik in Utrecht, zal vast ook een of meer boeken bezeten hebben. De tweede zoon, Johan († 1480), rentmeester van West-Friesland, raadsheer van de hertog van Bourgondië en kastelein van Schoonhoven, was voorbestemd tot een huwelijk met Alijd van Kijfhoek, enige dochter van Floris Kijfhoek (1470-1530). Het huwelijkscontract uit 1476 noemt haar 'oudt sijnde nu nog maer zes jaren'. Maar voor het zover was kwam Johan te overlijden en werd hij als kastelein opgevolgd door zijn broer Claes, in 1482 de enige nog levende zoon van Gerrit en Beatrijs. De Van Assendelfts hebben kennelijk groot belang gehecht aan de verbintenis met de zeer rijke familie Kijfhoek, aangezien in 1481 reeds een nieuw huwelijkscontract werd gesloten tussen Claes en Alijd. Waarschijnlijk zijn zij begin 1485 getrouwd toen Alijd 15 jaar oud was.³³ De twee andere kinderen waren Catharina en Beatrijs. Catharina huwde eerst Adriaen van der Lecke, heer van Heemskerck, Castricum etc., getuige bij het huwelijkscontract tussen Claes en Alijd in 1481. Kort daarna weduwe geworden, hertrouwde zij nog voor de dood van haar ouders met Joost van Halewijn, heer van Kapelle. Van Beatrijs is bekend dat zij in 1482 zuster was in het Sint-Elisabethklooster te Den Haag. In 1485 ging zij echter over tot het klooster Maria ter Zijl te Haarlem. Waarom zij het Haagse klooster verliet is niet bekend, maar over de voorwaarden waaronder de intrede in Haarlem plaatsvond zijn wij vrij volledig geïnformeerd. Op 12 september 1485 sloten haar ouders hierover namelijk een contract met de rector en de prior van het Zijklooster.³⁴ Hierbij werd onder meer afgesproken dat Beatrijs niet verplicht zou zijn tot het deelnemen aan de dagelijkse werkzaamheden en ook ontslagen zou zijn van verschillende kloosterlijke plichten, zoals het consequent deelnemen aan het koorgebed. 'Overmidts hoir weecheyt' kan zij naar eigen goeddunken al dan niet participeren. Daartegenover stond dat het klooster een jaargeld zou krijgen van 60 pond, dat na de dood van haar ouders verhoogd zou worden met nog eens twee keer 20 pond. De akte werd bevestigd door de prior van het bovengenoemde klooster van reguliere

3. *Bekoring van Christus, zeer originele miniatuur van de Adair Meester. De duivel, vermomd als heremiet in een mantel en onderkleed, vraagt Christus stenen in brood te veranderen. Daarna brengt hij hem op een berg en biedt hem de macht over de wereld aan. Satan, hier zonder mantel, is reeds half ontmaskerd. Tenslotte plaatst hij, naakt en geheel als duivel herkenbaar, Christus boven op de tempel en vraagt hem zich naar beneden te werpen opdat de engelen hem kunnen opvangen, waarna Christus hem wegjaagt (Utrecht, RMCC, OKM h 3, f. 46^v, Lucas 4:1-13).*

kanunniken van Monte Sion bij Rijswijk, welke prior tevens visitator was van het Zijklooster, dat ook de augustijner regel volgde. Beatrijs werd dus opgenomen in het klooster, zonder echt onderworpen te worden aan de kloosterlijke tucht en verplichtingen vanwege 'die teerheyt ende crancheyt der naturen van Beatris Gerijtsdochter ende van hoeren siecten die zij somwijl te hebben plach'.

Het brevier van Beatrijs van Assendelft en het getijdenboek van Alijd van Assendelft-Kijfhoek

Vermoedelijk is het brevier van Beatrijs van Assendelft gemaakt als geschenk ter gelegenheid van haar intrede in het klooster Sint Maria ter Zijl in Haarlem. Dit *breviarium*³⁵ is een van de meest prestigieuze Noordnederlandse handschriften die uit het laatste kwart van de 15de eeuw bewaard zijn. Het is niet alleen opmerkelijk door de rijke verluchting van elf bladgrote miniaturen en 32 bladzijden met kleurrijk randwerk en initialen, maar ook door de keuze van de uitgebeelde onderwerpen en de afwijkende inhoud van de tekst. Het boek van Beatrijs is een zeer persoonlijk boek: niet alleen staat er een schenkingsnotitie³⁶ in (afb. 1), ook is haar familiewapen twee keer afgebeeld en is Beatrijs zelf ten volle geschilderd, geknield voor de patroon van haar klooster, Sint Augustinus. Daarbij mist haar brevier bijna alle nocturnen, dat wil zeggen de gebeden van het nachtofficie. Alleen de nocturnen voor de overledenen zijn wel opgenomen. Tevens ontbreken in bepaalde gedeelten de kleine uren van het dagofficie. Toegevoegd zijn daarentegen een aantal gebeden die in het officiële brevier niet voorkomen, zoals gebeden voor een zuster die stervende is.

Het brevier bevat onder andere een kalender, het Tijdeigen (alleen het dagofficie), de Zeven Boetepsalmen en Litanie, het Eigen en Gemeenschapelijke der Heiligen, Hymnen en het Dodenofficie. Het is in een zeer fraai gotisch schrift geschreven dat *littera textualis formata* genoemd wordt. Het Tijdeigen is geïllustreerd met zeven grote miniaturen. Een afbeelding van de twaalf profeten illustreert het begin (f. 21^v), daarna volgen de geboorte van Christus (f. 29^v), de aanbidding der koningen (f. 36^v), de bekoring van Christus (f. 46^v, afb. 3), de opstanding (f. 61^v), de nederdaling van de H. Geest (f. 72^v), en het laatste avondmaal (f. 76^v). In het *Sanctorale* of Eigen der Heiligen vindt men allereerst een miniatuur van de vier evangelisten (f. 128^v), gevolgd door de verkondiging aan Maria (f. 147^v), de hemelvaart van Maria (f. 163^v) en Sint Augustinus vereerd door Beatrijs van Assendelft (f. 166^v, afb. 4). Deze afbeelding siert de tekst voor de feestdag van de geboorte van Augustinus, wiens regel het Haarlemse Zijklooster volgde.

De verluchting van het brevier is door drie meesters met helper(s) verzorgd. De beste schilder wordt, naar de miniatuur met de hemelvaart van Maria, de Hemelvaart Meester genoemd (afb. 2). Hij maakte ook de afbeeldingen van de geboorte, de aanbidding van de koningen en het laatste avondmaal. De

4. Sint Augustinus vereert door Beatrijs van Assendelft – Vespers, Geboorte van Sint Augustinus. Miniatuur van de Adair Meester en initiaal en randversiering van het atelier van de Meester van Herman Droem. De Adair Meester heeft een helder kleurgebruik dat dicht aansluit bij de kleuren in de randversiering op de naast liggende bladzijde (Utrecht, RMCC, OKM h 3, f. 166^r-f. 167^r).

tweede kunstenaar wordt wel de Meester van de Adair Getijden genoemd, naar een getijdenboek dat geheel door hem is versierd (Amsterdam, BPH 131). In het brevier was hij verantwoordelijk voor de overige zeven miniaturen. Het atelier dat de rest van de verluchting (initialen en marges) voor zijn rekening genomen heeft, is het atelier van de Meester van Herman Droem geweest. De Meester zelf heeft waarschijnlijk eigenhandig de met florale motieven versierde initialen geschilderd. De randversieringen sluiten wat hun motieven betreft aan bij die in de Delftse bijbel van Herman Droem, maar zijn minder van kwaliteit. Men ziet vruchten, bloemen, acanthusbladen met daartussen vogels, aapjes, leeuwen en draakjes, soms zittend op groene eilandjes. Ook het gedraaide kinkhorentje waaruit een draakje te voorschijn komt, is in de randversieringen te vinden. Zowel de gehistorieerde initialen als de randdecoraties zijn kwalitatief minder dan het beste werk dat we van de Meester kennen in de bijbel en zijn waarschijnlijk geschilderd door medewerkers uit zijn atelier.

5. *Kruisigingsminiatuur en initiaal en randversiering in het getijdenboek Van Assendelft-Kijfhoek, Delft, atelier van de Meester van Herman Droem (Amsterdam, BPH 137, f. 13^r-f. 14^r).*

Kleiner en alleen daardoor al eenvoudiger is het getijdenboek van Alijd van Assendelft-Kijfhoek. Wat randversiering betreft sluit het handschrift aan bij de decoratie van het brevier en het is eveneens versierd in het atelier van de Meester van Herman Droem. Het tweede handschrift dat Beatrijs aan het Zijklooster achterliet en het handschrift van haar moeder bevatten decoratie in de stijl die toegeschreven wordt aan de Meesters van de Halve Figuren. Ook deze beide boeken zijn bijzonder, niet zozeer vanwege de kwaliteit van de schilderkunst, als wel vanwege het grote aantal afbeeldingen, de originele iconografie en de gave toestand van de handschriften.

De versiering van het getijdenboekje van Alijd van Kijfhoek zal uit ongeveer dezelfde tijd dateren als die van het brevier. Het handschrift zelf³⁷ zou misschien ouder kunnen zijn omdat de figuur voor het Gulden Getal uitgaat van de jaartallen 1456-1457. Deze jaartallen kunnen een indicatie zijn van de datering van het schrift, maar in dit boek lijken datering van schrift en verlichting niet van elkaar af te wijken.³⁸ De miniaturen en de randversiering zijn waarschijnlijk rond 1480-1485 aangebracht. Wellicht heeft Alijd het boekje ter gelegenheid van haar huwelijk in 1485 gekregen? Op het schutblad voorin zijn, nog weer later, een miniatuur en het wapen van de familie Van Assendelft-Kijfhoek aangebracht (in de stijl van de Zwarte-Ogen Mees-

6. Maria met kind in het getijdenboek *Van Assendelft-Kijfhoek*, Delft, atelier van de Meester van Herman Droem (Amsterdam, BPH 137, f. 40^r).

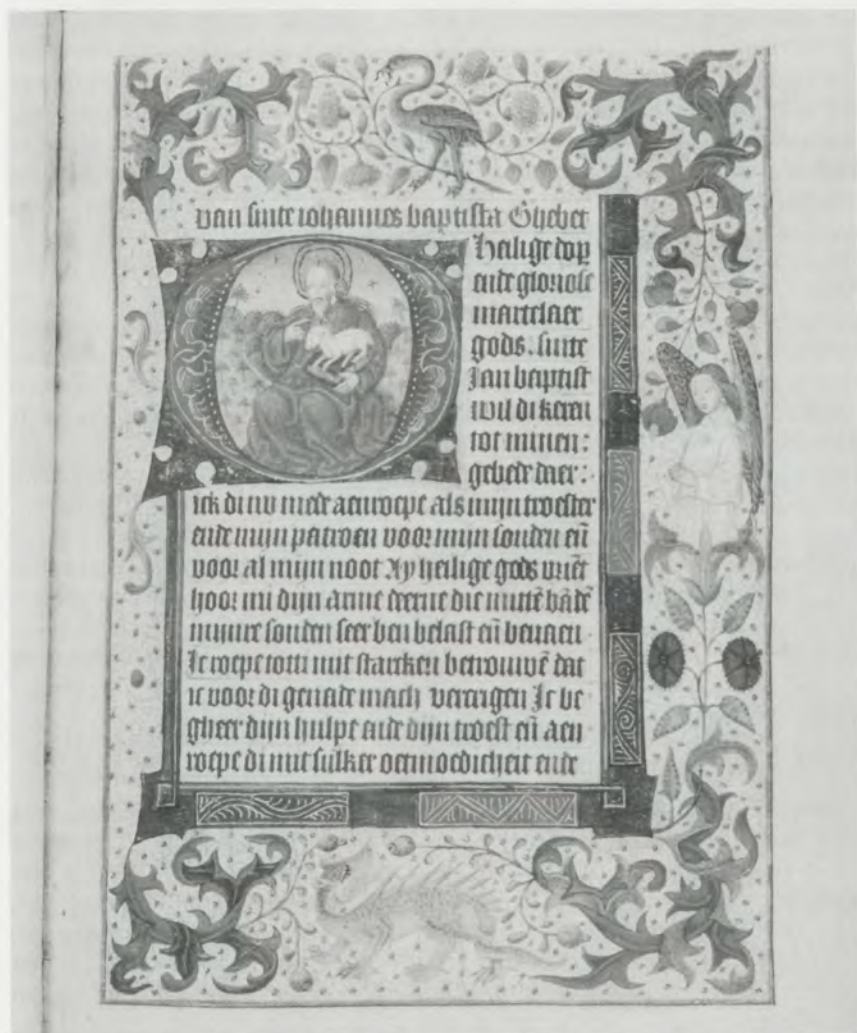
ters, ca. 1500). Enkele afdrukken van (verloren gegane) pelgrimstekens geven aan dat de eigenaresse (Alijd zelf of haar erfgenaam) haar boek daadwerkelijk voor vrome doeleinden gebruikt heeft.

De tekst van het getijdenboek is misschien wel in Delft geschreven, maar vermoedelijk niet voor Delfts gebruik. Zo ontbreekt bijvoorbeeld in de kalender de vermelding van Hippolytus, patroon van de stad. Wel zien we de afwijkende volgorde der getijden. Het boek begint met de Lange Getijden van het H. Kruis en gebeden tot Sint Anna voordat de Getijden van de maagd Maria beginnen. Het handschrift heeft oorspronkelijk tenminste vier miniaturen met randversiering bevat, waarvan de kruisiging, Maria met kind en Christus als *Salvator Mundi*, redder der wereld (afb. 5-6), bewaard zijn gebleven. De miniatuur voor de Getijden van de H. Geest ontbreekt. Daarnaast zijn er vier bladen met een 11-regelige geschilderde initiaal op een gouden achtergrond ingevuld met prachtige bloemmotieven in o.a. blauw, oranje en goud met geschilderde randversiering over vier marges (bladeren, bloemen, dieren). Het 'aubergine'-penwerk is in dezelfde stijl als in het brevier van Beatrijs. De randversiering is ook hier fraai werk van het atelier van de Meester van Herman Droem, maar we vinden temidden van de bladranken geen schuldieren of figuren op eilandjes, wel vliindertjes en grote vogels. De meest opvallende kleuren zijn zacht roze, fel oranje, zwaar blauw. Naast de randversiering zijn de miniaturen veel eenvoudiger. De kruisiging, met aan weerszijden van Maria en Johannes zeer gestileerde rotsen, is geplaatst onder een gewelfde overkapping of baldakijn. Maria met kind en Christus als *Salvator Mundi* staan beiden in een open landschap. De miniaturen zijn uitgevoerd in kleuren die sterk lijken op die van de randversiering, met daarbij ook nog een vrij donkere kleur rood die niet in de randen terugkeert. De afbeeldingen zijn naïef van stijl en uitvoering en niet van de hand van een schilder van grote kundigheid. Of het werk is uitgevoerd door een medewerker van het atelier van Droem, of dat we de schilder(s) in een der kloosters moeten zoeken, is vooralsnog niet duidelijk.

Het gebedenboek en het (pseudo-) Bonaventura-Ludolfiaanse Leven van Jezus uit het bezit van moeder en dochter Van Assendelft

Mooier nog dan het boekje van Alijd zijn de andere twee handschriften van Beatrijs en haar moeder. Beide boeken dateren uit ongeveer dezelfde tijd en zijn versierd door de Meesters van de Halve Figuren. Het boek van de moeder is het Six gebedenboek (nu in Amsterdam) en het handschrift van de dochter bevat een devote tekst met als titel 'TLeven Ons Heren Jesu Christi'. Het Six gebedenboek bevat geen bladgrote miniaturen maar wel een groot aantal gehistorieerde initialen en prachtige randversiering, het Leven van Christus is geïllustreerd met 30 grote miniaturen.

Een speciale groep Delftse handschriften wordt gevormd door die met miniaturen van de Meesters van de Delftse Halve Figuren³⁹, zo genoemd

7. Initiaal met Sint Jan de Doper en randversiering in het gebedenboek van Beatrijs van Dongen van Dalem. Delft, Meesters van de Delftse Halve Figuren (voorheen Six, nu Amsterdam, BPH 158, f. 41^r).

naar de halve figuren die veelvuldig in het midden van de randversiering in de marges rond de miniaturen en tekstblokken verschijnen. Dit zijn bijna altijd engeltjes of profeten, soms ook heiligen of bijbelse figuren. Sommige van de randversieringen zijn helder gekleurd in de 'kriezel'-stijl, andere zijn uitgevoerd in het blauw-rode penwerk van de 'blok'-groep. Naast figuren in halve lengte zien we ook dieren en fantasie schepsels. Vaak dragen deze

figuurtjes een tekstbanderole met vrome spreuken en rijmpjes, soms van emblematische aard. Deze worden hier en daar begeleid door een toepasselijk figuur of dier, zoals een aap die als symbool van onkuisheid een spreuk tegen lust begeleidt. In veel van deze handschriften zijn de bladgrote miniaturen en de begeleidende randversiering van dezelfde hand. De Meester van Beatrijs van Assendelfts Leven van Christus wordt wel beschouwd als een van de beste vertegenwoordigers van deze stijl.⁴⁰ De kunstenaars waren over het algemeen geen grote schilders maar goed getrainde ambachtslieden die de heilige gebeurtenissen op een zeer aantrekkelijke en aansprekelijke wijze afgebeeld hebben. Met hun grote kleurvlakken, waarin lichte tinten als geel, oranje en grijs-blauw gewoon zijn, zijn de miniaturen een beetje naïef van aard en uitvoering en staan toch wel ver af van de meer verfijnde schilderijen uit dezelfde periode van de Delftse boekverluchtingskunst, zoals van de Meester van Yolanda de Lalaing, de Hemelvaart Meester of de Adair Meester.

Het handschrift van Beatrijs van Dongen van Dalem, dat haar wapen gedeeld met dat van haar echtgenoot draagt (f. 4^r), is geen gewoon getijdenboek maar een zeer gevarieerd gebedenboek.⁴¹ Men vindt er onder andere teksten als de 65 artikelen, een gebed tot het aanschijn des Heren, een gebed van het H. Sacrament (toegeschreven aan Thomas van Aquino), suffragen, 15 lange pater nosters, gebeden tot de wonden van Christus, gebeden van Sint Bernardus, Sint Augustinus en Sint Gregorius tot de Heer en tot de maagd Maria. Tot slot volgen de getijden van de smarten van Maria, passend in de Delftse verering van O.L. Vrouwe van Zeven Smarten.⁴²

Het boek bevat geen bladgrote miniaturen, maar is toch zeer rijk versierd. Dertien keer is het begin van een nieuwe tekst versierd met een grote gehistorieerde initiaal (de letter O, 4 tot 8 regels hoog, blauw met witte tekening op een gouden veld), soms met een sierbalk langs drie zijden, soms alleen langs de linkerkant van de tekstkolom.⁴³ Op zes bladen vinden we over vier marges randversiering van inktlijnen met geschilderde acanthus-bladeren, bloemen, engeltjes ten halve lijve, dieren (zoals een beer, draakje, aap, hert, eenhoorn, vogels) en op 27 bladen zijn er 4- tot 5-regelige versierde initialen (met een bloem in groen, geel, roze) met een sierbalk langs de linkerkant van de tekstkolom. Bovendien zijn er nog talrijke bladen met randversiering over boven- en benedenmarge (acanthus, bloemen) en talrijke kleinere initialen afwisselend in blauw/goud met rood/blauw penwerk. De versiering is bijzonder evenwichtig met vooral zachte, stemmige kleuren en prachtige gevarieerde bloemmotieven (afb. 7-8).

Het handschrift verkeert in perfecte staat en draagt nog de originele 15de-eeuwse band. De binder is zeer zorgvuldig te werk gegaan waarbij de bladen niets verloren lijken te hebben.⁴⁴ Op voor- en achterzijde van de band is een rechthoekig paneelstempel (ca. 60 × 97 mm) gedrukt van het Lam Gods met een kruisvaandel. Om het paneel heen zijn kleine stempeltjes aangebracht van rozetten en fleur-de-lis. We kennen dit paneelstempel vooral op boeken

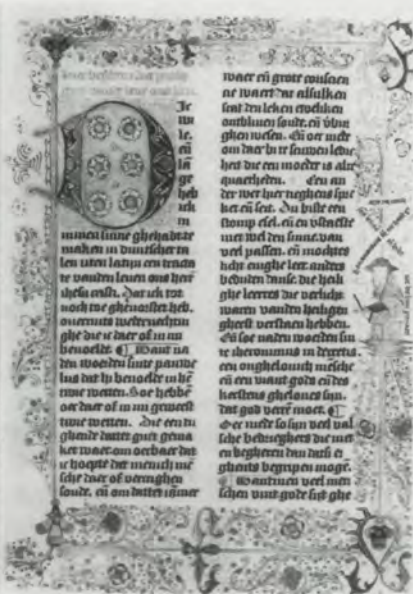

8. Initiaal met Christus omarmt Sint Bernardus en randversiering in het gebedenboek van Beatrijs van Dongen van Dalem. Delft, Meesters van de Delfse Halve Figuren (voorheen Six, nu Amsterdam, BPH 158, f. 63^v).

uit Haarlem (en/of Noord-Holland) en het is niet onmogelijk dat het handschrift in die stad gebonden is.⁴⁵ Of het feit dat de dochter van Beatrijs (later) in Haarlem woonde hier op een of andere manier mee in verband staat, lijkt niet waarschijnlijk. Er is wel gesuggereerd dat Beatrijs het boek van haar moeder gekregen heeft, maar dit is onwaarschijnlijk gezien de gebruikersgeschiedenis.⁴⁶ Een aantekening betreffende de vererving binnen de familie Van Assendelft⁴⁷ is geschreven in dezelfde hand als een gelijkende aantekening in het handschrift van Alijd, hetgeen wijst op gedeeltelijk dezelfde overleveringsgeschiedenis van beide boeken. Waarschijnlijk zijn ze alle twee de eerste generaties overgeleverd binnen de familietak van Claes van Assendelft en zijn vrouw Alijd.⁴⁸

Het handschrift van Beatrijs met het Bonaventura-Ludolfiaanse Leven van Jezus, thans in het Fitzwilliam Museum te Cambridge (ms. James 25), is in dezelfde stijl versierd als het boek van haar moeder.⁴⁹ Het boek is volgens een inscriptie op het schutblad, evenals het brevier, via Beatrijs in het Zijklooster te Haarlem terechtgekomen. Alleen al door de grootte van de miniaturen is het een indrukwekkend handschrift. De tekst van het Leven van Christus in de versie in dit handschrift wordt wel het (pseudo-) Bonaventura-Ludolfiaanse Leven van Christus genoemd, omdat het een bewerking is van twee andere levensverhalen van Christus. Het betreft hier de *Meditationes Vitae Christi* (ten onrechte) toegeschreven aan Sint Bonaventura († 1274) en de *Vita Christi* van Ludolf van Saksen, een kartuizer monnik te Mainz († 1377). Deze nieuwe Latijnse *Vitatekst* is aan het einde van de 14de eeuw samengesteld, waarschijnlijk ook door een kartuizer in het Rijngebied. De bewerker heeft een niet al te omvangrijk, meditatief en verhalend leven van Christus willen maken, waarbij hij in grote lijnen het schema van de *Meditationes* en van de *Vita* van Van Saksen gevolgd heeft. Ondanks het compilatorische karakter van de tekst, heeft het boek een hechte compositie en is een kernachtig excerpt ontstaan. Het werk was bedoeld als praktische handleiding bij de overweging van het leven van Jezus en is met name in kringen van de moderne devoten populair geweest waar het grote invloed heeft gehad, bijvoorbeeld op Thomas à Kempis. Onder de moderne devoten moet, omstreeks 1400, ook de anonieme vertaler van de Nederlandse versie gezocht worden. Zoals hij zelf schreef had de vertaler lang gearzeld het werk in de volkstaal over te zetten: hij achtte zijn kennis van het Latijn te beperkt, was bang de leer van de kerk onjuist weer te geven en had angst voor kritiek. Eenmaal begonnen viel het werk niet mee: hij noemt zichzelf een 'stom esel' en vertelt tevens dat het werk hem 'te suer' was geworden. Het resultaat is hier en daar wat stroef, soms onbeholpen, maar wordt toch beschouwd als een bruikbaar meditatieboek, dat met name in kloosters gefunctioneerd heeft als voorleesboek bij de gemeenschappelijke maaltijd, om 'ten refter te lesen'.⁵⁰

De tekst bevat het verhaal van het leven, lijden en de verrijzenis van Christus met commentaren, meditaties en gebeden. De auteur presenteert het leven

9. Christus als Salvator Mundi, redder der wereld, en openingswoorden 'Dicwille ende lange heb ick in minen sinne gehadt te maken in duitsche talen uten latijn een tractate vanden leven ons heren Ihesu Christi' met penwerk in de 'blok'-stijl in het (pseudo-) Bonaventura-Ludolfiaans 'Leven Ons Liefs Heren Jesu Christi' (Cambridge, Fitzwilliam Museum, ms. James 25). Delft, Meester van Beatrijs van Assendelft's Vita Christi (Cambridge, Fitzwilliam Museum, ms. James 25, f. 3v- f. 4').

van Christus als een voorbeeld en symbool voor het leven van de mens, waarbij de illustraties de lezer helpen bij de overdenking van de tekst. Deze versie van het Leven van Christus is wijd verspreid geweest en er zijn heel wat afschriften uit de middeleeuwse geestelijke instellingen bewaard gebleven. Daarbij hebben de meeste zich moeten behelpen met een minder fraai exemplaar dan het Haarlemse Zijklooster had dankzij Beatrijs van Assendelft.

Interessant is dat vrijwel tegelijkertijd of niet lang nadat het Delftse scriptorium en de daarmee gelieerde schilders de *Vita Christi* voor Beatrijs hadden voltooid, juist in Delft een gedrukte uitgave van deze tekst verscheen bij Jacob Jacobsz. van der Meer en Mauricius Yemantsz. van Middelborch (1479, *Tractaet vanden leven ons Heeren Ihesu Christi*). Daarnaast werden de Delftse burgers ook nog op een andere wijze bediend. Buiten de kloosters was een nieuw lezerspubliek ontstaan van leken en gegoede burgers die behoefte hadden aan een andersoortige levensbeschrijving: levendig, actueel, kritisch, goed geïllustreerd. In 1488 kwam er een nieuwe Neder-

landse gedrukte bewerking op de markt van de oorspronkelijke *Vita* van Ludolf van Saksen onder de titel *tBoeck van den leven ons heeren Jhesu Christi* gedrukt door Jacob Jacobsz. van der Meer of Christiaen Snellaert (1488, wie van de twee is niet met zekerheid vast te stellen). Deze nieuwe versie was rijk geïllustreerd, breder opgezet en moderner van uitvoering. Dit Delftse boek bevat prachtige houtsneden van de Meester van de *Virgo inter Virgines* en verscheen in concurrentie met de kort daarvoor gepubliceerde editie van Gerard Leeu (Antwerpen 1487, met houtsneden van andere meesters). Dat het handschrift van Beatrijs bijzonder is werd al door Hoogewerff onderkend. In 1938 schreef hij (blz. 338) dat het boek 'prachtig bewaard [is] en nog in den oorspronkelijken band gebonden'. Vervolgens: 'Reeds het schrift is monumentaal en de dertig groote miniaturen met randwerk, die naast het gewone, maar hier bijzonder fraaie 'Delftsche' penwerk, het manuscript versieren, maken het tot een stuk van buitengewoone beteekenis'. Het handschrift begint met een miniatuur van Christus als *Salvator Mundi*, redder der wereld, en de tekst opent met de woorden 'Dicwille ende lange heb ick in minen sinne ghehadt te maken in duitsche talen uten latijn een tractate vanden leven ons heren Ihesu Christi' (afb. 9). Het tekstblok op deze openingsbladzijde wordt omgeven door harmonieus uitgevoerd penwerk in de 'blok'-stijl, getekend in rode en blauwe inkt, met hierin verwerkt geschilderde bloem- en bladmotieven en een kardinaalsfiguurtje ten halve lijve. In de spreukband wordt de tekst toegeschreven aan de bovengenoemde Bonaventura, minderbroeder en kardinaal, die eveneens auteur is geweest van een *Vita Jesu Christi*.⁵¹ Het boek is geïllustreerd met 30 miniaturen, in formaat vergelijkbaar met die in het brevier. De afbeeldingen zijn bedoeld als een hulpmiddel bij het mediteren over het leven van Christus en tonen uiteraard scènes uit zijn leven. Na een miniatuur van God met de personificaties van 'Ontfermherticheit, Vrede, Waerheit en Rechtverdicheit', wordt geopend met een serie afbeeldingen uit de jeugd van Christus, vanaf het eerste begin van de annunciatie tot de twaalfjarige Jezus in de tempel. Daarna volgen de doop in de Jordaan, de bekoring van de duivel, de roeping der discipelen, Christus en de Samaritaanse vrouw en de verheerlijking op de berg Thabor. De derde serie, over de passie en verrijzenis, begint met de intocht in Jerusalem en eindigt met de nederdaling van de H. Geest of het Pinksterfeest. De belangrijkste meester die aan dit handschrift heeft gewerkt is door James Marrow de Meester van Beatrijs van Assendelfts *Vita Christi* genoemd. Hij wordt beschouwd als de beste kunstenaar onder de Delftse Meesters van de Halve Figuren en heeft aan verschillende handschriften meegewerkt.⁵² Omdat dit *Vita Christi* handschrift zijn beste werk bevat, is hij hiernaar vernoemd. Het bijzondere kleurenpalet van de meester en zijn verfijnde modelering van de gezichtsuitdrukkingen maakt dat zijn werk boven dat van zijn stijlgenoten uitsteekt. Hij gebruikte een citroenkleurig geel, aangevuld met oranje en intense kleuren blauw en rood. Vaak zijn de randen van plooien of de haren afgewerkt met goud. De verluchter maakte bij zijn schilderijen

gebruik van voorbeelden uit de prentkunst, zoals bijvoorbeeld bij de annunciatie, het laatste avondmaal en het Pinksterfeest, waarvan er twee gekopieerd zijn naar gravures van de Meester ES. Deze afbeeldingen heeft hij meerdere keren gebruikt in andere boeken. Opvallend is dat we dezelfde composities ook aantreffen in het brevier van Beatrijs⁵³. Veel tafereelen zijn geplaatst onder een soms meer soms minder gecompliceerd gewelf of baldakijn, een element dat vaak in miniaturen in deze stijl terugkeert. Binnen de beperkingen die de schilderijstijl van de Meesters van de Halve Figuren kenmerken, is het werk in het handschrift van Beatrijs van Assendelft het meest bijzondere. Wanneer Beatrijs het boek heeft gekregen (toen zij nog in Den Haag woonde?) of ter gelegenheid waarvan, zal waarschijnlijk niet meer vast te stellen zijn.

Tot slot

Door de handschriften van de familie Van Assendelft in hun context te plaatsen wordt duidelijk dat de studie van de Delftse boekproductie in de 15de eeuw nog veel aandacht behoeft. Ondanks het feit dat veel materiaal verloren is gegaan, biedt een dergelijke studie uitzicht op rijke en interessante resultaten. Dat deze vier fraai verluchte handschriften van de familie Van Assendelft bewaard zijn gebleven mag een wonder heten. Dat zij alle vier nog in de originele boekband steken en geheel gaaf zijn, is uniek. Het werd reeds in het begin vermeld: van geen andere familie in Nederland is iets dergelijks bekend en we mogen ons gelukkig prijzen dat tenminste drie van de vier handschriften zich nog steeds in ons land bevinden.

Minder goed verging het uiteindelijk de erfgenamen van Gerrit en Beatrijs van Assendelft-van Dongen van Dalem.⁵⁴ Na hun dood werden beiden begraven in de door hen gestichte Van Assendelftkapel in de Jacobskerk in Den Haag. Wanneer hun dochter Beatrijs is overleden is niet bekend. Haar broer Claes stierf in 1494 in Den Haag. Zoon en erfgenaam van Claes en Alijd was wederom een Gerrit (1488-1558), die niet alleen het voorouderlijk kasteel in Assumburg renoveerde maar ook het fraaie familiehuus aan het Westeinde in Den Haag – waar nu het veilinghuis Glerum gevestigd is – liet bouwen. Tijdens zijn studie in Orleans huwde deze Gerrit een herbergiersdochter, Catharina genaamd, die zwanger van hem was. De jonge vader liet vervolgens vrouw en zoon in de steek en keerde alleen naar Holland terug, maar werd kort daarop door hen gevolgd. Hoewel Gerrit Catharina wel als wettige echtgenote erkende, werd haar de toegang tot zijn huis ontzegd, waarop zij een proces begon waarin zij de helft van zijn goederen eiste. De zaak werd met een akkoord geschikt, waarbij zij naast een toelage tevens een huis in Den Haag kreeg. Gerrit nam daarbij ook alle kosten voor zijn zoon Nicolaas op zich, terwijl Catharina afstand deed van alle rechten en aanspraken op zijn eigendommen. Helaas liep de hele geschiedenis treurig af: Catharina liet zich in haar eigen huis in met praktijken van valsemunters, hetgeen ontdekt werd. Vervolgens werden zij en haar huiskapelaan aan het misdrijf medeschuldig bevonden. De laatste werd onthoofd, terwijl Catha-

rina tot de brandstapel werd veroordeeld! Bij genade van de regentes Maria van Hongarije werd zij echter in stilte geëxecuteerd (1541). Naar verluid wilde Gerrit niet dat zijn geslacht via zijn zoon bij deze vrouw voort zou leven. Hij dwong de jongen tot een geestelijke loopbaan en maakte een testament ten gunste van andere familieleden. Na zijn dood in 1558 wist Nicolaas, met pauselijke toestemming, uit de geestelijke stand te treden en de beschikkingen van het testament ongedaan te krijgen. Toen zijn beide huwelijken uiteindelijk kinderloos bleven (hij had wel vier buitenechtelijke kinderen), kwamen de bezittingen toch nog bij de zonen van de door zijn vader aangewezen erfgenamen terecht. Bij die generatie zijn waarschijnlijk ook de handschriften van Beatrijs en Alijd terechtgekomen.

Al zijn de oude families uitgestorven en is veel materiaal verloren gegaan, nog steeds geldt ook voor de middeleeuwse schrijvers het motto 'Wie schrijft, die blijft'. Onze anonieme kopiïsten en verluchters hadden niet kunnen bevroeden dat hun werk vier eeuwen later nog dagelijks bewonderd zou worden: het brevier van Beatrijs van Assendelft, met enkele andere Delftse handschriften, ligt permanent geëxposeerd in het Utrechtse Catharijneconvent. Twee van de andere handschriften zijn gelukkig voor de Nederlandse onderzoekers dicht bij huis te raadplegen.

Bijlage I: overzicht van Delftse verluchters

Volgens de huidige stand van zaken worden aan Delft of directe omgeving meer dan tien verschillende belangrijke meesters of ateliers toegeschreven:

1. de Meester van de Morgan Kindsheid Cyclus (ca. 1415);
2. de Meesters van de Delftse grisailles (ca. 1430-1460);
3. de gekleurde stijl van randversiering die geassocieerd wordt met het Sint Agnesklooster (ca. 1430-1460) maar wellicht door meerdere ateliers is toegepast;
4. de Meesters van de Halve Figuren (ca. 1460-1480);
5. de Kriezel Meesters (ca. 1475-1485);
6. de Meester van Yolanda de Lalaing, die vermoedelijk van Utrecht naar Delft verhuisde (ca. 1470-1476);
7. de Meester van Herman Droem en atelier (ca. 1475-1485);
8. de Meester van de Aapjes (ca. 1480);
9. de Meester van de Hemelvaart van Maria (ca. 1480-1485);
10. de Adair Meester (ca. 1485-1490);
11. de Meester van de Wodhull-Harberton Getijden (ca. 1490-1495).

Van de laatste vijf meesters hebben er vier, met uitzondering van de Meester van de Wodhull-Harberton Getijden, met elkaar samengewerkt in een of meer projecten. Verschillende van hen zullen leken geweest zijn. Welke hun relatie was met de scriptoria zoals van de broeders van het Gemene Leven en de reguliere kanunniken van Monte Sion en van de nonnen van Sint Agnes, Ursula, Barbara of de begijnen, die waarschijnlijk allen actief zijn geweest als kopiïsten en hun boeken hebben versierd met verschillende stijlen van penwerk of randversiering, blijft helaas nog steeds onduidelijk. De familie Van Assendelft heeft handschriften in bezit gehad of laten maken die versierd zijn door de Meesters van de Halve Figuren, de Meester van Herman Droem, de Meester van de Hemelvaart van Maria en de Adair Meester.

Bijlage II: overzicht van archiefgegevens

1. **Kasboek 1409-1410** (G.A. Delft, voorheen B.A. Haarlem, inv. nr. 548)⁵⁵

p. 14 Item die clerc van 4 boeken te scriven xxiii g.

p. 23 Ghegeven om iiij boeken xvi st.

Item noch om iiij boeken xvi st.

p. 24 Item van een boec ende van anders fransinge [? wellicht 'francijn': perkament] vij $\frac{1}{2}$ g.

Item van .i. boec te scriven van den speel vi g.

Item Heyman van een scaepsbuuc xxij st.

[uitgaven 'van den speel van Yesse']

p. 36 Item den clerken van parkement .i. croon toten ouden zomernanthifenaer

Item den costen van scriven xxxij st. iiij d g.

Item den costen van scriven van som bladen int winterstic xlii $\frac{1}{2}$ g.

2. **Kasboek 1417** (inv. nr. 549)

p. 83 Item van twee souteren te versien xv grs.[?]

3. **Uit: lijst van goederen ter bewaring bij de koster Cleymans Jansz. opgemaakt in 1419** (inv. nr. 543)

Na 'twee sulveren ampullen van xvii lode' worden de boeken genoemd:

Item vier missalen diemen dagelijc beneden besicht. Item een nyewe missale datmen ten hoghen outaer besicht. Item twee nyewe gradalen ende die twee oude gradalen [in de marge toegevoegd: Teen int koer tander te binden tot Hugen]. Item twee papen legenden dat een is een somerstic. Ende dat ander een winterstic. Item een legende Dominicael vanden somer. Item een legende de sanctis vanden somer. Item een inceptorium ende een legende vanden winter te samen. Item vier antiffenaers die Jan Hunout [of: Hunont ?] screef ende dese selmen niet ter scolen senden. Item twee oude antiffenairs dat een is een somer antiffenair ende dat ander een winter antiffenair. Item een [doorgestreept: roden] antiffenair mit roden linnen. Item ses souteren [in de marge toegevoegd: die isser oec tot Hugen te binden]. Item een grote souter die meester Wouter besrac. Item een cleyn boecgen dat beghint vanden sacrament. Item twee sextaernen de visitacione Marie. Item een sextaern vanden advent . . . Daarna volgen de 'volle ornamenten' die men dagelijcs gebruikt.

4. **Kasboek 1421** (inv. nr. 550)

p. 58 Item gheven Hughe die klerijc van een hantvest te scriven ende die coppie inder kerckenboec xij gr.

5. **Kasboek 1434** (inv. nr. 551)

[De met * gekenmerkte namen worden in het kasboek gemarkeerd door een streepje; de betekenis is onduidelijk, misschien is het een teken dat zij een sleutel ontvingen of er een retourneerden?]

p. 41 Item dit is die ordinancie van drien duytschen boken die in die kerc legghen. Ende so wye dat een slotel hebben wil die sel gheven der kercken ii tuynen ende hi en sel die slotel niet vercopen noch ouergheven noch wech lienen om een ander slotel dair na te doen maken noch selve te doen maken anders dan goidhuysmeesters. Ende wanneer die goidhuysmeesters willen so moghen si den slotel weder nemen buten der kercken cost all dinc sonder arch ende list.

Item Gherijt Jacobsz., Jan Dou, *Martijn Branckenz., Dirc Gherijtsz., *Meester Evert, Danel Stoepghierter, Pieter Groen, *Dirc Ysbrantsz., Screvel Ian Rutersz., Jan Pieter, *Willem Martijnsz., *Jan Aerntsz., Claes Symonzs., Jacob Ofhuys, Willem Pietersz., Wouter Jacobsz., Mathijs Bartelmeez., Claes Anxemz., Boudijn Hughe Massegoutsz., Ghijsbrechts Jacobsz., Jan Reynbrant, Willem Claesz., Claes ht[?] Florijs, Claes Pietersz., Hughe Dirxz., Jan Louwerijsz., Jan Willem z. die Scemaker, Ysbrant Claesz., Pieter Willemsz., Gherijt Ghijsbrechts Reynbrantsz., Mathijs Willemsz., Aernt Gherijtsz., *Adriaen Jan Heynricsz., Reyner Martijnsz., Jacob Zuet Dirxz., Pieter Jacob Danmasz., Cornelijs Barbier, *Jacob Apersz., Jacob van Bleyswijc Dirxz. [later toegevoegd].

p. 42 Item *Pieter Jacobsz., Clays Jacob, Clays Hovenz., Jan Gherijtsz., Jan Jansz. die Snijer, *Heynric Iansz. die Backer, Dirc Braemz., Walich die Leydeckers Stiefz., Evert Iansz., Jan Gheerlantsz., Clays Snyder, Coman Hughe van Saedam, *Clays Brant, Dirc van Bleywic, Gheerlant Hughenz., Pieter Jan Dirc Zaimensz., Gherijt van Berkenroe, Hughe Kaerssemaker, Peter Harman Harmanszoens zwagher, Florens Ian Ghijsenz., Gherijt van Lyesvelt.

p. 57 Item den regulieren van dat inseptorium te vermaken iijj cromstaert.

p. 58 Item Dirc Maelre gegeven i scilt van ii glaes patroengen cleyn.

6. **Kasboek 1438-1439** (inv. nr. 552)

p. 91 Item v gr. van dit boec te scriven.

7. **Kasboek 1447-1448-1449** (inv. nr. 554)

p. 60 Johannes die cleric van scriven ij rijnsz gl.

Heer Cornelijs Poel van een kerstenboec ghegeven xx gr.

8. **Kasboek 1452** (inv. nr. 555)

p. 54 Item Diert geven van den broeders wegen 5 postelaten van dat missael te binden en te verlichten.

Item noch Diert gegeven opten selven dach viij postelaten op rekeninge van dat antiffenaer ende lectionale dit is betaelt den xiiij dach in octobri.

Item noch geven bi Clais Ofhuis xij lb hollands den broeders van Jeronimus op ten jaers dach.

Item noch by Daem Bertolmeesz. ghegheven viij lb alleluya.

Item noch Dirc gegeven opten Palmen dach viij lb hollants.

Item noch ghegheven op den ommeganc den broeders iijj lb gl.

p. 69 [betaling v. ijzerwerk].

Item noch ij ysser daer die pultrum [= lezenaar] op staen ende weggen xcvi lb solvit hierop iijj lb Item noch iijj lb.

p. 73 Item ghegeven Pouwels smit van 9 slotelen mede te gaen tot den boeken die beneden legghen xiiij gl.

p. 74 Item ghegeven Heren Andries priester van een boeckgen te scrijven dair die orgelist wt speelt, xxiiij stuvers.

9. **Kasboek 1457** (inv. nr. 556)

p. 41 Item noch Pieter Dircz. gegeven van vii ghescreven sticx van stic v gr. ende vande lantaern xi gr facit te samen xlvi gr. [De man werd in de vorige post betaald 'van glazen te verloten ende van die glazen te stoppen'].

Item gegheven die broers van Sinte Jheronimus huys des sonnendaghes na onserwrouwen lichtmis xxv lb in minrinc van l lb rest noch xxv lb.

p. 42 Item die bruerkijns van Sinte Jeronimus huys betaelt xxiiij lb hollants dair mede sien alle die boeken die sy der kercken gescreven hebben al betaelt.

10. **Kasboek 1495** (sommige posten lopen door tot 1508, inv. nr. 561)

p. 19 Item noch ontfangen vanden begijnen van oude boeckkijns enen rans [?] ende van oude coerclereden die zij vercoft hebben comt xiiij sch. viij d. gr.

p. 100 Item Sinte Jeronimus brueders hebben verbonden twee grote antiffonnairs ende dair in gescreven vijf quaternen elke quaterne ij lb hollands ende van binnen [binden] ij rijnsse gulden hier up betaelt x lb holl. den vj^{en} dach van september xv^c.

Item Sinte Jeronimus broeders geven anno xv^c ende een van boeken te binnen sonendag voir sinte Thomas xij sch. ij d. gr.

Item gegeven Sinte Jeronimus bruers [iiij rijnsse gulden, doorgestreept] van boecken te binden ende slagen ende knopen an die boecken te macken comt tsamen viij sch. iiij d. gr.

Item gegeven Sinte Jeronimus bruers van boecken te binden ende van datmen inden lange beint [?] ende van scrieven tsamen ij sch. viij d. gr.

Item gegeven Sinte Jeronimus bruers van die historie van den seven ween twee werven te verscriven in twee quinternen tot grote boeck iiij sch. hollants.

Noch v gr. van een vel pergaments ij gr. van ij vetergens noch van een sanckboek te binden in . . . cophel . . . [doorgestreept] ij gulden. Noch van een sanckboek in hout gebonden iiij sch. Noch iiij sch. . . van stof van de ween. xxi gr.

p. 219 Item gegeven die broirs van Sinte Jeronimus van die boeken te versien ende die sloten te versetten iiij sch. ende xiiij sch. van I gradael te verbinden ende xij sch. vande ordinancie der costeren⁵⁶ ende iiij st. van francijn ende iiij st. vande verrisenisse vande briefges ende xv sch. van een groten brief die dair hanck int choer maledictus homo ende noch I oertgen comt viij sch. vii ½ d. gr.

p. 220^f Item Sinte Jeronimus broeders van dat inceptorium te scrijven I sch. ende voirt van binden ende anders vander kercken boeken comt samen xij sch. ix d. gr.

p. 220^v Item gegeven Pouwels die Beursemaker van die boeken te becleen myt leer ende van slagen die men in die boken leit comt tsamen v ½ gr.

p. 221^v Item betaelt die brueders van Sinte Jheronimus van scriven van binden ende van boeken te vermaken inder kercken comt samen iiij lb . . . [?]

p. 223^f Item die bruders van Sinte Jeronimus bruerhuys hebben verbonden een missael een lectionael een antifonael ij souters een gradael noch ij souters te verlichten ende dat boeck in die scole te verbinden ende in te scriven comt alte samen xij ½ gr.

11. **Journael van alrehande uytgaaf en oncosten. Oude Kerk, 1504** (sommige posten lopen door tot 1528)⁵⁷

p. 352 Item betaelt den procurator Sinte Jeronimus anno vijf [1505], den xiiiden novembris xxiiij sch. van een boek te reformeren noch van twe gescreven bladen ront scrift vi sch. facit te samen v ½ gr.

Item betaelt den prockurator van Sinte Jeronimus van een boeck te verbinden ij sch. vi d. gr.

Item betaelt Gerijt Heynrickz. den ixden mey van die kerken missalboeken ende ander boecken te repareren, comt xiiij sch. vi d. gr.

Item betaelt Gerijt Heynrickz. den xvijden septembri van I lessenaer [lectionale] te bynden ende ii souters te bynden in nyen leer ende hout comt v ½ gr.

Item betaelt Gerijt Heynrickz. xxixsten september van iiij boeken te bynden ende te reformeren comt vj ½ gr.

Item den xiden dag van novembri gegeven die broeders Sinte Jeronimus broerhuys van seker missen te sryven van den seven ween ende ander boecken te reformeren comt viij sch.

Item den xx febr. anno vij gegeven die procurator tot Sinte Jeronimus comt dat nyewe sanckboeck van musyck dat die sanckmeester hebben doen scrijven ende die kerck heeft betaelt dat stof ende bynden ende heeft betaelt van de quaterne xij sch. comt (doorgestreept: van xxxij quaterne) iij lb. iij 1/2. gr.

Noch betaelt den selven dach die procurator van iij grote boecken te verbynden van metalen knopen sloten ende anders iij rinse gulden. Ende noch van iij cleyne boecken daermen onser vrouwen lof wyt sinct vanden seven ween xv stuver te samen comt xv sch. x d. gr.

Item gegeven Gerijt die Blaser van I boeck opt orgel te bynden v sch.

Item gegeven van een boeck van die seven ende van ander hystorien ende van twee boecken te verbynden ende van knopen ende dese boecken syn in die scoele ende comt tsamen x rijns gulden daer heeft ide nyewe kerck of betaelt iij rijns gulden comt dat die oude kerck betaelt heeft vij rijns gulden.

Item betaelt van Zinte Jacobs outaer missael van reparacij iij gr.

Item betaelt van antephonale, antifonael, gradual ende meer anderen boven upt kuer [koor] tsamen vj sch. x gr.

Item verbinden die souter ende missael opt hoghe outaer dair aff by Gerijt die Blaser v sch. x gr.

Item anno xxij ghegeven van die leggher te scrijven datter gebreck was by den broeder tot Syon v sch. gr.

ende Gherijt van verbinden iii sch. iij gr. comt thesamen viij sch. iij gr.

p. 374 Item gegeven Heer Jacob bokebinder van sinte Martijns boeken te verbinden comt anno xiv iij sch. vi d. gr.

12. Register O.K., 1545-1572, inv. nr. 562

p. 151^v iij groeten boecken genaempt corpus canonicum [geschonken door] Mr. Bueckel Cornelisz. pastoir op 't Wout

Testament van Lambert Willemsz. van Varick, 1550

... ende al dat daer behoort van pulpctien of anders etc, Dies begeer ic, dat hij op die liberarie in de oude kerrycke geeft *Quinquagenas Nicolai Lyrani super utrumque Testamentum*, ende enige ander boecken die [hij] heeft.⁵⁸

NOTEN

* De auteur is veel dank verschuldigd aan Prof. dr J. H. Marrow en drs. H. L. M. Defoer voor hun nuttige aanwijzingen en aan C. J. F. van Schooten voor zijn redactionele correcties. Dit artikel is een bewerking van lezingen gehouden in New York (1990) en Delft (1991).

1. The Pierpont Morgan Library in New York bezit een handschrift (M. 1031, Meesters van de Haarlemse Bijbel, ca. 1450-1475), waarin het Van Assendelft wapen als tweede (wellicht later toegevoegde wapen) voorkomt; het eerste wapen is niet geïdentificeerd. Zie: *The Golden Age of Dutch Manuscript Painting* (tentoonstellingscatalogus Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht/The Pierpont Morgan Library, New York), Stuttgart/Zürich, 1989, nr. 76.
2. De nonnen van het Agnesklooster (gesticht vóór 1420) hebben vaak de naam van het klooster toegevoegd in de boeken die zij afschreven. Of zij ook hun eigen boeken verlucht hebben dan wel dat hebben laten uitvoeren door leken, is niet duidelijk. In een handschrift in Krakow (Museum Narodowe, Czartoryski Ms. 2946,

gedateerd 1463) staat een inscriptie dat het *scripsit et perfectus est*, geschreven en voltooid is, in het Sint-Agnesklooster. In een getijdenboek in Brussel (Koninklijke Bibliotheek Albert I, ms. 21696) staat *scriptus et illuminatus*, geschreven en versierd. *Golden Age*, hfdst. VII. Prof. Marrow heeft nog een ander handschrift ontdekt met een vergelijkbare aantekening (Romorantin, Loir-et-Chère, Bibliothèque Municipale, ms. 2, f. 35r).

3. *Golden Age*, hfdst. II.
4. In handschriften uit Delft en/of omgeving zijn vijf stijlen van penwerk-en marge-versiering te onderscheiden: twee verwante stijlen die bekend staan als 'blok-' en 'schulp'-stijl en penwerk waarin aubergines voorkomen, de zg. 'aubergine'-stijl. Daarnaast zijn er twee stijlen geschilderde randversiering: de 'gekleurde'-stijl en de 'kriezel'-stijl. Zie voor details *Golden Age*, blz. 186 en *Kriezels, aubergines en takkenbossen: Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw*. red. A. S. Korteweg. Zutphen, 1992, blz. 56-72.
5. Getijdenboeken beginnen meestal met de getijden van de maagd Maria, maar in Delft zien we veelal de getijden van het H. Kruis, de Eeuwige Wijsheid en de H. Geest geplaatst voor de getijden van Maria. Zie: *Golden Age*, blz. 265, blz. 268 e.v.
6. In zijn studie over iconografie en tekst m.b.t. een Delfts geïllustreerd psalter (ms. London, B. L. Egerton 1152), J. H. Marrow, *Text and Image in two Fifteenth-century Dutch Psalters from Delft*. In: *Ons Geestelijk Erf* 64 (1990) blz. 41-52; *Golden Age*, 1989, nr. 58.
7. Bijvoorbeeld tussen afbeeldingen van de Morgan Kindsheid Meester en de latere Delftse grisaille afbeeldingen. Zie J. A. Marrow, *Prolegomena to a New Descriptive Catalogue of Dutch Illuminated Manuscripts*. In: *Miscellanea Neerlandica: Opstellen voor Dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*. Leuven, 1987, blz. 297-309, m.n. blz. 303-306.
8. *Golden Age*, hfdst. VII and XI. Zie bijlage I voor een overzicht van de Delftse boekverluchters. Overigens moet hieraan toegevoegd worden dat men zich moet realiseren dat de toeschrijving aan een stad of atelier zeer vaak gebeurt op grond van wat men *circumstantial evidence* zou kunnen noemen. De conclusies die hieruit getrokken worden mogen dan ook eigenlijk niet anders dan als reële werkhypothesen beschouwd worden. Omdat geen namen van verluchters bekend zijn, moeten we ons behelpen met noodnamen zoals 'Meester van...'. Op de keuze ervan zou men kritiek kunnen hebben, zoals bijv. op de benaming van de Meester van Herman Droem, daar immers verschillende kunstenaars voor de Utrechtse kanunnik Herman Droem gewerkt hebben en deze benaming alleen bedoeld is voor het werk in de stijl van een van hen. Om echter geen verwarring te zaaien, zijn in dit artikel dezelfde namen gehanteerd die ook in de catalogus *Golden Age* gebruikt zijn. Het ligt in de verwachting dat James H. Marrow in zijn grote studie over de Nederlandse miniatuurkunst een en ander nader zal omschrijven.
9. W. Prevenier en W. Blockmans, *De Bourgondische Nederlanden*. Antwerpen, 1983, blz. 45 en *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 4 Middeleeuwen. Haarlem, 1980, blz. 51.
10. D. van Bleywijck (*Beschryvinge der Stadt Delft... Delft, 1667[-1680]*) geeft een korte opsomming van de kerkboeken (1477): 'noch verscheyde boecken als misalen, antiphonaers, brevieren, gradalen, lectionalen, zouteren, ordeningen, inceptorien, epistolairien, capitelairen, kalendarien van aflaten, en eyndelijck een clein boecgen dair sommige historien in stonden / Item een boecgen van perkeмент dairmen mede te fonten ginh / Item een processie boecgen naden ordinancien van den Doem Tutrecht'. De Oude Kerk heeft echter meer dan alleen

liturgische boeken gehad. Interessant is een lijst (in de kerkrekening over 1434) met namen van 60 burgers (alleen mannen) die een sleutel ontvingen om de boeken van de kerk te kunnen consulteren (zie Bijlage II, ad 5 en 8, besproken bij D. P. Oosterbaan, *De Oude Kerk te Delft gedurende de Middeleeuwen*, Den Haag, 1973, blz. 86-87). Hoewel de rekening slechts '3 duytschen boken' (Nederlandstalige boeken) vermeldt, is het niet waarschijnlijk dat dit de enige boeken waren die door de leden van deze 'openbare bibliotheek' ingezien konden worden (zie voor latere schenkingen, bijlage II, ad 12). Naar deze 'bibliotheek' wordt een kleine twintig jaar later in de kerkrekening van 1452 nog eens verwezen bij een betaling aan een smid, die 9 extra sleutels moest maken die toegang gaven tot de boeken die 'op slot lagen ergens beneden'. De zorg voor de boeken was toevertrouwd aan de koster, maar de kerkmeesters stelden de regels op en verleenden de burgers toestemming tot inzage.

11. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, ms. 130 E 24. De lijst noemt 109 banden of titels, waaronder 12 bijbelse boeken, met en zonder glossen en commentaren, 5 boeken die het leven of de passie van Jezus verhalen, 5 prekenbundels, 5 apocalyptische geschriften, 5 patristieke teksten, 33 mystieke en ascetische geschriften, 10 spirituele teksten, verhalen en moraliseringen en daarnaast nog 14 geschriften van diverse inhoud. Zie W. Moll, *De boekerij van het Sint Barbara-klooster te Delft*. In: *Kerkhistorisch Archief*, 4de deel (1866), blz. 211-285. De trieste mededeling dat '... in 't Jaer van xxxvi was al onse boecken verbrant' neemt niet weg dat er nog wel handschriften bewaard zijn. Zie bv. *Golden Age*, nr. 51.
12. Oosterbaan, zie blz. 288 e.v.
13. Oosterbaan, blz. 240 e.v.. Zie ook M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen*. 's-Gravenhage, 1981, nrs. 31, 46, 63, 132. Onlangs uitvoerig behandeld bij G. Verhoeven, *Devotie en Negotie: Delft als bedevaartplaats in de late middeleeuwen*. Amsterdam, 1992.
14. Voor de Latijnse school of voor een der rectoren zijn wellicht een aantal klassieke teksten gekopieerd of misschien zelfs in Italië verworven. Het Catharijneconvent bezit een handschrift met teksten van *Livius en Eutropius* (BMH h 159), dat naar het schrift te zien uit Italië afkomstig is maar versierd is in Delft. In de UB Utrecht (ms. 806) wordt een *Terentius* handschrift bewaard dat in Delft is geschreven (*finis in Delft, 1474*).
15. Utrecht, RMCC, BMH Warm h 92 H 2-3 (deel 3, het Nieuwe Testament is verloren gegaan. *Golden Age*, nr. 55). Zie ook: W. C. M. Wüstefeld, *De Boeken van de Grote of Sint Bavokerk: Bijdrage tot de geschiedenis van het middeleeuwse boek in Haarlem*. Hilversum, 1989, blz. 50-54.
16. *Golden Age*, blz. 185-191.
17. Leiden, Universiteitsbibliotheek, ms. BPL 224. Bijvanck, A. W. en G. J. Hoogewerff, *Noord-Nederlandsche miniaturen in handschriften der 14e, 15e en 16e eeuwen*. 's-Gravenhage, 1922-25, nr. 44.
18. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, ms. 135 E 23.
19. Utrecht, Universiteitsbibliotheek, ms. 403. De opdracht tot het schrijven van deze zevendelige bijbel (nu Rome, Bibliotheca Casanatense, ms. 4212-4218) moet dateren van een aantal jaren voor 1476, het jaar van overlijden van Herman Droom.
20. Deze Meester van Yolanda de Lalaing (zo genoemd naar het getijdenboek dat hij vóór 1470 verlucht heeft voor Yolanda de Lalaing, de echtgenote van Reinoud van Brederode, leider van de anti-Bourgondische partij) schilderde de canonplaat in Droems misaal en enkele bladen met randversiering in de bijbel. Hij heeft Utrecht waarschijnlijk vanwege zijn nauwe banden met de Brederode fractie moeten ontvluchten. Zie *Golden Age*, blz. 199 en nrs. 71-72.

21. *Golden Age*, blz. 265. De precieze omstandigheden van de opdracht tot vervaardiging zijn niet bekend, maar het ligt voor de hand te veronderstellen dat de ouders van Beatrijs, die ook haar levensonderhoud bekostigden, het boek betaald hebben. Aangezien Augustinus als patroonheilige in tekst en beeld een belangrijke rol speelt, is het duidelijk dat het boek gemaakt is voor gebruik in een klooster dat zijn regel volgde.
22. Een tekst die in Delft in 1494 en 1497 ook in druk verscheen, zie *Incunabula in Dutch Libraries: A Census of fifteenth-century printed books in Dutch public collections*, Ed. Gerard van Thienen. Nieuwkoop, 1983, nrs. 1632 en 1634.
23. Hun schrijffactiviteiten voor de Oude Kerk wijzen erop dat de broeders een vrij omvangrijk scriptorium gehad hebben. Sint-Hiëronymusdal zelf bezat een aanzienlijke collectie boeken, waarschijnlijk door de broeders zelf afgeschreven. Een honderdtal hiervan verloren zij, weliswaar tijdelijk, in 1433 toen een aantal medebroeders het huis verliet om het klooster *Sancta Maria in Monte Sion* bij Rijswijk te stichten. De achtergebleven broeders van Hiëronymusdal stelden vervolgens alles in het werk om de boeken terug te krijgen, hetgeen uiteindelijk na drie jaar lukte. Hoe nauw de stad verbonden was met de boeken van het huis van de broeders van het Gemene Leven blijkt uit de archiefstukken omtrent deze zaak. In de charters hierover worden 43 boeken genoemd uit het klooster 'ter stede behoef', 'ontrent dertich boken' waren uitgeleend, 25 andere boeken die uitgeleend waren moesten worden teruggezocht of men moest tenminste uitvinden wie ze hadden en welke titels dit waren om een lijst te maken om ze na verloop van tijd alsnog terug te krijgen 'in profijt der stede voirscreven' (B. A. Vermaseren, *Het klooster 'Sancta Maria in Monte Sion'*, Pijnacker 1981, blz. 61).
Terwijl de Latijnse school onder supervisie van het stadsbestuur stond, stonden de broeders aan het hoofd van een huis, het zg. 'arme clerkenhuis' voor jongens en arme studenten die voedsel, huisvesting en een opleiding kregen in voorbereiding op een religieus leven als priester of monnik. Deze huizen, ook elders in andere steden, stonden vaak bekend om de schrijffactiviteiten.
24. Oosterbaan, blz. 79, 85 vermeldt dat deze 'Dirc die Maelre' ook voor de hofkapel in Den Haag werkte vanaf 1398/99 tot 1414-1415, maar of deze identificatie bevestigd kan worden en of deze man ooit met handschriftverluchting in verband gebracht kan worden is onduidelijk.
25. De datering is interessant omdat de regulieren dan net Hiëronymusdal hebben verlaten en zich in Monte Sion gevestigd hebben.
26. Sinds 1418 vormden de kloosters van Sint-Hiëronymusdal te Delft, Sint Michael's te Den Hem bij Schoonhoven en misschien later Emmaus te Stein bij Gouda een kapittel, dat in de jaren 1420 met vijf kloosters van tertiaressen werd uitgebreid. Zie: E. Ypma, *Het Generaal Kapittel van Sion, zijn oorsprong, ontwikkeling en inrichting*. Nijmegen/Utrecht, 1949.
27. Zo functioneerde tussen 1481 en 1505 Heer Claes Tou, regulier uit Sion, als rector van het Sint-Agnesklooster te Amsterdam. Van hem is bekend dat hij 'veel arbeyts in scrijven gedaen heeft ende nairstelick bescreven heeft wat binnen zijn tijt gesciet is. Ende noch meer boeken hier gescreven soude hebben, hadde tconvent hem stoffe ofte pampier willen bescicken'. in: J. F. M. Sterck, Van kloosterkerk tot Athenaeum: Uit de geschiedenis van de St. Agneskapel te Amsterdam. In: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* (40) 1921, blz. 216-281, met name blz. 228, 238, 277.
Het vermoeden dat er sprake kan zijn van wederzijdse beïnvloeding en/of samenwerking in de handschriftenproductie binnen de congregatie van Sion werd geuit in 1937 door G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*, 2de deel. s'-Gravenhage, 1937, blz. 336-338.

28. Vermaseren, blz. 25 e.v.
29. Zie *Kriezels, aubergines en takkenbossen* . . . blz. 68-72, blz. 74-81. Dat het 'aubergine' penwerk of een variant ervan ook in Utrechtse handschriften wordt aange troffen (zie *Kriezels* . . . , blz. 70) kan wellicht beïnvloed zijn door het feit dat het Utrechtse huis van de broeders van het Gemene Leven vanuit het Delftse huis is gesticht (1475). Zie hierover K. van der Horst in: *Handschriften en Oude Drukken van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek*. Utrecht, 1984, blz. 98.
30. *Golden Age*, nr. 84 en meer uitgebreid in: K. van der Horst, The long arm of coincidence: the missing initials of the Zwolle Bible. In: *Theatrum Orbis Librorum: Liber Amicorum presented to Nico Israel on the occasion of his seventieth birthday*, (eds. T. Croiset van Uchelen, K. van der Horst and G. Schilder). Utrecht 1989, blz. 193-223.
31. Of beter wellicht: de Meester ging naar Delft (ca. 1470) omdat daar het werk aan Droems bijbel op hem lag te wachten?
32. Zie over de familie *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* deel VII (1927), kol. 32-42 en C. J. Gonnet, Beatrix van Assendelft, in het convent der zusteren ten Zijl te Haarlem. In: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 35 (1913), blz. 373-384.
33. Gonnet, blz. 374.
34. Uitgegeven door Gonnet, zie noot 32.
35. Brevier van Beatrijs van Assendelft (Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent, OKM h 3): Delft, Meester van de Adair Getijden, Hemelvaart Meester, Meester van Herman Droem, e.a., ca. 1485. Perk., iv+196+ii ff., ca. 297 x 211 (ca. 204 x 130) mm., 2 kol., 30 r., Latijn, *littera textualis formata*, 11 miniaturen, 14 gehistorieerde en talrijke versierde initialen, randversiering, penwerk (Delfts, 'aubergine'-stijl), orig. boekband (met wapen van de stad Delft). Herkomst: ca. 1485, gemaakt voor Beatrijs van Assendelft, door haar geschonken aan Haarlem, klooster van Maria ter Zijl; 1928, Utrecht, Metropolaan Kapittel/Oud Katholiek Museum; sinds 1967 gehuisvest in Utrecht, Aartsbisschoppelijk Museum; vanaf 1976, in Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent. Zie: *Golden Age*, nr. 94.
36. 'Dit boek hoert toe die Regulierissen te Zijl binnen Haerlem. Ende is gecomen van suster Beatris van Assendelff' (f. 2').
37. Getijdenboek Van Assendelft-Kijfhoek (Amsterdam, BPH 137). Delft, atelier van de Meester van Herman Droem, ca. 1480-1485. Perk., i+190+iii ff., 164 x 117 (94 x 60) mm, 1 kol., 19 r.; Nederlands, *littera textualis*, 3 (ingevogde) miniaturen (1 ontbreekt), 4 geschilderde initialen op een gouden achtergrond met randversiering over 4 marges (bladeren, bloemen, dieren met goud), diverse initialen met penwerkdecoratie ('aubergine'-stijl); orig. boekband. Herkomst: ca. 1485 gemaakt voor Alijd van Assendelft-Kijfhoek; tot in de vierde generatie via vererving in de familie; 1984, München, veiling Hartung & Karl (Lot. 620); 1990, Amsterdam, Bibliotheca Philosophica Hermetica. *Lit.*: *Golden Age*, blz. 274.
38. Het komt echter ook voor dat dergelijke jaartallen zonder aanpassing werden overgeschreven van het handschrift dat als voorbeeld diende.
39. *Golden Age*, nrs. 57, 59, 60.
40. *Golden Age*, nr. 59, blz. 196.
41. Gebedenboek van Beatrijs van Dongen van Dalem (Amsterdam, BPH 158). Delft, Meesters van de Delftse Halve Figuren, ca. 1480. Perk., iii+224+iii ff., 200 x 145 (95 x 68) mm, 1 kol., 18 r., Nederlands, *littera textualis*, 13 gehistorieerde initialen, sierbalk langs drie zijden of langs linkerzijde tekstkolom; 6 bladen met randversiering over 3 of 4 marges, 27 versierde initialen, randversiering over boven- en benedenmarge; talrijke kleinere initialen met penwerk (Delfts); orig.

- Haarlemse boekband. Herkomst: ca. 1480, gemaakt voor Beatrijs van Dongen van Dalem († 1492), vrouw van Gerrit van Assendelft; 17de-eeuwse inscriptie (zoals in BPH 137); 1876, J. T. Six (veiling, nr. 15); 1928, veiling Fred. Muller, coll. Six van Hillegom, nr. 191; 1928, Weduwe Prof. Jhr. Dr. J. Six van Hillegom; 1935, geschenk aan haar zoon C.(?) J. Six; 1991, Amsterdam, BPH, aankoop van de familie Six. *Lit.*: Byvanck-Hoogewerff 1922-1925 (zie noot 17), nr. 136; *Golden Age*, blz. 274; Cat. Sotheby's Western Manuscripts and Miniatures, London, 18th June 1991, Lot. nr. 138.
42. Zie Verhoeven, noot 13.
43. De gehistorieerde initialen bevatten afbeeldingen van Gethsemane (met in de marge een engel ten halve lijve met het wapen Van Assendelft-Van Dongen van Dalem), Sint Jan de Doper, Christus aan het kruis omarmt Sint Bernardus, Gregoriusmis, apocalyptische Madonna met kind op wassende maan, Piëta, kruisiging met Maria en Sint Jan, eronder Maria Magdalena die het kruis omarmt. Op een blad (bij het gebed tot het aanschijn des Heren, f. 22r) zien we in de benedenmarge een sprekende afbeelding van Sint Veronica's *Sudarium* gespijkerd aan twee blauwe nagels. Daarnaast zijn er kleinere initialen met o.a. Sint Jan Evangelist, Cornelius Paus, Sint Katharina, Sint Barbara, Sint Ursula, Sint Agnes etc.
44. Alleen de klampen en sluitingen zijn helaas verdwenen.
45. Het Lam staat in een cirkel-medaillon binnen een mandorla met langs de rand een inscriptie in gotische letters: + SIET * DAT * LAM * GOEDES * DAT * BOERT (draagt) DIE SONDEN D'VeRL (der wereld). De tekst wordt op de hoeken van het paneel onderbroken door vier medaillons met daarin de symbolen van de vier evangelisten. Dit paneelstempel werd voor het eerst beschreven door Pr. Verheyden, Noord-Hollandse Boekbanden. In: *Het Boek* 31 (1952/1954), blz. 197-239 (type III, blz. 221 e.v.). Voor andere voorbeelden, zie Wüstefeld (noot 16), blz. 119-130.
46. Catalogus Sotheby's 18 juni 1991, Lot. no. 138, blz. 232. Als Beatrijs het boek gekregen had, zou het hoogstwaarschijnlijk in het Zijklooster terecht zijn gekomen en zouden de nonnen dit hierin ook aangetekend hebben.
47. 'Dit devotiebouch compt van vrouwe Beatrix van Arckel van Donge ende Dalem, vrouwe van lande vande Wale van Besoyen huysfrou van heere Gerrit heere tott Assendelff tott Assenburg en is mij heer Diderick van Scaghen gegeven van mijn vrouwe mijn Lieve Moeder vrouwe Anne van Assendelff vrou douagere tott Scaghen ende vrou Beatrix was mijn grootmoeder in de vijffde graad ofte generatie sij is gestorve 1492' (daaronder: ce live appartient a G. Assendelff... [verwijderd], f. Ar).
48. 'Dit deuotiebouck compt van vrou Alith van Kyffhouck van Arckel vrouwe der vrijen heerlijkheiden Goudrean vanden lande van Leck Streefkerck Leckerland Bleskens Grave, Brandwijk, Gybeland tott Cralingen Rooninghen Castricum in Swyndrecht heer Oudelant ende Yden ambocht van t ambocht van Kyffhouck so genaemt als /geeygent op de/ bedyckt by den heer uytte Kyffhouck van ons so genaemt ende gelegen tusschen t land van Gelder ende Arckel sij was huysfrou van heer Nicolaes van Assendelft vryheer tott Assendelff /heere tott/ Assenburg Haerlem Heemskerck heer van den lande van Wale Besoyen etc. myn grootvader ende grootmoeder inde vierde generatie' (f. Ar).
49. (pseudo-) Bonaventura-Ludolfiaans, 'Leven Ons Liefs Heren Jesu Christi' (Cambridge, Fitzwilliam Museum, ms. James 25). Delft, Meester van Beatrijs van Assendelft's *Vita Christi*, ca. 1480. Perk., 192 ff., 265 x 190 (170 x 117) mm, 2 kol., 30 r., Nederlands, *littera textualis*, 30 miniaturen (toegevoegd) randversiering (kriezelstijl), talrijke initialen met penwerk over 4 marges ('blok'-stijl, met

- geschilderde motieven, figuren ten halve lijve, tekstbanderoles, Nederlands); talrijke kleinere initialen; orig. boekband. Herkomst: eind 15de eeuw geschonken door Beatrijs van Assendelft aan Haarlem, Zijklooster; 19de eeuw, Cambridge Fitzwilliam Museum; *Lit.*: Hoogewerff 1937 (zie noot 28), blz. 336-338; Byvanck-Hoogewerff 1922-1925, nr. 128; A.W. Bijvanck, *Oudheidkundig Jaarboek* III (1923), blz. 200. Er is geen gelegenheid geweest het boek in eigen persoon te consulteren.
50. Zie hierover C. C. de Bruin, *Tleven ons heren Ihesu Christi: Het Pseudo-Bonaventura-Ludolfiaanse Leven van Jesus*. Leiden, 1980 (CSSN Miscellanea deel II).
 51. Niet te verwarren met de *Meditationes Vitae Christi* die ten onrechte aan hem zijn toegeschreven.
 52. Zie voor andere handschriften van deze meester, *Golden Age*, blz. 196.
 53. Niet gepubliceerde gegevens van J. H. Marrow en *Golden Age*, blz. 196.
 54. Zie voor literatuur noot 32.
 55. De geraadpleegde kasboekjes (voorheen in het bisschoppelijk archief te Haarlem) zijn sinds enkele jaren in bewaring bij de Gemeentelijke Archiefdienst Delft. Zie over de boeken ook Oosterbaan, *De Oude Kerk*, blz. 86.
 56. In het archief worden twee van deze kostersboekjes bewaard (inv. nr. 547 en 547, nr. 23). Hierin staan de taken, rechten en plichten beschreven van de onderkoster (de man die het feitelijke werk uitvoerde; wellicht geschreven door Heer Symon Lambrechts, koster van de Oude Kerk, 1508-1515). De onderkoster droeg ook de zorg voor de boeken, die hij keurig moest opruimen: (p. 3) ... Ende die sanc boecken, anthiffenalen, souteren, provideerboecken, inceptorien thuesluten [te sluiten] ende puntelijcken hantieren sonder stoten of smacken ende elcx op sijn stede leggen nae die metten, hoechmis, vesperen tot tkercken profijt alsoe dat behoert ... Hij moet voor de mis alles voor de priester klaar leggen (p. 10): 'Ende besickt haer wijn, water, broot, misboeck, was kaersen ... Als de mis is afgelopen (p. 11) ... soe sel hy die outaer opnemen ende die ornamenten puntelicken opvouwen, die boken opsluiten ende alle dinck op sijn stede legghen ... (p. 12) Item soe wat ghebreken dat die ornamenten, kelcken, boken hebben of chrijghen mogen dat sal hy die coster te kennen gheven om te doen maken. (p. 15) Voert soe sel hy van alsulcken ornamenten kelcken ende boecken als hij onder hem hebben sal die oppercoster ofte die kercmeesters borrhich setten. Ende specificeren inden borchbrief waer hi borch of set. Zie over de taken van de koster Oosterbaan, *De Oude Kerk*, blz. 170.
 57. Delft, GA, Hervormde Kerk stukken voor 1572, nr. 29. De afkortingen van de munten die in deze rekening worden genoemd, zijn moeilijk op te lossen. Gevolgd is de interpretatie van Oosterbaan die schellingen geeft, maar het is niet onmogelijk dat het stuivers betreft. Ook de door mij gegeven 'halven' (1/2) zijn onduidelijk.
 58. Varick was pastoor van de Oude Kerk, zie: B.V.G.O., nieuwe reeks, dl. 9 (1877), blz. 314-329; Oosterbaan, blz. 86. Bedoeld wordt Nicolaus van Lyra's (OFM, ca. 1270-1340) commentaar op de bijbel.

De Oud-Katholieke kerk aan het Bagijnhof te Delft

Prof. ir. M. Gout en dr. M. A. Verschuyl

Het Bagijnhof

In de tweede helft van de 16de eeuw begon het produceren van een groot aantal zorgvuldig vervaardigde kaarten en beschrijvingen van verschillende steden in geheel West-Europa. Het is de techniek van de gravure op koperplaten, die dit mogelijk maakte en die de veel minder nauwkeurige houtsneden uit de drukwerken van het begin van die eeuw ging vervangen. Nog in 1548 verscheen een met houtsneden rijk geïllustreerde Duitse uitgave van de oorspronkelijk Romeinse Vitruvius. Enkele tientallen jaren later werden in Antwerpen en Keulen al volop de kaarten op koper gegraveerd voor de werken van Guicciardini en van Braun en Hogenberg.

Naast militaire doeleinden dienden de kaarten ook voor het opkomende toerisme van de welgestelde burger. Vooral vanuit het welvarende Engeland werden door de zonen van de rijke families zwerftochten over het westen en zuiden van Europa gemaakt, die als einddoel Rome en Florence hadden. In het begin van de 17de eeuw leidde deze Grand Tour tot een jaarlijks terugkerend evenement, dat voor de culturele opvoeding van deze gefortuneerde jongeren noodzakelijk werd geacht.

Omdat de stad Delft al in de 16de eeuw een belangrijke rol speelde, hebben de meeste kaartengravers uit die tijd de plattegronden van deze stad in hun verzamelingen opgenomen. Deze kaarten vormen momenteel een redelijk betrouwbare bron van gegevens over het verleden van onze stad, vooral ook omdat de graveurs zich niet beperkten tot het aangeven van straten en kanalen, maar ook de gevels van belangrijke gebouwen op de plattegronden 'neersloegen'. Een gewoonte, die we nu op officiële stafkaarten niet meer tegenkomen, maar wel op meer populair getekende toeristisch uitgevoerde 'plattegronden'.

Op verschillende kaarten die in de laatste decennia van de 16de eeuw verschenen, zien we het Bagijnhof duidelijk afgebeeld. Omdat de meeste van deze kaarten niet in Delft zelf vervaardigd werden, zijn ze niet alle even betrouwbaar. Dit verergerde nog, toen men kaarten ging graveren 'naar gegevens van' een vroegere datum: dit was het geval met een kaart, die de plattegrond van Delft moet weergeven rond het jaar 1560, toen de stad zich hersteld had van de grote brand van 1536. Op deze kaart zien we aan het Oude Delft op de plaats van de ingang naar het Bagijnhof een kerkje afgebeeld, dat we ook op andere rond het jaar 1600 gemaakte kaarten tegenko-

1. Het interieur van de Oud-Katholieke schuilkerk aan het Bagijnhof, gebouwd in 1743 en ontworpen door de architect Gerard Gise. De ornamenten van het interieur zijn ontleend aan die van de uit Frankrijk afkomstige barok-architectuur, die daar de naam style-Louis XV kreeg. Het altaarschilderij, dat pas in 1747 voltooid werd, is geschilderd door Jacob de Wit, bekend door zijn 'Witjes', de in grijs en wit uitgevoerde paneelvullingen boven schoorstenen en deuren.

men, zodat we mogen aannemen, dat het er gestaan heeft. Op latere kaarten, zoals de Kaart Figuratief is het echter verdwenen.

Het Bagijnhof in de 'Beschryvinge' van Dirck van Bleyswijk

Zeer betrouwbaar zijn de gegevens die Dirck Evertsz. van Bleyswijk (1639–1681) bijeenbracht in zijn *Beschryvinge der Stadt Delft*, waarvan het eerste deel in 1667 verscheen. In 1675 kreeg hij van het stadsbestuur de leiding over een groep medewerkers voor het vervaardigen van de Kaart Figuratief, die twee jaar later gereed was. De combinatie van de *Beschryvinge* en de gegevens van de Kaart Figuratief levert een informatiebron van onschatbare waarde voor de historie van Delft op. Over het Bagijnhof vinden we op blz. 314 van de *Beschryvinge* van Dirck van Bleyswijk de volgende passages: 'Hier nae sullen we het GROOTE BEGIJNHOF (als een convent ten

2. Detail van de kaart van Delft door Braun en Hogenberg uit de *Civitatis Orbis Terrarum*, (1581). We zien hier naast de ingang naar het Bagijnhof aan de Oude Delft een kerkje, dat ook op andere kaarten uit de 16de eeuw voorkomt.

naesten-bij van de selfde orde als het voorgaende Oude ofte Falie-Begijnhof ghelegen aen de zuyt zijde van de gracht van outs ghenaeamt het Riet-velt) laten volgen, zijnde tegenwoordigh noch in wesen ende gelegen aen de Oude Delft na het Noorteynde toe, hebbende een groote ruyme poort voor aen straet, hedendaegs om redenen sonder deuren, en by nacht soo wel als des daegs altyt ongesloten.'

Er is dus nog een tweede Bagijnhof in Delft geweest, dat aan het Rietveld gelegen was en de naam Oude of Falie-Begijnhof had.

'De voorsz poort ingetreden zijnde komt men op een groot lanckachtigh binnen-pleyn verdeelt in twee vacken met boomen beplant, rontsom omcingelt met gepaveyde wegen ofte straten voor-by de huysen en woningen (die aldaer in groote getale zijn) henen, aen de Noort-west zijde noch een achterstraet hebbende in het midden van het hof ingaende en ten westen weder uytkomende, by en ontrent een ander uytgang ofte poort deses hofs van achteren aen Stads Wallen; op het eerste vack van het binnen-pleyn pleegh wel eer een Kerck ofte Capel te staen met een Toorn van een fatsoenelijcke hoochte en groote, blijkende by verscheyde oude kaarten meermalen vermeld, het ander vack tot een Kerck-hof ghedient hebbende.'

Ook Dirck van Bleyswijck ging er dus van uit, dat het genoemde kerkje er wel gestaan zal hebben en van een toren van fatsoenelijcke hoochte voorzien was. Hij vervolgt dan:

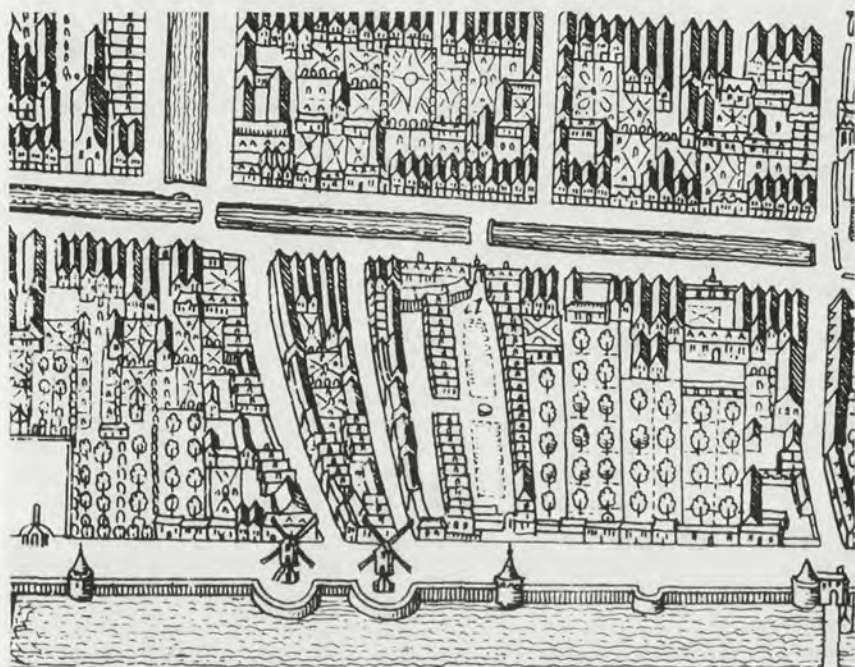
'Ende wert dit groote Begijnhof noch ten huydigen dage (1667) van vele Begijnen (die hier haer eygen aparte wooningen hebben, en in huys ofte eygendom besitten) bewoont, zijnde voor haer een seer bequame en plaisierige plaetse, hebbende yder woon huys noch een kleyne Bassecourt ofte voorplaets, met een houte hecke en voordeure van het algemeene binnepleyn afgeschut, ende alle (uytgenomen die in de achterstraet wonen) haer vermaeckelijck uytzicht op de voorsz binnen ruymte ofte velt met boomen; middelwaert tusschen beyde de voorsz vacken van de Kerck en het Kerckhof pleeg over eenige Jaren noch een diepe put te staen (omtrent recht voor de plaetse daer den toorn moet gestaan hebben) ende is nu in een pomp getransformeert; in summa de gantsche gelegenheyt is seer welgeappropieert voor dese soort van menschen, om van de werelt een weynigh afgesondert, in aller stilte ghenoeghelijck en religieuselijckhaer leven te passeren.'

De begijnhoven zijn ontstaan in Vlaanderen in de tweede helft van de 12de eeuw, toen er ten gevolge van de Kruistochten in West-Europa een groot vrouwenoverschot ontstond. In de al spoedig overbevolkte vrouwenkloosters was geen plaats genoeg, zodat vele vrouwen om redenen van bescherming tegen de agressieve middeleeuwse maatschappij de 'wereld vaarwel zeiden' en in deze begijnhoven gingen samenwonen. Hoewel ze zelf vaak van welgestelde komaf waren, richtten ze hun aandacht primair op de armen en bejaarden in hun omgeving en verweten de Kerk van Rome te weinig interesse voor deze bevolkingsgroepen te hebben. De Kerk reageerde daarop met het heftig kritiseren van de begijntjes en het verspreiden van allerlei laster over de samenwonende vrouwen, die zich van het gezag van Rome weinig aantrokken.

Op het Concilie van Vienne werden door paus Clemens V, vlak voor zijn dood in 1314, de begijntjes vanwege hun 'Ketersche ende vreemde-luydende gevoelens' zelfs in de ban gedaan. Zijn opvolger Johannes XXII maakte daarop voor de Nederlandse begijntjes een uitzondering door hen in 1315, het eerste jaar van zijn pausschap, van de ban uit te sluiten door een Apostolische Bul vanuit zijn paleis in Avignon. In deze aan de bisschop van Kamerijk gerichte Bul schrijft de paus (volgens Dirck van Bleyswijck), dat hij 'de gedachte Begijnkens, loffelijck ende kuyschelijck levende, tegen alle moeyelijckheydt ofte swarigheydt soude beschermen, ende onder syne schut ontfangen, &c.'

Willem van Oranje en de godsdienstvrijheid

Naast het Bagijnhof was het 'St. Achten-Clooster' gelegen, een rijk klooster, dat 'al van outs de gewoonte hadde veeltijts Princen en Vorsten te loge-

3. Detail van de kaart van Delft uit het in 1632 verschenen Theater van Holland van de Leidse professor Marcus Boxhorn. Tussen de beide gazons op het Bagijnhof is een ronde put getekend, die daar tot in de 17de eeuw gestaan moet hebben en toen vervangen is door een pomp.

ren'. Daar koos 'dien grooten Herstelder van onse Vaderlandse Vryheyd Willem van Nassau, Prince van Orange, als Stadt-houder en Gouverneur deser Provincie sijn residentie-plaets.' Hij deed dat (weer volgens Dirck van Bleyswijck) niet alleen om de gunstige ligging van de stad, 'maer oock ter oorsaecke van de gesonde lucht.'

Willem van Oranje had al op elfjarige leeftijd de protestantse godsdienst van zijn ouderlijk huis voor de rooms-katholieke moeten verwisselen om het prinsdom Orange van zijn neef René de Châlons te kunnen erven. Op 35-jarige leeftijd keerde hij weer terug naar de kerk van het protestantisme, maar behield zijn gehele leven een zeer sceptische houding tegenover diegenen, die een godsdienstig fanatisme voor welke kerk dan ook predikten. Toen in de zomer van 1566 de beeldenstorm over Vlaanderen en Holland voortraasde, had Willem van Oranje nog gepoogd de kunstwerken van vele kerken tegen de vernielzucht van de menigte te beschermen, volgens Van Bleyswijck ook bij de Delftse Oude Kerk, waar hij een aantal gewapende wachten heen liet sturen.

De werkelijke mening van de prins over de godsdienstproblematiek kwam

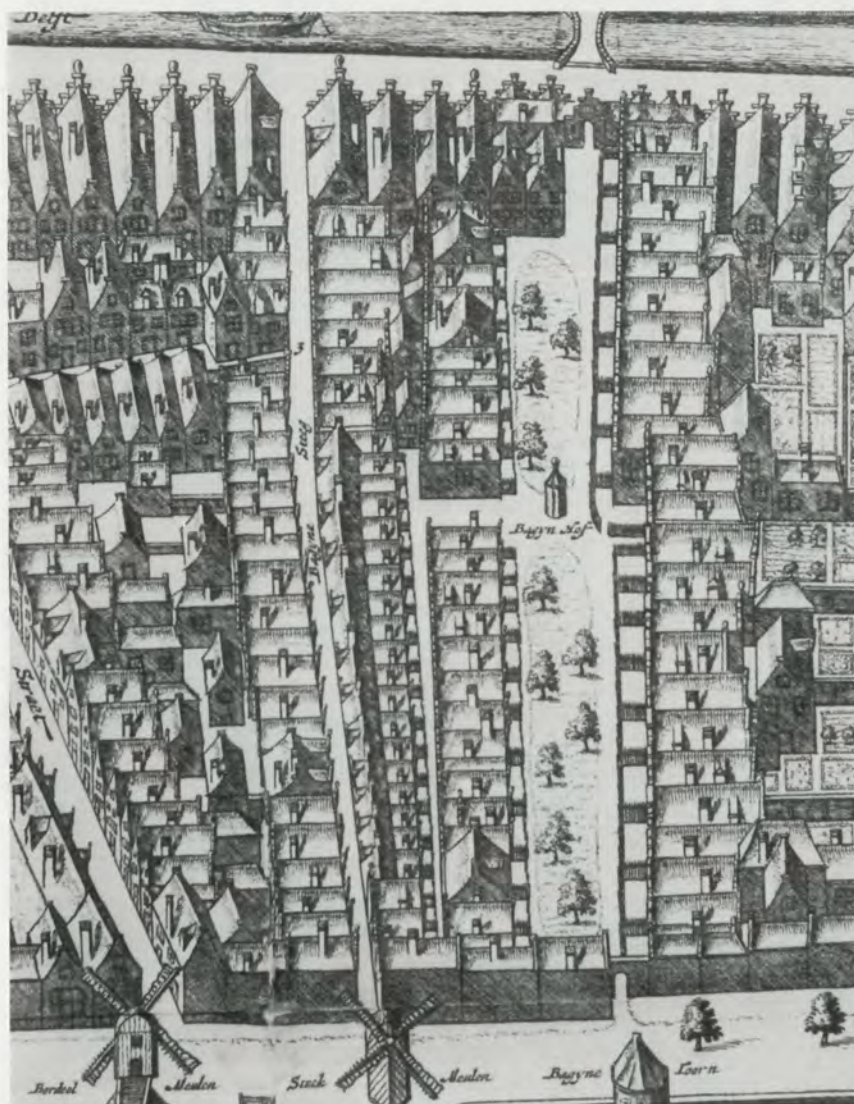
tot uiting op 15 juni 1572, toen hij zijn naaste medewerker Marnix van Sint Aldegonde de volgende verklaring in de in Dordrecht gehouden vergadering van de Staten van Holland liet afleggen: 'Aengaende den Gods-dienst, verklaerde Philips van Marnix, Heere van St. Aldegonde (die in den name van den Prince Willem van Oranje op dese vergaderingh verschenen was) het d'intentie des Prince te wesen, dat gehouden soude worden vryheydt der Religie, soo wel der Gereformeerde als der Roomscher Religie, ende dat een ygelijck in 't sijne in 't openbaer ende in Kercken ofte Capellen, soo dat gevoeghlijkste by de Overheydt soude geordonneert worden, soudens gebruycken vrye exercitie der selver, sonder dat daer yemandt empesschement, hinder ofte moeyenisse gedaen soude worden, ende dat die Geestelijcke Persoonen, in haer-luyder staten, vry ende onbekommert blijven soudens.'

Deze belangrijke verklaring - de eerste op het gebied van de verdraagzaamheid, die in een officiële vergadering in ons land ooit gegeven is - vinden we op blz. 439 in de *Beschryvinge* van Dirck van Bleyswijck. Deze gaat in de begeleidende tekst dieper in op de achtergronden van de in Dordrecht gehouden vergadering van de Staten van Holland, waarin prins Willem van Oranje 'voor wettigh Stadhouders des Conings' benoemd werd, en waarin de strijd om de onafhankelijkheid van ons land (die later de naam 'Tachtigjarige Oorlog' kreeg) een vaste grondslag verkreeg. Ter vergadering was tevens uitgenodigd de 'Graef van der Marck, Heere van Lumey als 's Prinsens Lieutenant', die de opdracht kreeg geen enkele 'goetwillige Catholijcke ofte Geestelijcken te beschadigen, 't sy aen heure persoonen ofte goet. Noch oock niet te plonderen ofte te schenden eenige Kercken, Kloosteren ofte Cappellen.' We weten inmiddels dat de troepen van Lumey, die op 21 juli 1572 Rotterdam veroverden en op 26 juli Delft binnenvielen, zich weinig van dit verbod tot plunderen aantrokken. Ook het verdere verloop van de Tachtigjarige Oorlog toont aan, dat de van een groot idealisme getuigende denkbeelden van Willem van Oranje en zijn naaste adviseurs in de realiteit van het krijgsgewoel ten onder gingen.

Tot zijn gewelddadige dood in 1584 bleef prins Willem van Oranje de verdraagzaamheid op religieus gebied voorstaan. Ook toen in augustus 1580 door het Vaticaan de ban over hem werd uitgesproken en daarbij de meest ergerlijke scheldwoorden over hem uitsprak: 'ketter, hypocriet, Judas en Caïn, 't hoofd ende principaelste pertubateur van den lande, rebel, vreemdeling, vijandt des menschelicken geslaches, die ghemeynpeste van de Christenheit, schelm ende verrader'.

De onverdraagzaamheid van de protestantse kerken

In de jaren tussen 1572 en 1580 kregen de protestanten in Holland steeds meer invloed, kwamen daardoor ook in de regeringscolleges, zodat reeds

4. Het Bagijnhof op de 'Kaart Figuratief' (1675-'77). In het midden is een pomp getekend, die de plaats van de put heeft ingenomen. Aan beide kanten van het Bagijnhof is een poort aangegeven.

tegen 1580 de regering in vele steden in protestantse handen was. Dat dit niet zonder gevolgen bleef laat zich gemakkelijk denken en al spoedig verschenen de plakaten, waarbij o.a. de uitoefening van de katholieke godsdienst verboden werd. Nu de Katholieke Kerk niet meer in het openbaar

haar geloof mocht belijden, kon ze niets anders doen dan onderduiken en heimelijk op zolders of op boerderijen of waar dan ook haar godsdienstoefeningen houden. Vaak werden deze samenkomsten door de 'schout en zijn rakkers' verstoord; priesters werden gevangen genomen en gelovigen beboet. Maar zoals vaker in de geschiedenis vertoond is, bloeide de kerk juist onder deze druk op tot een nieuw en overtuigd geloofsleven.

De problemen voor de overgebleven katholieken worden dan nog vergroot door de komst van de Jezuïeten. Zij komen voor het eerst in 1590 uit het buitenland hier naar toe om hun geloofsgenoten te helpen in de strijd tegen de protestanten. Deze 'hulp' liep echter niet zo best, want er ontstonden allerlei conflicten vanwege het optreden der Jezuïeten, die min of meer wilden uitmaken hoe het allemaal dan wel moest gaan. Deze conflicten kwamen eerst binnen de kerk voor, maar het is te begrijpen, dat binnen niet al te lange tijd deze onenigheid ook naar buiten bekend werd. De overheid ging als gevolg daarvan strenger optreden tegen niet-protestanten.

Zelfs de aartsbisschop van Utrecht lag overhoop met de Jezuïeten. Dat dit moest leiden tot een verscherpte situatie in de boezem van de Katholieke Kerk van Holland lag dan ook wel voor de hand. De Jezuïeten probeerden daarom, als een soort wraakneming, de aartsbisschop bij de leiding van de kerk te Rome in diskrediet te brengen. Deze aartsbisschop, Rovenius, ging in 1622 zelf naar Rome toe om zich bij de paus over hun gedrag te beklagen. Op allerlei manieren probeerden ze echter de Hollandse bisschoppen in een kwaad daglicht te stellen, hetgeen het functioneren van de Katholieke Kerk in ons land in de eerste helft van de 17de eeuw niet ten goede kwam.

De opvolger van de 'Vader des Vaderlands' (een eretitel, die de prins al op 33-jarige leeftijd kreeg), zijn zoon prins Maurits, toonde ook al spoedig minder voorliefde voor de verdraagzaamheids-denkebeelden van zijn vader. Voor zijn militair optreden tegenover de Spanjaarden was een tolerante houding jegens het katholicisme van de vijand aan zijn eigen troepen dan ook moeilijk 'verkoopbaar'. In dit denken werd hij gesteund door een aantal vooraanstaande predikanten uit het protestantse kamp (Arminius en Gomarus), die in de eerste jaren van de 17de eeuw, als hoogleraar aan de in 1575 gestichte Universiteit van Leiden, niet alleen de katholieke religie, maar ook elkaars denkebeelden over de predestinatie fel bestreden.

Daarbij kwamen nog na de Bartholomeusnacht de vele duizenden Franse Hugenoten en na de Spaanse Furie de protestantse vluchtelingen uit Antwerpen en omgeving, die naar ons land gekomen waren en met hun verhalen het anti-katholieke denken aanmoedigden.

De katholieke religie in de ban

'D'intentie des Prince van Orange, dat gehouden soude worden vryheydt der Religie' bleef in ons land echter ondanks alles een stempel, door de als voor-

beeld vereerde Vader des Vaderlands op de samenleving gezet. De al in het begin van de 17de eeuw overheersende 'gereformeerde' religie bestreed overal waar zij kon de overblijfselen van de katholieke godsdienst. De werkelijke strijd daarover bleef smeulen tot 1853, toen de liberale hoogleraar Thorbecke als minister-president de doorbraak forceerde. De tegenstanders van de godsdienstvrijheid beriepen zich op de Grondwet, zodat Thorbecke gedwongen was in dat jaar een grondwetwijziging tot stand te brengen. Vanaf 1853 pas is in ons land het ideaal van Willem van Oranje dus werkelijkheid geworden, 'dat een ygelijck in 't sijne in 't openbaer ende in Kercken ofte Capellen, soo dat gevoeglijkste by de Overheydt soude geordonneert worden, souden gebruycken vrye exercitie der selver.'

Behoudens enkele uitzonderingen moeten we dientengevolge constateren, dat er in ons land tussen de jaren 1600 en 1853 geen nieuwe katholieke kerken gebouwd zijn. Eén van die uitzonderingen is de bekende schuilkerk 'Onze Lieve Heer op Solder', die in 1663 in Amsterdam tot stand kwam, op de bovenste verdieping van een woonhuis gebouwd, zodat er van de straat af geen kerk zichtbaar was. Enkele jaren voor het bouwen van deze schuilkerk

5. Een prent van het Bagijnhof uit de 18de eeuw. (Uit: *Alle de voornaamste Gesigten van de Wijdberoemde Steeden Alkmaar, Delft en Dordregt, Naar het Leeven geteekend door Abraham Rademaker en in Kooper gebracht door Leonardus Schenk, te Amsterdam, bij Leonardus Schenk op den Vijgedam, 1736*).

had de gereformeerde kerk in Amsterdam zich er bij het stadsbestuur nog over beklagd, dat op 'tientallen openbaere plaetsen van de afgodische vergaderinghe' in de stad de katholieke eredienst nog werd uitgeoefend en een verzoek tot maatregelen daartegen ingediend. Naast enkele, nu nog aanwezige Amsterdamse schuilkerkjes, vinden we ze ook in Den Haag, Haarlem, Utrecht en Delft, gebouwd in de tweede helft van de 17de eeuw of in de 18de eeuw.

De katholieke religie in Delft en het Bagijnhof

Nadat Lumey op 26 juli 1572 Delft was binnen gevallen, gelaste hij de burgemeesters de Nieuwe Kerk voor de gereformeerde religie open te stellen. Twee jaar later werd ook de Oude Kerk voor de nieuwe religie ingericht en bleef er voor de katholieke eredienst weinig anders over dan haar toevlucht te zoeken in andere ruimten. De begijntjes op het Bagijnhof waren altijd katholiek gebleven, maar in hun religieuze denkbeelden en hun houding tegenover armen, bejaarden en zieken hadden zij ook bij de niet-katholieke bevolking veel sympathie verworven. Het Bagijnhof bleef dus een katholiek centrum, dat, behoudens door enkele protestantse fanatici, door ieder aanvaard werd. De pastoor van de Sint Hippolytusparochie had daar bij het keren van het religieuze tij een woning verkregen, zodat de missen bij hem thuis opgedragen werden.

In 1613 werd Stalpaert van der Wiele (wiens beeld het midden van het Bagijnhof siert) pastoor van de Hippolytuskerk. Hij bracht de toch nog vrij omvangrijke katholieke burgerij aanvankelijk bijeen in de brouwerij De verkeerde Wereld op de Brabantse Turfmarkt, maar richtte later enige huizen op het Bagijnhof als kapel in. Zijn opvolger, Johannes Bekom, aangesteld in 1631, brak de bovenverdieping van twee huizen op het Bagijnhof open en zo ontstond de permanente behuizing van de kerk op deze plaats, zoals die tot 1743 gefunctioneerd heeft.

In dat laatste jaar was Nicolaas Broederssen pastoor van de parochie, die intussen aan de H.H. Maria en Ursula gewijd was. Hij was niet onbemiddeld en stond op goede voet met de burgemeesters en andere bestuurders van de gemeente Delft. Dit bracht hem ertoe een nieuw kerkgebouw te laten maken, grotendeels uit eigen middelen betaald: de totale bouwkosten bedroegen f 28244,- waarvan de parochie zelf niet meer dan f 9718,- kon betalen.

Op advies van een van de burgemeesters werd Gerard Gise als architect aangewezen, die in korte tijd de nu nog bestaande tekeningen maakte. Daardoor kon al op 4 juni met de voorbereiding voor de bouw begonnen worden en precies een maand later door de 4 kinderen van Jan Coch op elk van de vier hoeken een 'eerste steen' gelegd worden. Deze 4 hoeken vormden de buitenzijde van twee oorspronkelijke huizen, die tot op de fundamenten afge-

broken waren. Daarbuiten mocht men niet gaan en ook mocht de gevel aan de straatzijde niet het karakter van een kerkgebouw vertonen.

De architect en zijn medewerkers konden zich dus geheel op het interieur concentreren. Dat vertoont de kenmerken van de barok zoals die vanuit Frankrijk onder het bewind van Lodewijk XV over West-Europa verspreid was. Vergelijken we deze barok met de kerken van met name Zuid-Duitsland, dan is de invloed van anderhalve eeuw Calvinistische overheersing hier duidelijk waar te nemen. Toch is er een belangrijke concessie te zien in de a-symmetrische ornamenten, die in ons land zeer spaarzaam te vinden zijn.

In de zgn. klassieke bouwstijlen zowel als in de barokstijl werd in het algemeen een strenge symmetrie aangehouden. Dat wil zeggen, dat in de gevelontwerpen en in de detaillering daarvan in het midden een al of niet zichtbare as van symmetrie bestond en alles links en rechts van die as exact gelijk was. Ook bij de toegepaste ornamenten hield men zich streng aan die symmetrie. Bekijk bijv. de gevel aan de Marktzijde van het Delftse stadhuis en deze symmetrische opbouw valt direct op. De architect van het stadhuis, Hendrick de Keyser, was dan ook in de eerste jaren van de 17de eeuw enkele malen naar Londen geweest om op het atelier van de beroemde architect Inigo Jones te werken. En die Inigo Jones was op zijn beurt weer op kosten van een rijke bewonderaar naar Italië geweest om daar de klassieke architectuur te bestuderen en had daar veel over gepubliceerd. Een van de naaste medewerkers van Inigo Jones ging zelfs met Hendrick de Keyser mee naar diens atelier in Amsterdam om hem bij zijn ontwerpen bij te staan, en werd enkele jaren later zijn schoonzoon.

De in 1743 gebouwde kerk op het Bagijnhof

Het ontwerp van de kerk beperkte zich voornamelijk tot het interieur, omdat volgens het voorschrift van de Delftse overheid de 'gemelde vergaederplaats wel veertig voeten en meer van de straet zal afgelegd zyn, en in genen deele opzigtig' mocht worden. De oorsprong van de ornamenten in het interieur van de Oud-Katholieke Kerk verschilt nauwelijks van die van klassieke en barok-architectuur. Het zijn motieven die al in de Griekse en Romeinse Oudheid voorkomen en waarvan in de 17de en 18de eeuw tientallen voorbeeldenboeken in omloop waren. Zo vinden we de bladeren van verschillende planten, oorspronkelijk vooral van de acanthus en van enkele varens. Daarnaast vele schelpmotieven (zoals in onze tijd de oliemaatschappij Shell die tot haar symbool heeft gemaakt) en lijsten gebaseerd op de basementen van Griekse zuilen. Natuurlijk was dit alles in de originele voorbeelden van diverse soorten geaderde natuursteen gemaakt. Als u de zuilen van deze kerk van nabij bekijkt zult u zien, dat maar een enkel onderdeel van echte natuursteen is en grote delen uit zeer kunstig geschilderd hout is samengesteld. Maar dat is een typisch voorbeeld van de barok, waar het uiterlijk op

een afstand bekeken moet worden. Bovendien was de portemonnaie hier maatgevend en is de hoeveelheid dure natuursteen tot een minimum beperkt.

Interessant zijn de bouwaanvraag en de minitieuus bijgehouden rekening van alle uitgaven tijdens de bouw. Eerst de bouwaanvraag:

Wel Edel Groot Agtbaere Heeren Borgemeesteren,

De ondergeschrevene uyt naem van de Rooms-katolyke gemeente, die bijeenkomt op de agterste kerk van het Beygynhof alhier te Delft, geven met diepe eerbied te kennen aen Haare Wel Edele Grootagtbaerheden, dat hunne vergaederplaets zeer bouvallig is en te dugten staet, dat er bij het een of het ander geval een ongeluck zoude kunnen gebeuren: Deshalve verzoecken de Supplianten ootmoedig, dat de Wel Edele Groot Agtbaere Heeren Borgemeesteren gelieven zo goedt te wezen, van toe te staen, dat er een nieuwe vergaederplaats mag worden gebout naest het woonhuys van de Pastoor van de gemelde gemeente in twee tuijnen, agter twee huijzen, staende aen de zuijtzide van het zelve Beygynhof; dus dat de gemelde vergaederplaats wel veertig voeten en meer van de straet zal afgelegen zyn, en in genen deele opzigtig, veel minder als de oude kerk, die voor aen de straet paalt. Tot meerdere verklaering wordt hier by gevoeght een aftekening van de ontworpenen nieuwe vergaeder plaats: waer omtrent te bemerken is, dat het licht van deze kerk alleen geschept wordt van een tuyn van de gemelde Pastoors woning, welke rondom bebout is. Vernieuwende dan ons ootmoedig verzoek betuygen wij met een alderdiepste eerbied te zyn,

Wel Edele Groot Agtbaere Heeren Borgemeesteren

U.W. Ed. Groot Agtbaerheden
onderdaenigste Borgers en Dienaers

Delft den 17 April 1743

Pieter v.d. Linden
Jan Cock

De rekeningen zijn in 29 bladzijden bijeengebracht:

'Anno 1743. Rekening wegens uytgaef en ontvanck bij gelegenheit van het bouwen van onze nieuwe kerk, en andere onkosten daer aen paelende'

Uit deze 29 blz. zouden we het volgende naar voren willen brengen:

pag. 1 'Anno 1743. Naar dat ik Nicolaus Broedersen Pastoor, de Eerw. Heer Petrus Broekman Onder-pastoor, en juffrouw Anna van Loon geestelijke maagd en kosterse, meermaels met de voornaeme van de gemeente, zoo als wij gewent zyn gewigtige zaeken onzer kerke te behandelen, hadden overwoogen, of het dienstig en noodig was een nieuwe kerk te bouwen, hebben wij goedgevonden en beslooten, hetzelve te doen. De bekwaamste plaets daer toe scheen ons te weezen twee tuijnen van twee huizen aen onze kerk toebehoorende, en zuijdwars aldernaest aen het woonhuis van den Pastoor gelegen.'

Op 5 december 1743 kwam de stadsarchitect, in de persoon van Jacob van der Dussen, het nieuwe kerkgebouw inspecteren, waarbij hij constateerde, dat het geheel 'binnen de bestemde palen' was opgezet, wat niet wegneemt, dat de eerste post op de bouwrekening een bedrag aangeeft van '15 guldens en 15 stuivers', gegeven door een zekere mejuffrouw Anna van Loon 'tot verering van de stadsarchitect opdat onze kerk wat gunstig gemeten zoude worden'.(!) Bepaald was namelijk, dat deze kerk niet groter mocht zijn dan de daarvoor aanwezige ruimte en de reeds bestaande schuilkerk in die oude huizen op het Bagijnhof.

Het stucwerk, op 18 september aanbesteed en gereed op 19 december 1743, kostte f 625,- en is uitgevoerd door 'Hansken plakker en stucwerker', wiens werkelijke naam waarschijnlijk Christiaan Hansche was. Deze familie Hansche was reeds vele jaren daarvoor bekend, o.a. in België (toen nog de zuidelijke Nederlanden), waar men prachtige plafonds van stucwerk kon vinden in Leuven, Brussel, Antwerpen en Gent en in Duitsland o.a. Kleef, maar deze plafonds dateerden meestal uit de jaren 1673-1677, zodat we, voor wat betreft de Oud-Katholieke Kerk te Delft, vermoedelijk te doen hebben met een nazaat van deze beroemde stucwerkers.

Drie dagen voor Kerstmis, op 22 december 1743, werd het nieuwe kerkgebouw ingewijd; de parochie Nieuwe Kerk (St. Ursula) had weer een nieuw 'tehuis', al was het dan ook 'verscholen'. In de jaren 1746-1747 schilderde Jacob de Wit het prachtige altaarstuk in de kooromring, voorstellende 'De opdracht van de Heer in de Tempel'. De schitterende notehouten kansel dateert eveneens uit de stichtingstijd van de kerk.

Omstreeks 1850 kwam men op het weinig illustere idee om het interieur der kerk, waarvan de kozijnen en pilaren als imitatie Italiaans marmer waren beschilderd, met witkalk te bestrijken, waardoor het fraaie karakter van het interieur geheel verdween. Bij een restauratie in het jaar 1930 werd deze kalklaag echter zorgvuldig verwijderd, waardoor de mooie kleuren weer te voorschijn kwamen. Bij een grondige herstelling van het kerkgebouw in de jaren 1960-1963 heeft men de kerk weer geheel in haar oorspronkelijke staat teruggebracht. Daardoor bezit de Oud-Katholieke Gemeente te Delft een godshuis van bijzondere allure.

Daarbij komt nog, dat deze kerkelijke gemeente in het bezit is van een groot aantal kunstschaten, zoals vele schilderijen uit de 17de en 18de eeuw, het prachtige 17de-eeuwse zilverwerk, vervaardigd door de beroemde Utrechtse zilversmid Michiel de Bruyn van Berendrecht en de waarlijk unieke verzameling priesterkleding uit lang vervlogen tijden.

Daar het aantal katholieken in Delft door de invloed van de Reformatie en de strijd tussen Rome en Utrecht sterk was geslonken, 'fuseerden' beide parochies (Oude en Nieuwe Kerk) en werden de gezamenlijke godsdienst-oefeningen sinds 1784 in deze kerk gehouden.

6. *Het orgel in de Oud-Katholieke kerk, oorspronkelijk daterend uit 1722 (dus nog vóór de kerk zelf gebouwd werd), dat in 1867 belangrijk werd uitgebreid en waarvan de kwaliteit ook vandaag nog algemeen wordt erkend.*

Het orgel

In het jaar 1722 bouwde de bekende Hollandse orgelbouwer Johannes (Jan) Duyschot een klein orgel voor de Oud-Katholieke Gemeente, die toen, zoals vermeld, haar kerkdiensten hield in die oude huizen op het Bagijnhof. Toen

in 1743 het nieuwe kerkgebouw in gebruik werd genomen heeft men dit orgel overgeplaatst naar deze nieuwe kerkruimte.

De bekende organist en klokkenist Joachim Hess uit Gouda vertelt over dit orgel in zijn befaamde boekwerk *Dispositien van kerk-orgelen*. 'Het orgel in de R. cath. kerk op het Bagijnenhof is, ofschoon klein, des niet te min een verwonderenswaardig werk om aan te hoorn, wegens deszelfs voortreffelijken toon, waarvan de Holpijp 8 voet byzonder uitmunt en is van zulk een doordringende kragt, dat als men de onderste tonen van de holpijp aantoeft men eene trilling in 't binnenste van zijn lichaam gewaar wordt. De pijpen zijn alle van zuiver dik lood, zeer wijd van mensuur, evenzo als in de Lutherse Kerk te Gouda aangetroffen wordt. Zeer is aan te prijzen, die twee orgels bij 't maken van nieuwe kerkorgels, tot navolging te nemen'.

De Oud-Katholieke Gemeente was dus in het bezit van een klein maar zeer goed orgel. Dat reparaties in de loop van de tijd nodig waren behoeft uiteraard geen betoog en er is dan ook wel het een en ander aan gedaan. Uit rekeningen van de 18de en 19de eeuw blijkt echter, dat het voornamelijk beeldhouw- en timmerwerken aan het uiterlijk van de orgelkast waren en de bijbehorende werken voor 'het verven, vergulden, marmeren enz. aan het orgel'. Onder 'marmeren' werd dan het met de verfkwast aanbrengen van een imitatie marmer-uiterlijk op een houten ondergrond verstaan, een techniek die we ook bij andere onderdelen van het interieur van de kerk aantreffen.

Op deze wijze heeft men tot 1865 met dit Duyschot-orgel gewerkt, maar wel werd duidelijk, dat het orgel kwalitatief achteruit ging en tevens, dat het eigenlijk te klein was voor dit kerkgebouw.

Met de bouw van het grote orgel in de Oude Kerk te Delft, in 1857, oogstte de orgelbouwer C. G. F. Witte (Fa. Bätz & Co. te Utrecht) veel succes. Daarom namen de kerkbestuurders van de Oud-Katholieke Gemeente contact op met deze orgelbouwer om over een eventueel nieuw orgel te spreken. Als 'adviseur' in deze aangelegenheid was mede betrokken de organist van de Oude Kerk te Delft, de heer J. A. Klerk.

Een uitgebreide briefwisseling vond in 1865 plaats tussen de kerkbestuurders en de heer J. A. Klerk enerzijds en de heer C. G. F. Witte anderzijds. In een brief van 7 februari 1866 wordt aan de heer Witte opgedragen een geheel nieuw orgel te bouwen, dat bestond uit twee klavieren en aangehangen pedaal. De kosten van de vernieuwing met de dan verkregen dispositie van 7 stemmen bedroegen f 2950,- waaronder de kosten van de betimmering van de orgelkast begrepen was.

In 1867 kwam het orgel gereed, en werd aan de heer J. A. Klerk verzocht een inwijdingsconcert op het nieuwe orgel te geven, aan welk verzoek de organist van de Oude Kerk te Delft 'volgaarne' voldeed, zoals blijkt uit een brief,

7. De voorgevel van de Oud-Katholieke Kerk aan het Bagijnhof vertoonde twee eeuwen lang op geen enkele wijze, dat er een kerk achter verscholen ging. Daarna werd bij de restauratie van 1870 alleen door een bijzondere uitvoering van de beide deuren uiting gegeven aan het feit, dat het hier niet een eenvoudig woonhuis betref.

8. De ingang van het Bagijnhof vanaf de Oude Delft toont nog steeds de ophangpunten van de deuren, waarmee de achterliggende binnenplaats kon worden afgesloten. Het zandstenen reliëf boven de poort was in de loop der eeuwen zwaar verveerd en is enkele jaren geleden vervangen door een afgietsel. Het stelde Johannes op Patmos voor en zijn visioenen van het hemelse Jerusalem. In de hal van het Bethel-gebouw van het Reinier de Graafziekenhuis bevindt zich het resterende gedeelte van het originele reliëf.

door hem aan de secretaris van het kerkbestuur gericht. Op 30 juni 1867 was het zover en werd het nieuwe orgel in gebruik genomen.

In het jaar 1908 werd het orgel grondig gerestaureerd en van nieuwe onderdelen voorzien door de orgelmaker G. Spit uit Utrecht. Bij deze gelegenheid werd de Fluit 4' verwijderd en vervangen door een Vox Célèste 8'. Men vond de Fluit 8' te sterk van klank en een 'zoetgevooidse' Célèste deed het in die tijd nu eenmaal beter. Nu denkt men daar anders over, maar men moet deze stemwijziging zien in het licht van de in het begin van deze eeuw heersende mening over de klank van een orgel.

Dank zij de bemoeienissen van de Stichting tot Behoud van het Nederlandse Orgel kon in 1979 het orgel in de oorspronkelijke toestand van 1867 worden hersteld. Daardoor bezit de kerk een orgel, dat historisch gezien vele interessante aspecten kent, een orgel dat is voortgekomen uit de roemrijke Hollandse orgelbouwschool en waarvan de kwaliteit behouden dient te worden.

De huidige restauratiewerkzaamheden

Een kerkgebouw is over de jaren gezien minder tijd in gebruik dan een woonhuis of een school. Een kerk wordt echter geacht een veel langere tijd mee te gaan. Bovendien is met name in de wintertijd het voor de kerkdiensten opwarmen van het gebouw en het dan weer laten afkoelen, zeer nadelig voor de constructie van het gebouw en de daarbij gebruikte materialen. Dit betekende voor de Oud-Katholieke Kerk, dat al in het begin van de jaren tachtig in onze eeuw geconstateerd werd, dat het gebouw dringend aan restauratie toe was. In een daartoe opgesteld rapport van enkele deskundigen bleek o.a., dat kaspanten waren aangetast, muren scheuren vertoonden en op verschillende plaatsen vocht doorlieten, waardoor stucwerk en orgel beschadigd werden. Daarom werd besloten tot restauratie over te gaan, waarbij men zich realiseerde, dat de kleine Oud-Katholieke parochie Delft van ca. 70 zielen zonder steun van buitenaf de hoge kosten van een dergelijke ingreep niet zou kunnen opbrengen.

De subsidies van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de gemeente Delft zouden weliswaar een belangrijk deel van de kosten kunnen dekken, maar door het beleid van de overheid slechts gefaseerd kunnen worden verleend. Dit betekent, dat een restauratieplan moest worden opgesteld, waarbij de benodigde werkzaamheden in drie fasen worden uitgevoerd. De eerste fase, waarbij de tekortkomingen van dak en buitenmuren hersteld moesten worden, is inmiddels achter de rug. De kosten daarvan konden niet geheel uit de beschikbare middelen, aangevuld met de overheidssubsidies, bestreden worden. Daarom heeft zich een Comité van Aanbeveling gevormd, dat probeert bijdragen van de Delftse burgerij, industrie en andere instellingen te verkrijgen om dit unieke erfgoed van onze voorouders voor het nageslacht te bewaren.

Jan van Goyens 'Gezicht op Delft vanuit het noorden', 1654

Michiel Kersten

In 1654, het jaar van de desastreuze explosie van het buskruit in het Delftse 'Ammunitie-magazijn', schilderde de landschap- en rivierschilder Jan van Goyen (1596-1656) een gezicht op deze stad vanuit het noorden (afb. 1).¹ De compositie is vrijwel geheel opgebouwd met bruine en groen-bruine tonen. Alleen het blauw in de lucht doorbreekt de voor Jan van Goyen zo karakteristieke monochrome opbouw van het schilderij. Het opvallende gebruik van vrijwel uitsluitend bruine tonen is kenmerkend voor Van Goyens werk uit de vroege jaren vijftig.² Zoals bij veel andere schilderijen van Jan van

1. Jan van Goyen (1596-1656), *Gezicht op Delft vanuit het noorden*, 1654. Stedelijk Museum Het Prinsenhof. Foto: Frits de Haan, Delft. Schilderij na restauratie.

Goyen uit deze jaren is de verf buitengewoon dun aangebracht: in de lucht is hier en daar zelfs de nerf van het eikehouten paneel te zien. In tegenstelling tot veel van het vroegere werk van de kunstenaar is de toets, de penseelstreek van de schilder trefzeker, maar tamelijk grof en breed. Vormen worden slechts met enkele verfstreken aangeduid. Ondanks deze schetsmatig schilderwijze is de kunstenaar erin geslaagd de composities met talrijke vaak zeer kleine details te verlevendigen.

Op 12 november 1991 kon Stedelijk Museum Het Prinsenhof dit fraaie schilderij verwerven bij het Amsterdamse veilinghuis Sotheby's.³ Na een ingrijpende restauratie is het werk sinds november 1992 in de vaste presentatie van het museum opgenomen. In deze bijdrage zal allereerst de voorstelling van dit schilderij besproken worden. Vervolgens zal aandacht geschonken worden aan de plaats die het *Gezicht op Delft* in het oeuvre van de kunstenaar en de ontwikkeling van het stadsgezicht in de 17de eeuw in neemt. Tenslotte zal de gecompliceerde restauratie van het paneel ter sprake komen.

De voorstelling

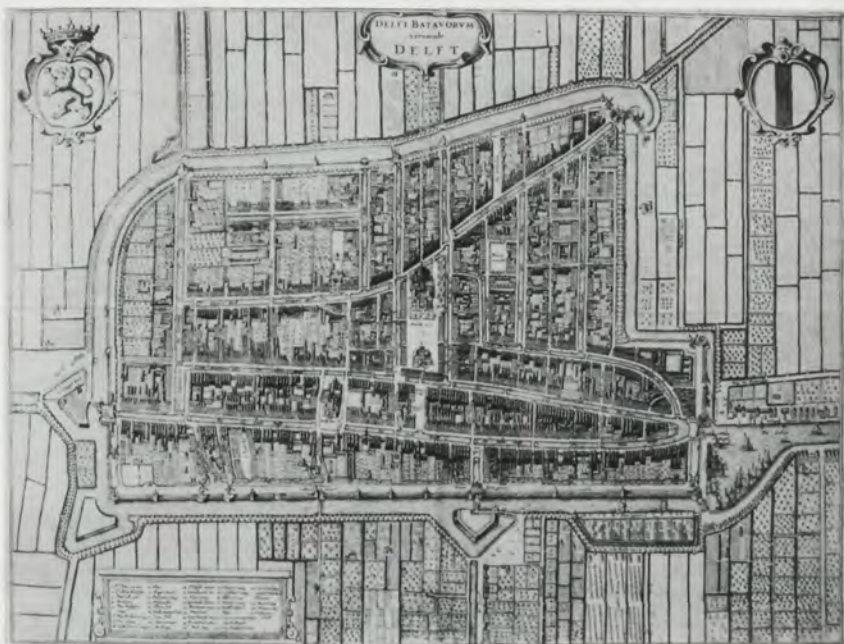
De voorgrond van de compositie is door de kunstenaar enigszins beschaduwd weergegeven. Aan de linkerzijde van de compositie bevindt zich een groepje wilgebomen naast een kleine ronde stenen brug waarop een door twee paarden getrokken vierwielige wagen is weergegeven. In de wagen bevindt zich een zestal reizigers. In het midden van de voorgrond zijn twee vissers in een roeiboot bezig met hun werk, terwijl achter hen, in de Vliet, een tweetal vissers een visnet vasthouden dat door een roeiboot met drie vissers wordt voortgetrokken. Een rijk gekleed echtpaar bekijkt hun werkzaamheden. Bovendien zijn op de voorgrond een aantal koeien te zien. Het middenplan van de compositie is hel belicht door de zon. Vooral de licht-gele reflectie in het bijna rimpelloze water zorgt voor een sterk contrast met de tamelijk donkere voorgrond. Door dit contrast krijgt de voorstelling een sterke dieptewerking. De korte, naar het noorden gerichte slagschaduwen doen vermoeden dat een tijdstip omstreeks het middaguur weergegeven is. Op de rivier varen twee trekschuiten en ligt een beurtschip met horizontaal opgetrokken giek aan de oever afgemeerd.⁴ Het karakteristieke profiel van Delft wordt bepaald door de toren en het schip van de Nieuwe Kerk aan de linkerzijde van de stad en die van de Oude Kerk aan de andere zijde van de stad. Tussen deze twee kerken is de toren van het stadhuis zichtbaar. Aan de linkerzijde van de toren van de Oude Kerk is de hoge, puntige torenspits te onderscheiden van de kerk aan het Noordeinde. Hiervoor ligt de gebogen brug naar de Haagse en Wateringse poort. Aan de uiterste rechterzijde van de stad, boven de horizontaal opgetrokken giek van het beurtschip, is nog het bovenste topje van het torentje van de kerk van het voormalige Sint-

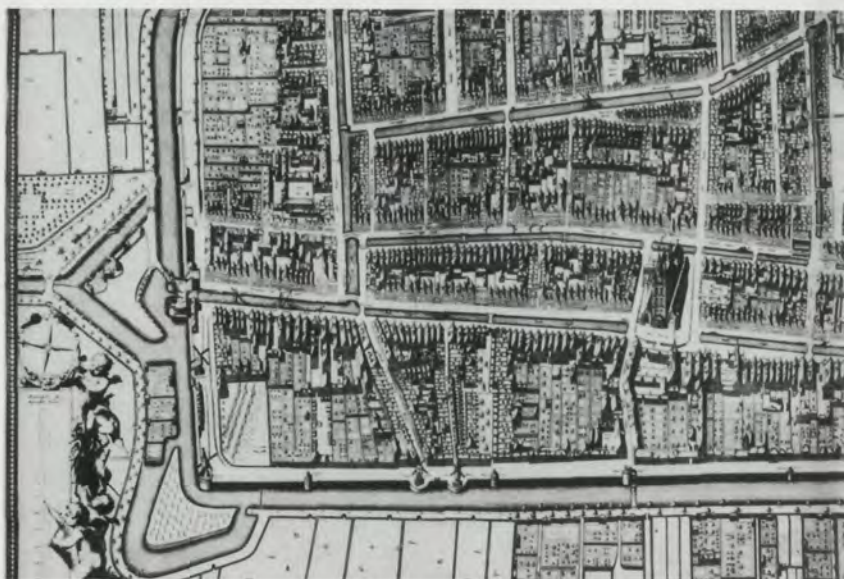
2. Detail van Cruquius' kaart van het Hoogheemraadschap van Delfland, 1712, Gemeentelijke Archiefdienst Delft.

Agathaklooster te zien. Daarnaast zijn twee korenmolens zichtbaar die zich op de bastions van de stadsmuren bevonden. Dit zijn waarschijnlijk de Helmolen en de Gasthuismolen of de Cooltuynmolen. Opvallend is dat de Proostmolen die vlak naast de Haagse Poort lag, niet te zien is.⁵ Geheel rechts is nog de Slikmolen, een oliemolen die buiten de stad langs de Vliet gelegen was.

Als de voorstelling vergeleken wordt met de in 1712 uitgegeven kaart van Delfland (afb. 2), maar ook de plattegrond van Delft die in 1649 door Joan Blaeu werd uitgegeven (afb. 3), of de *Kaart Figuratief* van 1675-'77 (afb. 4), is het standpunt van de schilder niet moeilijk identificeerbaar. Het standpunt dat Jan van Goyen heeft gekozen, bevindt zich op enige afstand ten noordoosten van de stad op de rechteroever van de Vliet bij een bruggetje over een van de in de Vliet uitmondende kanalen: waarschijnlijk de Kerstanjeburg over de Kerstanjewatering. De kunstenaar kijkt loodrecht op de over de Vliet gebouwde Geusebrug, nu de Lepelbrug genoemd. De toenmalige situatie is goed te herkennen op een nagenoeg contemporaine tekening van de Antwerpse kunstenaar Jan Peters uit de Gemeentelijke Archiefdienst Delft (afb. 5). Achter deze brug ligt het bastion, thans Kalverbos. In de hierachter gelegen stadsmuur is met enige moeite nog het bolwerk met de Haagse en de Wateringse poort en in het midden de brug over het Noordeinde te herkennen.

3. Plattegrond van Delft, uit: Joan Blaeu's Stedenatlas (eerste uitgave 1649), Gemeentelijke Archiefdienst Delft.

4. Detail van de Kaart Figuratief, 1675-1677, Gemeentelijke Archiefdienst Delft.

5. Jan Peters (ca. 1624-na 1676), Gezicht op Delft vanuit het noorden langs de Vliet, ca. 1674, potlood, 157 × 395 mm. Gemeentelijke Archiefdienst Delft.

Het standpunt van Jan van Goyen komt nagenoeg overeen met dat van twee andere gezichten op de Delft vanuit het noorden die in Stedelijk Museum Het Prinsenhof bewaard worden. Het vroegste werk is een gezicht van Hendrik Vroom uit 1617 (afb. 6).⁶ Het andere is een werk dat wordt toegeschreven aan Jan de Vos, een leerling van Jan van Goyen en dat 1657 gedateerd is (afb. 7).⁷ Vergelijking tussen deze twee schilderijen en dat van Van Goyen toont dat hij de topografie heeft aangepast. In tegenstelling tot de schilderijen van Vroom en De Vos geeft Jan van Goyen de Vliet niet diagonaalsgewijze weer – zoals hij die in werkelijkheid vanaf het standpunt heeft waargenomen – maar vrijwel horizontaal van links naar rechts door het beeldvlak lopend. Hierdoor is de dieptewerking van het schilderij minder groot en lijkt de stad dichterbij dan in werkelijkheid het geval was. Deze accentuering van de horizontale opbouw van de compositie is typerend voor Jan van Goyens geschilderde werk na circa 1640. Dergelijke compositorische ingrepen komen in het oeuvre van Jan van Goyen veelvuldig voor. Zij herinneren de beschouwer er aan dat voor de schilder niet de topografisch nauwkeurige weergave van een stad of dorp de belangrijkste impuls tot het vervaardigen van een schilderij was, maar de ruimtelijke weergave van een landschap waarbij stad, land en lucht tot een harmonisch en atmosferisch geheel versmolten zijn.

De werkwijze van de schilder

Schilderijen kwamen in de 17de eeuw nimmer direct 'naar het leven' tot stand, maar altijd op het atelier van de kunstenaar. Ook Van Goyen volgde deze werkwijze. Veelvuldig maakte hij tijdens zijn reizen schetsen en soms zelfs uitgewerkte, zeer gedetailleerde tekeningen. In de Nederlandse prentenkabinetten zijn nog enkele van zijn schetsboeken bewaard.⁸ In het atelier dienden de bladen als uitgangspunt voor geschilderde composities. Soms nam hij de gehele compositie over, dan weer combineerde hij motieven en

6. Hendrick Cornelisz. Vroom (1566-1640), *Gezicht op Delft vanuit het noorden*. Stedelijk Museum Het Prinsenhof.

details tot nieuwe fantasievolle voorstellingen, die alle echter overtuigen door de ruimtelijkheid en de grote vanzelfsprekendheid.⁹ Ook Van Goyens geschilderde *Gezicht op Delft* is vervaardigd naar een tekening. Deze bevindt zich nu in het British Museum te Londen (afb. 8).¹⁰ Het is een uitgewerkte, minutieus gedetailleerde tekening in zwart krijt. Het blad is gemonogrammeerd en gedateerd 1653: een jaar waarin Van Goyen buitengewoon veel tekende. Vergelijking tussen het schilderij en de tekening toont een aantal opvallende verschillen. Een van de meest in het oog springende verschillen is de betere, meer overtuigende dieptewerking van de tekening. Dit is ongetwijfeld het gevolg van het feit dat de Vliet met de trekschuit diagonaalsgewijze in de compositie is weergegeven. Ook de weg in het linkergedeelte van de voorstelling is op het blad in het British Museum min of meer parallel aan de Vliet weergegeven, zoals dat in werkelijkheid ook was. Bovendien ontbreekt het stukje land met de koeien op de voorgrond. Ook wordt in de tekening het gezicht op de stad minder belemmerd door boomslag. Al met al maakt de tekening meer de indruk een topografisch correcte weergave van Delft te zijn; vandaar dat het vermoeden gerechtvaardigd lijkt te veronderstellen dat de tekening of een gedeelte daarvan langs de Vliet 'naer het leeven' tot stand is gekomen.

Dit gezicht op Delft is een van de laatste stadsgezichten die door Jan van Goyen zijn geschilderd. Eerder is reeds opgemerkt dat het monochroom groen-bruine palet van de schilder kenmerkend was voor de jaren 1650-1655, ook de horizontaal geaccentueerde compositie, met een van links naar rechts door het beeldvlak lopende rivier treffen wij veelvuldig aan in deze periode. Een treffend voorbeeld van een vergelijkbaar opgebouwde compositie is te vinden op een fraai schilderij met een gezicht op Tholen uit 1651.¹¹

Evenals op het *Gezicht op Delft* is voor het Zeeuwse stadje een rivier zichtbaar, terwijl op de voorgrond een landtong te zien is waarop vissers aan het werk zijn. Hetzelfde compositieschema gebruikte Jan van Goyen ook in gezichten op Emmerich, Gorinchem, Antwerpen en kasteel Montfoort.¹² Deze schilderijen laten ook zien dat Van Goyen een voorliefde had voor bepaalde motieven, die hij in deze periode herhaaldelijk zou toepassen. Zo zijn op deze drie schilderijen, net als op het *Gezicht op Delft* vissers bezig met een roeiboot een net door het water te trekken, terwijl twee anderen het net op de oever vasthouden. Ook de wagen getrokken met reizigers op een brug treffen wij regelmatig aan in het werk van Van Goyen. In 1646 schilderde hij een landschap met een jaagpad langs een rivier met in het midden van het beeldvlak een brug waarop een tweespannige wagen met reizigers rijdt. Deze compositie herhaalde Van Goyen twee jaar later, waarbij hij de horizontaal lopende rivier echter weglief.¹³ Ook het beurtschip met de horizontaal hangende gaffel is veelvuldig te zien in Van Goyens schilderijen uit de jaren vijftig. Een fraai voorbeeld zijn de schilderijen *Zeilschepen in een riviermond* en *Zeilschepen op een rivier*, beide geschilderd circa 1655.¹⁴

Hoewel Jan van Goyen in het naburige Den Haag woonde, heeft hij slechts eenmaal een geschilderd gezicht op Delft vervaardigd.¹⁵ Dit is een merkwaardige constatering, wanneer dit buitengewoon magere aantal vergeleken wordt met de talloze gezichten op andere Hollandse en Oostnederlandse steden, die door hem geschilderd zijn. Dit is niet alleen typerend voor het oeuvre van Jan van Goyen, ook van andere 17de-eeuwse meesters zijn opvallend weinig gezichten op Delft bekend. Dit staat in een schril contrast tot de vele gezichten op Dordrecht, Amsterdam, Haarlem, Leiden, Rhenen en, in iets mindere mate, op Den Haag en Rotterdam van kunstenaars zoals Esaias van de Velde, Jacob van Ruysdael, Meindert Hobbema, Aelbert Cuyp en Jan van Goyen. Naast het befaamde *Gezicht op Delft* van Johannes Vermeer, zijn er slechts enkele geschilderde gezichten op de stad bekend.

Delftse topografica

In het recentelijk verschenen boekje *Johannes Vermeer: Gezicht op Delft*, heeft de Amerikaanse kunsthistoricus Alan Chong een bondig en lezenswaardig overzicht gegeven van de 17de-eeuwse Delftse topografica. Over de voorlopers en eigentijdse kunstenaars van Jan van Goyen, die gezichten op Delft hebben vervaardigd hoeft hier dus slechts summier ingegaan te worden. Tot de vroegste behoren de twee fraaie, eerder ter sprake gekomen doeken van Hendrick Vroom, namelijk een gezicht op Delft vanuit het noorden en een gezicht op Delft vanuit het westen. Beide schilderijen zijn geschilderd in 1615 en 1617.¹⁶ Pas ongeveer dertig jaar later schilderde Jan de Vos, een leerling van Jan van Goyen, het eerst volgende bekende gezicht op Delft. Net als Vroom en iets later Van Goyen, gaf hij de stad uit het noorden

7. *Jan de Vos I (1593-1649), Gezicht op Delft vanuit het noorden, 16(4)7. Stedelijk Museum Het Prinsenhof.*

weer.¹⁷ Van Daniël Vosmaer (1622-na 1666) is een gezicht op Delft bekend vanuit het noord-westen. Het is een merkwaardige voorstelling doordat het gezicht is weergegeven door een gefantaseerde loggia.¹⁸ Enige tijd later vervaardigde Vosmaer een gezicht langs de stadsmuur, bij een van de grachten en dicht bij de Markt.¹⁹ Beide laatste schilderijen geven, net als die van Vermeer, de stad van dichtbij weer en zijn daarmee eigenlijk werkelijke stadsgezichten; in de angelsaksische literatuur wordt meestal gesproken van 'town view' in tegenstelling tot de 'city scape', zoals het schilderij van Van Goyen.²⁰ Belangrijke gebeurtenissen, rampen en verwoestingen in steden, zoals de brand van het Delftse stadhuis (1618) en die van het Amsterdamse stadhuis (1652), maar natuurlijk ook de kruitontploffing in Delft (1654) waren gedurende de gehele 17de eeuw geliefde onderwerpen voor geschilderde stadsgezichten. Echter, topografische nauwkeurige en werkelijkheidsgetrouwe doorkijkjes en stadsgezichten werden voor 1650 zonder een dergelijke aanleiding nog niet vervaardigd. In de jaren vijftig zijn zulke beeldmotieven vrij plotseling veelvuldig te vinden in het werk van Delftse kunstenaars zoals dat van Pieter de Hoogh, Carel Fabritius en Egbert van der Poel. Dit nieuwe genre in de schilderkunst zou spoedig daarna - in de jaren zestig - ook in andere Nederlandse steden geliefd worden. Bekende schil-

ders die zich op het genre hebben toegelegd, waren Gerrit en Job Berckheyde, Jan van der Heyden, Reinier Nooms, Meindert Hobbema en Jacob van Ruysdael.

Stadsgezichten uit de 17de eeuw

Het gezicht op Delft van Jan van Goyen samen met de eerder aangehaalde werken van Hendrick Vroom behoort echter tot de lange traditie van stadsgezichten, waarin profielen, silhouetten en panorama's van steden worden weergegeven. De eerste profielen zijn te vinden in stedenboeken – beschrijvingen van Europese steden, verlicht met kaarten en stadsgezichten – gepubliceerd vanaf circa 1550. Een van de meest bekende en invloedrijkste voorbeelden van deze boeken was de *Civitates Orbis Terrarum* van Frans Hogenberg en Georg Braun uit 1572. In dit boek waren naast plattegronden ook gezichten op steden opgenomen: een soort stadsprofielen. De prenten waren vervaardigd door de Mechelse graveur Frans Hogenberg. In navolging van de *Civitates* vervaardigde de Antwerpse kunstenaar Pieter Bast bijvoorbeeld een profiel van Franeker (1598). Een ander voorbeeld in deze traditie is het profiel en de plattegrond van Schiedam door de tekenaar, schilder en graveur Jacob de Gheyn II (1565–1629) uit 1598. Ook de marges van zeekaarten werden vaak geïllustreerd met stadsprofielen. Deze konden de schipper behulpzaam zijn bij de bepaling van de positie van het schip.

8. Jan van Goyen, *Gezicht op Delft vanuit het noorden*, 1653, zwart krijt, penseel in grijs, 117 × 210 mm. Photo: Courtesy the Trustees of the British Museum, Londen.

9. Jan van Goyen, *Gezicht op Delft*, 1654. *Toestand van het schilderij vóór restauratie, de vernis is sterk vervuild en verkleurd, waardoor er weinig contrast in de voorgrond zichtbaar is. Duidelijk waarneembaar zijn de zware overschildering in de wolkenlucht, vooral in de wolk linksboven (vergelijk afb. 1).*

Verschenen de gedrukte stadsgezichten vanaf circa 1550, de geschilderde tegenhangers werden pas na 1600 met enige regelmaat vervaardigd. Tot de vroegste voorbeelden behoren vijf schilderijen met de gezichten op Vianen, Veere, Hoorn, Alkmaar, Hoorn en Delft, alle geschilderd tussen circa 1610 en 1620 door Hendrick Vroom. Aan deze serie kan nog worden toegevoegd het schilderij met de aankomst van Frederik V van de Palts – de Winterkoning – te Vlissingen in de *Prince Royal* met zijn nieuwe vrouw Elisabeth Stuart in mei 1613, dat in 1623 in opdracht van Haarlem voor het Prinsenhof aldaar geschilderd is. Deze imposante stadsprofielen zijn een belangrijke toevoeging aan de topografische traditie in de Noordelijke Nederlanden. Schilderijen op dit formaat en van vergelijkbare kwaliteit door andere kunstenaars zijn weinig gemaakt. Een uitzondering vormt het prachtige doek van Adriaen van de Venne met het vertrek van Elisabeth Stuart, waar op de achtergrond het profiel van de Zeeuwse hoofdstad te zien is.²¹

Het concept van het schilderij van Jan van Goyen is dus niet vernieuwend, maar sluit aan op een toen meer dan een eeuw oude traditie van stadsprofielen en panorama's van Nederlandse steden. Wel is duidelijk dat Van Goyen in tegenstelling tot Hendrick Vroom niet in de eerste plaats geïnteresseerd

10. Jan van Goyen, *Gezicht op Delft, 1654*. Infrarood opname vóór restauratie. De meest donkere gedeelten, zoals het gras rechts op de voorgrond, en de koe links op de voorgrond, de achterste persoon in de wagen, een klein gedeelte van de bomen van de stadsmuur (in het midden) en de lucht rechtsboven, zijn retouches/overschilderingen uit latere tijden, waarschijnlijk uit de 19de eeuw.

was in de gedetailleerde weergave van de topografie. Van Goyens belangstelling lijkt meer uit te gaan naar de weergave van licht en atmosfeer van een landschap, waarin stad en het omringende land een onlosmakelijk en organisch geheel vormen.

Ook binnen het oeuvre van de kunstenaar met de talloze gezichten op Nederlandse steden neemt het *Gezicht op Delft* geen uitzonderlijke plaats in. Wat dit schilderij echter bijzonder maakt is dat het een van de weinige 17de-eeuwse gezichten op deze stad is. Door de aankoop van dit paneel krijgt de bezoeker van Stedelijk Museum Het Prinsenhof dan ook een genuanceerder en evenwichtiger indruk van het stadsbeeld van Delft in de Gouden Eeuw.

Restauratie

Toen het schilderij in 1991 voor het museum kon worden verworven bevond het paneel zich ogenschijnlijk in een tamelijk deplorabele toestand. Het schilderij had een vuile en verkleurde vernislaag en maakte daardoor een

matte en sombere indruk. Deze indruk werd nog versterkt door de donkere, monochroom groen-bruine tonaliteit van het schilderij. De aardige details op de voorgrond, zoals de vissersboot en de wagen met de reizigers, waren hierdoor niet meer goed zichtbaar.

Jan van Goyen heeft zijn *Gezicht op Delft* geschilderd op drie horizontaal lopende eikehouten planken.²² De middelste en de bovenste plank zijn in de loop van de tijd gespleten: de middelste zelfs op twee plaatsen en door de gehele lengte. Bovendien is deze plank van mindere kwaliteit doordat er spinhout in zit. Om het paneel te versterken is het al voor de Tweede Wereldoorlog geparketteerd. Bij het bevestigen van deze elkaar kruisende latten, die de bedoeling hebben het kromtrekken van de houten planken tegen te gaan, is het paneel aan de achterzijde vlak afgeschaafd. Het gevolg hiervan is dat het paneel dun is geworden (ca. 4 mm), vooral aan de bovenzijde.

Toen het schilderij zich nog in het Amsterdamse veilinghuis bevond, is het aan een globaal onderzoek onderworpen om na te gaan in hoeverre de schildering aan de voorzijde origineel was, dan wel geretoucheerd of zelfs overgeschilderd was (afb. 9). Op het eerste gezicht leek vooral de schildertoets en dekking (dikte) van de verf in de lucht af te wijken van de rest van de voorstelling. De verf in de wolken zou in deze periode uiterst dun, bijna doorzichtig opgezet moeten zijn, met subtiele gradaties tussen wit en grijs-bruin. Echter, de wolken waren zwaar aangezet en zeer donker. Het gevolg hiervan was dat de lucht geen dieptewerking gaf, waardoor de voorstelling een nogal tweedimensionale indruk maakte. Het licht van een UV-lamp bevestigde het vermoeden dat grote delen van de lucht overgeschilderd waren: de jongere vernislaag van deze delen werd onder de UV-belichting donker en ondoorzichtig. In het UV-licht bleven de voorgrond en het eigenlijke stadsgezicht echter goed zichtbaar. Hierin bevonden zich slechts enkele kleine retoucheringen, vooral langs de randen van de planken; de verf van het belangrijkste gedeelte was dus grotendeels oorspronkelijk. Daar de belangrijkste partijen van het schilderij origineel en in goede toestand waren en het zeer waarschijnlijk was dat onder de overschilderingen in de lucht de originele verflaag van Jan van Goyen intact was, werd een geslaagde poging gedaan het schilderij voor Stedelijk Museum Het Prinsenhof te verwerven.

Direct na aankoop werd door de restauratoren van de Delftse musea, Marcel de Man en Pien Korte, met de ingrijpende restauratie begonnen. Infra-rood fotografie (afb. 10) – waarbij door de bovenste verflagen 'heen gekeken' kan worden – bevestigde het beeld van de eerste onderzoek. De donkere gedeelten op de voorgrond tonen dat daar meer verflagen aanwezig zijn: dit wijst op retouches en kleine restauraties (koe, roeiboort, één figuur uit de wagen en gras op de rechtersvoorgrond). Geheel rechtsboven is een donkere

11. Micro-opname van het verfoppervlak van het schilderij van Jan van Goyen. De donkere gedeelten bestaan uit grovere pigment (handgemalen), het lichtere gedeelte is samengesteld met fijn gemalen pigment (machinaal).

plek waarneembaar. Hier ontbreekt een stukje originele verf; een zelfde lacune (donkere plek) is zichtbaar boven de toren van de Oude Kerk. Zoals te voorzien was, laat ook de wolk boven de Nieuwe Kerk een donkere plek zien: dit is het gedeelte dat het sterkst is aangezet bij latere restauraties. Onderzoek van de grootte van de korrel van de gebruikte pigmenten bevestigde eveneens deze constatering. Bij de restauraties en voor de grootste overschilderingen is gebruik gemaakt van een pigment met een zeer fijne korrelstructuur. Deze fijne structuur kan alleen met behulp van moderne machinale fabricage tot stand komen. De gedeelten met deze structuur zullen dan ook rond 1900 gerestaureerd zijn. Micro-fotografie (afb. 11) laat dit verschil duidelijk zien: het grijzige, 'stoffige' middengedeelte is opgebouwd met fijne korrels, links en rechts zijn grovere, handgemalen korrels te zien.

De restauratoren hebben daarna de vuile vernislagen en de moderne overschilderingen en retouches verwijderd met behulp van etherische oliën. Problematisch was dat in het verleden als bindmiddel een sterk verhardende hars (bindmiddel) gebruikt was. De dunne originele verflaag in de lucht dwong daarbij tot een uiterst omzichtige en voorzichtige aanpak. Het resultaat van dit arbeidsintensieve werk is verbluffend: de harde contrasten in de wolken hebben plaatsgemaakt voor subtiel verlopende toonverschillen tus-

sen grijs-wit en bruin-grijs, tussen de beschaduwde onderzijden van de wolken en door de zon beschenen partijen. Er is weer sprake van een atmosferisch perspectief waardoor het schilderij opnieuw dieptewerking heeft. De donkerbruine voorgrond heeft plaatsgemaakt voor bruin-groene tonen, waarin de aantrekkelijke stoffering van figuurtjes en dieren nu onmiddellijk in het oog springt. Door de restauratie heeft deze aanwinst zijn rijkdom aan tonaliteit weer terug gekregen en kan het museum een stilistisch en topografisch overtuigend schilderij van één van de belangrijkste 17de-eeuwse Nederlandse landschapsschilders tonen.

Noten

1. Jan van Goyen (Leiden 1596-1656 Den Haag), *Gezicht op Delft vanuit het noordoosten*, olieverf op paneel; 66 × 98,5 cm; gemonogrammeerd en gedateerd *VG 1654* (m.o.). *Herkomst*: Coll. Lenartz, Bonn; (Chateau Jouy aux Arches?); ksth. Malmedé, Keulen (cat. 1940, m. afb.); vlg. Berlijn 5-9-1941, nr. 8, m. afb. *Literatuur*: C. Hofstede de Groot, *A Catalogue Raisonné...*, 1927, dl. VIII, p. 20, nr. 32; Beck (1972), dl. II, blz. 204, nr. 420, ill; *Weltkunst* XV (1941), blz. 5, ill.; Beck (1957); Dobrzycka (1966), nr. 236; Chong (1992), blz. 44-45, ill. 23.
2. Beck (1972), dl. I, blz. 47.
3. Cat. vlg. Amsterdam (Sotheby's), 12/13-11-1991, no. 19 (m. afb.).
4. Het type schip komt op zeer veel schilderijen van Jan van Goyen voor, zoals bijvoorbeeld Beck nr. 408 (1648); 416 (1651) en 562 (1652). Het valt te vergelijken met een beurtschip zoals dat is geëit door Gerrit Groenewegen in 1789 (Cf. *Verzameling van Vier en tachtig Stuks Hollandsche Schepen Geteekend en in koper gebracht door G. Groenewegen 1789 te Rotterdam bij J. van den Brinks Noordblaak*, D. 295).
5. Cf. E. L. van Olst en H. W. Boekwijt, Delftse windmolens 1572-1667, in: *De stad Delft: cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*. Delft, 1981, blz. 65-67, ill. 84.
6. Hendrik Vroom, *Gezicht op Delft vanuit het noorden*, olieverf op doek, 71 x 162 cm; gesigneerd en gedateerd *VROOM 1617*; inv.nr. PDS 131. Voor Hendrick Vroom zie: M. Russell, *Visions of the sea: Hendrick C. Vroom and the origins of Dutch Marine Painting*. Leiden 1983, blz. 172, afb. 151b (blz. 168).
7. Jan de Vos (toegeschreven aan -), *Gezicht op Delft vanuit het Noorden*, cf. Beck, 1991, blz. 430, nr. 1219, m. afb.
8. Cf. Beck (1972), dl. I, nrs. 843-847.
9. Tent. cat. *Jan van Goyen*, Leiden, Stedelijk Museum De Lakenhal/Arnhem, Gemeentemuseum, 1960, blz. 10 (inleiding van J.N. van Wessel).
10. The British Museum, inv.nr. 1853-8-13-48 (Payne Knight), A. M. Hind, *Catalogue of Drawings by Dutch and Flemish artists... in the British Museum*, Londen 1912, IV, nr. 8: *'Gezicht op Delft vanuit het noorden*, gemonogrammeerd en gedateerd: *VG 1653* (rechtsonder in zwart krijt) (cf. Beck, dl. II, nr. 486).
11. Beck (1972), dl. II, blz. 202, nr. 416, m. afb. *Gezicht op Tholen*, gemonogrammeerd en gedateerd: *VG 1651* (rechts), olieverf op paneel, 56 × 90,5 cm; particuliere collectie, Overveen (?).
12. Beck (1972), dl. II, nr. 408 (Antwerpen), nr. 415 (Gorinchem), 405 (Emmerich); nr. 765 (Montfoort).
13. Beck, (1972), dl. II, nr. 1153 en 1157.

14. Tent.cat. Amsterdam, Kunsthandel K. & V. Watermann, *Jan van Goyen 1596-1656. Conquest of Space. Paintings from Museums and Private Collections*, Bremen 1981 (catalogue by Hans Ulrich Beck, M. L. Wurfbain en W. L. van de Wetering), blz. 140-141 (*Sailing Ships in an Estuary*, paneel 36 × 509 cm, gemonogrammeerd en gedateerd VG 1655 (?), particuliere collectie Montreal, zie ook Beck (1972), dl. II, nr. 836; pp. 142-143 (*Sailing boats*, paneel 31 × 50,5 cm, gemonogrammeerd en gedateerd VG 1655, particuliere collectie, Kettwig, Duitsland, zie ook Beck (1972), dl. II, nr. 885, ill.).
15. Wel heeft hij nog een gezicht op een stadpoort vervaardigd dat veel overeenkomsten vertoont met de Delftse Oostpoort (zie Beck (1972), dl. II, nr. 710). Naast deze tekening kan nog een blad genoemd worden uit 1652 (Beck nr. 314) met een gezicht op de toren van het Rietveld. In het schetsboekje uit het Brediusmuseum te Den Haag uit de jaren 1644-49 bevindt zich een schets van de Oostpoort (Beck, dl. II, nr. 845/4 en 845/35).
16. Hendrick Vroom, *Gezicht op Delft vanuit het westen*, olieverf op doek, 71 × 161 cm; gesigneerd en gedateerd VROOM 1615. Zie ook noot 6.
17. Jan de Vos, *Gezicht op Delft*, paneel, 76 × 105 cm, zie: Beck (1991), nr. 1219.
18. Daniel Vosmaer, *Gezicht op Delft*, olieverf op doek, 90 × 113 cm; Rijksdienst Beeldende Kunst (inv.nr. NK 2927), bruikleen aan Stedelijk Museum Het Prinsenhof; Catalogus RBK 1992, nr. 2745; zie ook tent. cat. Rotterdam, Museum Boymans-van Beuningen, *Perspectieven: Saenredam en de architectuurschilders van de 17e eeuw, 15/9 - 24/11/1991* (samenstelling Jeroen Giltaij en Guido Jansen), cat. nr. 55 (met uitgebreide literatuur opgave).
19. Daniel Vosmaer, *Gezicht op Delft*, olieverf op doek, 85,5 × 101 cm, Ponce (Puerto Rico), Museo de Arte de Ponce; Zie Chong (1992), blz. 47-48, afb. 26.
20. Zie voor de naamgeving en de ontwikkeling van het stadsgezicht: Wolfgang Stechow, *Dutch landscape painting of the seventeenth century*, Londen 1968, pp. 124-125; tent.cat. Amsterdam, Amsterdams Historisch Museum / Ontario, Art Gallery of Ontario, *Opkomst en bloei van het Noordnederlandse stadsgezicht in de 17de eeuw*, Amsterdam/Toronto 1977, met name blz. 19-23.
21. Adriaen van de Venne, *Vertrek van Elisabeth Stuart uit Middelburg in 1613*, olieverf op paneel, Rijksmuseum, Amsterdam inv.nr. A 1775.
22. Deze beschrijving is gebaseerd op het uitgebreide conditierapport samengesteld door mw. Moiragh Rekers, student kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Graag wil ik haar hiervoor hartelijk dankzeggen.
De restauratie is tot stand gekomen met een belangrijke financiële ondersteuning van de Koninklijke Gist-brocades NV te Delft. Hiervoor zijn wij de Gist-brocades buitengewoon erkentelijk.

Literatuur

- Beck, H.-U., Jan van Goyens Handzeichnungen als Vorzeichnungen, in: *Oud Holland*, 57(1957), blz. 241-250.
- Beck, H.-U., *Jan van Goyen 1596-1656: Ein Oeuvreverzeichnis in zwei Bänden*. Amsterdam 1972.
- Beck, H.-U., *Künstler um Jan van Goyen: Maler und Zeichner*, Doornspijk, 1991.
- Chong, Alan, *Johannes Vermeer: Gezicht op Delft*. Bloemendaal, 1992. (Paletreeks).
- Dobrzycka, A., *Jan van Goyen*. Poznan, 1966.

Het 'Straatje' van Vermeer

Drs. M. A. Lindenburg

Het beroemde *Straatje* van Jan Vermeer, geschilderd omstreeks 1658-1661, toont een aantal gevels, waarvan geen enkele in zijn geheel is afgebeeld. Tussen de huizen nemen twee poortjes ('straatjes'), een met geopende en een met een gesloten deur, een opvallende plaats in. Het schilderij kwam in 1921 in het bezit van het Rijksmuseum, als gift van de petroleummagnaat Sir Henry Deterding aan zijn land van oorsprong. Al gauw ging men zich afvragen, vooral in Delft natuurlijk, 'waar stonden deze huisjes? zijn zij nog terug te vinden?' Deze discussie duurt nog steeds voort, en daarover handelt dit artikel.

Maar eerst nog deze vraag: is het eigenlijk uit kunsthistorisch oogpunt belangrijk om te weten waar die huisjes stonden, geeft het een beter begrip voor de kunst van Jan Vermeer? Mijn antwoord is: ja, het geeft wel degelijk een kijk op de werkwijze en denkwereld van Jan Vermeer als we op dit punt tot een vaststelling komen.

De eerste publikatie over de plaats van de huisjes komen we tegen, niet toevallig in het personeelsblad van de Petroleummaatschappijen (1922). De toenmalige gemeente-archivaris Mr. L. G. N. Bouricius dacht aan het huis Oude Langendijk 25, hoek Molenpoort, waar Vermeer zijn laatste jaren woonde, een huis dat nog bestaat. Hij zou dat dan geschilderd hebben vanuit een huis op de Markt zuidzijde. Bouricius werkte samen met de kunstschilder Eduard Houbolt, die langs 'perspectivische weg' een aantal maten en afstanden reconstrueerde. Hij stelde vast welke eisen het schilderij zelf stelt voor een oplossing:

1. de schilder moet gezeten hebben op ca. één meter vijftig boven de begane grond, lager dan een eerste verdieping;
 2. er moet een gracht zijn op de voorgrond, want de goot loopt daar naar toe.
- De gracht is niet zichtbaar, men kijkt er overheen.

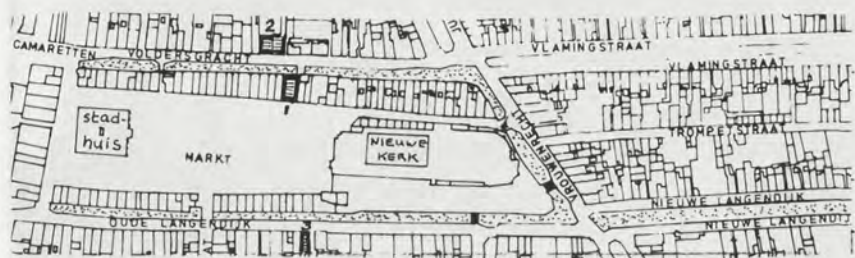
Deze situatie vindt men inderdaad aan de Oude Langendijk. De huizen aan de Markt hebben aan de achterzijde, die op de Oude Langendijk uitkijkt, een keuken laag aan het water met een opkamer daarboven. De hoogte en de afstand klopten met het schilderij. De gevel van het grote huis kon natuurlijk veranderd zijn. Echter er was een groot 'maar': die twee poortjes naast elkaar waren er niet, en waren er ook nooit geweest, zoals duidelijk blijkt uit de 17de-eeuwse *Kaart Figuratief*. De situatie was toen al net als nu: de Molen-

Het Straatje (Rijksmuseum, Amsterdam).

poort met op de andere hoek een groot gebouw. Die twee poortjes naast elkaar, een hoogst ongewoon verschijnsel, moeten aantoonbaar zijn, willen we van een oplossing van het probleem spreken. De Oude Langendijk was dat dus niet.

In een artikel in *Oud Holland* (1925) stichtte Bouricius enige verwarring. Hij

Plattegrond van de Markt en omgeving.

vermeldde daar nl. niet de uiteindelijk negatieve conclusie van deze eerste poging tot lokalisatie.

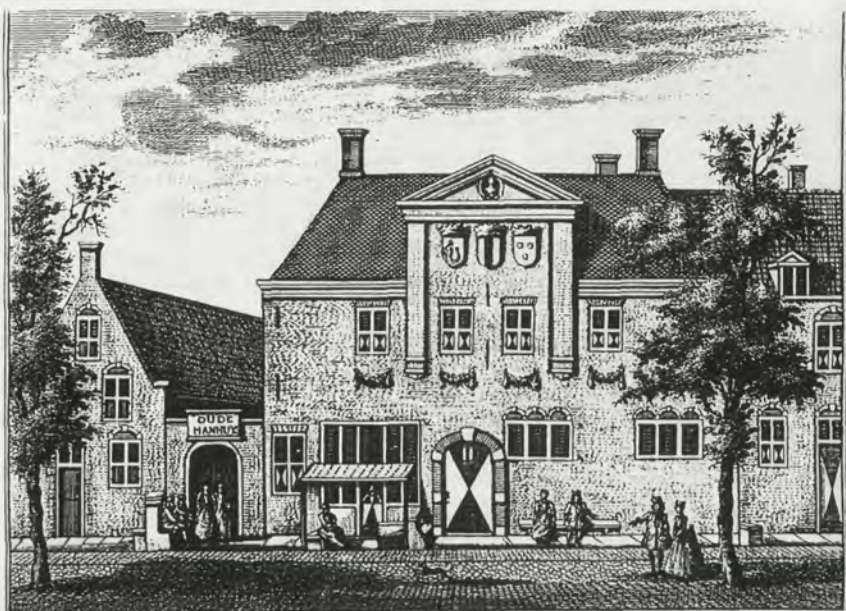
Wel veronderstelt hij dat het verloren gegane derde stadsgezicht van Vermeer misschien het gezicht *op* het huis Mechelen *vanuit* het Sint-Lucas-Gildehuis voorstelt. Het huis Mechelen, waar Vermeer geboren was, stond aan de Markt, het Gildehuis aan de achterkant er tegenover, dus *op* de Voldersgracht. In de samenvatting (in het Engels) van dit artikel staat het tegenovergestelde: een kijkje *op* het Gildehuis. Nu is het onbekend wat het derde stadsgezicht voorstelde, in zoverre doet dat dus niet ter zake.

Maar verwarrend was het wél: in een uitvoerige studie van Alpatow over het *Straatje* zegt de schrijver: 'men nam aan dat Vermeer in zijn *Straat in Delft* zijn eigen huis of het huis dat hij vanuit zijn venster altijd voor ogen had heeft afgebeeld' [uit het Duits vertaald door M.A.L.].

Hij verwijst daarbij naar Bouricius en niet naar het baanbrekende werk van P. T. A. Swillens (1890–1963), dat hij toch al gekend kon hebben.

In het boek van Swillens wordt nl. de oplossing gegeven: het gezicht *vanuit* het huis Mechelen *op* enige huizen aan de Voldersgracht. Deze oplossing beantwoordt aan de genoemde eisen. Ook hier, evenals aan de Oude Langendijk, huizen met de voorkant aan de Markt, aan de achterkant keukens met een opkamer erboven. Het is zeer waarschijnlijk dat Vermeer daar zijn atelier had, op het noorden, aan de Voldersgracht. Het probleem van de twee poortjes bestond niet voor Swillens, want hij nam aan dat alles daar gesloopt was om het Gildehuis te bouwen. Volgens hem zien we op het schilderij het Oudemannen- en Oudevrouwenhuis.

Het is heel jammer dat Swillens de oudheidkundige gegevens van Delft zo onzorgvuldig verwerkt heeft. Eerst viel dat natuurlijk niet op: de meeste lezers waren daar ook niet van op de hoogte. Swillens was een gezaghebbend kunsthistoricus. In andere werken over Vermeer wordt zijn mening geciteerd. Goldschneider (1958) zegt: 'volgens Swillens stelt het huis rechts het Oudevrouwenhuis [!] voor, dat in 1661 werd afgebroken.' In werkelijkheid gaat het over het Oudemannenhuis, waar de steeg nog steeds naar heet. Het Oudevrouwenhuis stond aan de Papenstraat en staat daar nog steeds. In 1792

Gesigt van het S^t. Lucas Gilde-huys.

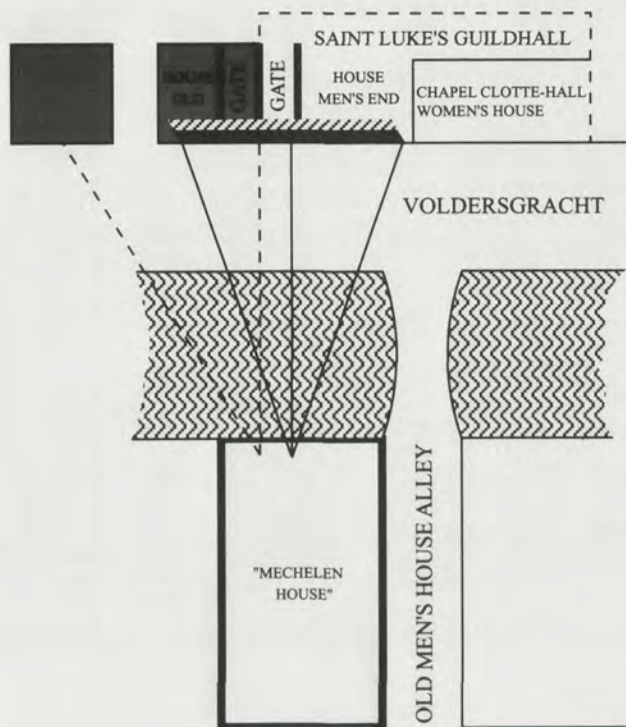
Vue de la Maison de S. Luc.

Prent uit de uitgave van L. Schenk (1736) naar tekening van A. Rademaker, ca. 1710.

werden de twee gefuseerd, de oude mannen gingen naar de Papenstraat en de gebouwen werden aan de gemeente verkocht. Ze bleven nog ongeveer een eeuw bestaan.

Toen de Delftse historicus A. J. J. M. van Peer (1897–1981) kennis nam van de theorie van Swillens schreef hij een artikel in het tijdschrift *Oud Holland* (1959), waarin hij er geen spaan van heel liet.

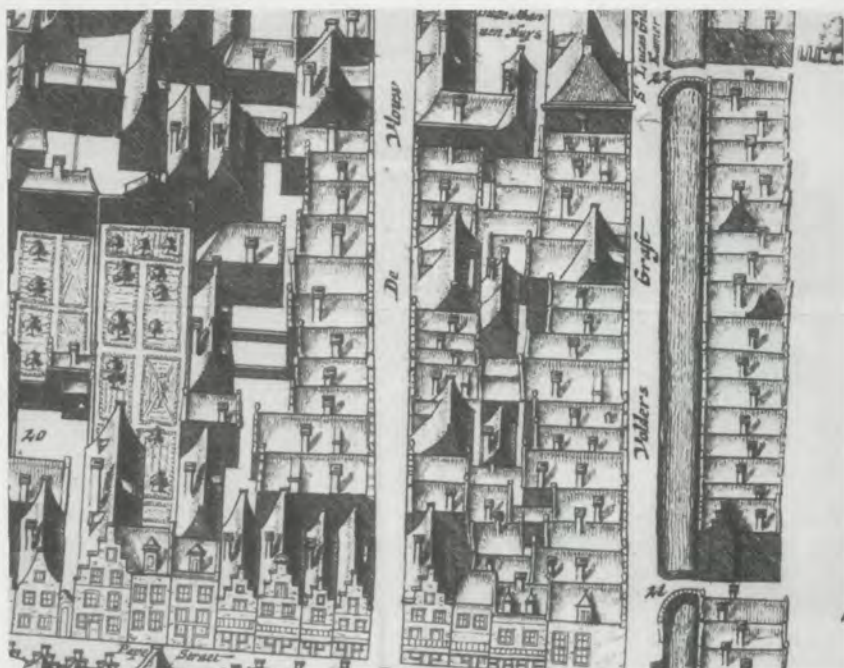
In de beschrijvingen van Van Bleyswijck en Boitet vond Van Peer de volgende feiten: Het Sint-Lucas-Gildehuis was geen nieuwbouw, het was de oude kapel van het Oudemannenhuis, die na de kerkhervorming, na 1572, aan de stad behoorde. Zij werd niet meer als kerk gebruikt, maar in 1596 tot laken- en saaihal verbouwd. Het torentje werd afgebroken en er werd over de hele lengte een zolder in gelegd. Later werd het gebouw te klein voor de lakenhandel en het Sint-Lucasgilde kreeg het in bruikleen. De kunstenaars moesten zelf de inrichting, de decoratie en het onderhoud betalen. Het werd een mooie classicistische gevel: een fronton, kruiskozijsen en festoenen. Het was een van de bezienswaardigheden van Delft, en is als zodanig verscheidene malen afgebeeld. Omstreeks 1875 werd het in deerniswekkend vervallen toestand nog gefotografeerd vlak voor het gesloopt werd (1879). Het Oudemannenhuis zelf was niet één gebouw, maar een hofje: twaalf

Constructie van Swillens met de correctie van Lindenburg.

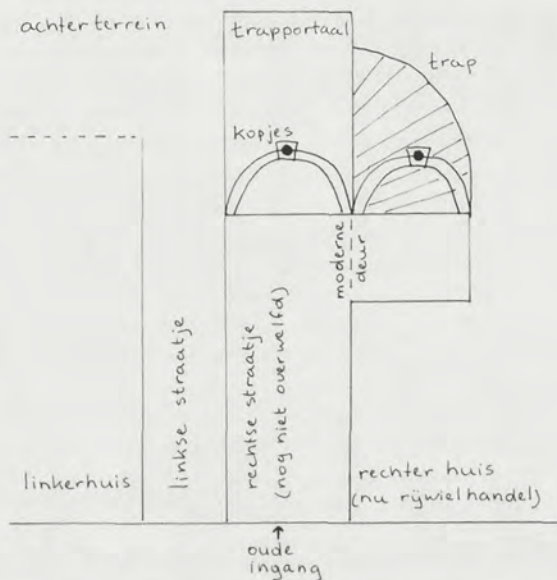
huisjes om een binnenplaats. De toegang was een nauwe steeg vanaf de Voldersgracht, de Oudemanhuispoort. Vanaf de straat was het hofje niet zichtbaar.

De kritiek van Van Peer trof doel: de meeste historici en kunsthistorici zeggen nu, dat de huisjes onvindbaar zijn. Ik citeer A. L. Broer in zijn mooie boekje *Delft vroeger en nu* (bij plaat 8): 'Er zijn verschillende theorieën over de plaats van dit huis in Delft, doch geen biedt een afdoende oplossing'. Albert Blankert, een autoriteit op Vermeer-gebied, probeert Swillens toch nog te redden in zijn boek uit 1975: 'Deze fraaie vondst van Swillens wordt geenszins te niet gedaan door Van Peers bezwaren ertegen. Bij nauwkeurige vergelijking blijken de gegevens van deze laatste auteur Swillens' argumentatie eerder aan te vullen dan tegen te spreken'. Hij bedoelt hiermee dat de afbraak mogelijk niet in 1661 plaats vond, maar pas later. Ook de Amerikaanse prof. Montias, die zoveel verdienstelijk werk voor het Vermeer-onderzoek gedaan heeft, gaat uit van de onvindbaarheid. Een uitzondering vormt een boekje dat aan de balie van het Rijksmuseum verkocht wordt

Deel van de Kaart Figuratief, waarop het Gildehuis zichtbaar is, en het huis ernaast met schoorsteen.

(geschreven door G. van der Hoek): 'Vanuit zijn atelier in Delft keek Vermeer uit op deze verweerde gerepareerde huizen'. Swillens dus. Ook in een nummer van het Duitse tijdschrift *Pan* (1982) wordt de theorie van Swillens volledig weergegeven, met Oudeliedenhuis en al. De schrijver had ongetwijfeld het in het Engels verschenen boek van Swillens gelezen maar niet het artikel van Van Peer in een Nederlandstalig tijdschrift. In datzelfde artikel zegt Van Peer: 'Talloos zijn de veronderstellingen door schilders en historici opgeworpen om de juiste plaats te bepalen . . . enz.' Van die talloze veronderstellingen heb ik niet veel kunnen achterhalen. De meeste zijn òf alleen mondeling geuit òf ze zijn na een stuk in de *Delftsche Courant* als eendagsvliegen weer verdwenen. De Vlamingstraat als locatie heb ik indertijd au sérieux genomen, en er zelfs foto's gemaakt (ik wist toen nog niet van de theorie van Swillens). Het idee dat ze in de Spieringstraat te vinden waren komt van de journalist Jan Oosterloo (1911-1975), bekend bij oudere Delftenaren om zijn kunstrubriek in de *Delftsche Courant* en zijn column 'Joost'. In zijn boek *De meesters van Delft* (1948) oppert hij deze theorie. De gelijkenis tussen de daklijnen op het schilderij en de achterkant van de Zuiderstraat is inderdaad frappant en de maten kloppen ook wel, maar . . . (ik citeer Ooster-

Poging tot reconstructie van de verbouwing, die kort na 1600 moet hebben plaatsgevonden.

100) 'nemen we dan de kaart van Blaeu ter hand, dan doen we de ontdekking dat er op de hoek van de Spieringstraat en de Vijverstraat geen huis met trapgevel stond'. Wat we zeker ook au sérieux moeten nemen is de theorie over de Nieuwe Langendijk, omdat die gebaseerd is op bouwhistorisch onderzoek door vakmensen. Maar in al deze gevallen ontbreken de noodzakelijke voorwaarden, die eigenlijk alleen aan de Oude Langendijk en de Voldersgracht aanwezig zijn. Om nog maar te zwijgen van de beweegreden van de schilder om die huisjes te vereeuwigen.

Als de huizen aan de Vlamingstraat of de Nieuwe Langendijk gestaan hadden, zou de schilder aan de overkant gezeten hebben. Maar dan zou de afstand groter zijn en het water zou op de voorgrond zichtbaar zijn. Ook de twee straatjes naast elkaar ontbreken. De enige conclusie uit het onderzoek van de gesloopte huizen aan de Nieuwe Langendijk is dat ze uit dezelfde tijd en in dezelfde stijl waren als die op het schilderij, maar als bewijs is dit onvoldoende.

Eerherstel voor Swillens

Van Peer had natuurlijk groot gelijk, maar toch gooide hij het kind met het badwater weg. De theorie van Swillens is heel goed houdbaar mits men enige correcties aanbrengt.

Als Vermeer recht voor zich uit uit het raam keek, zag hij daar de fraaie gemoderniseerde gevel van het Sint-Lucas-Gildehuis. Die heeft hij niet vereeuwigd. Maar als hij even naar links keek, zag hij een Gotisch huisje, dat hij met liefde geschilderd heeft. Uit het schilderij blijkt duidelijk dat hij de huizen van opzij zag. Vooral bij het verst afstaande, het linkse, is dat duidelijk. De linker (westelijke) muur van het grote huis kon hij niet zien, die is dan ook nogal vaag. Hij loopt niet door van boven naar beneden, maar is vanonder smaller.

Er is nog een tweede argument dat de theorie van Swillens versterkt. Er is een bekende prent in de verzameling van Leonard Schenk (uit 1736) waar het Sint-Lucas-Gildehuis als bezienswaardigheid van Delft staat afgebeeld. Om de hele voorgevel op zijn blad te krijgen moest de tekenaar een positie verder op de gracht zoeken. Hij koos een plek naar het oosten, misschien in een van de huizen aan de Kerkstraat, die aan de achterkant op de Voldersgracht uitkijken. Het huis ten westen van het Gildehuis kwam daardoor als afsluiting ook op het blad te staan. Wat blijkt? Het huis naast het Gildehuis is hetzelfde als het grote huis op het schilderij! Dezelfde gevelindeling, en vooral: het karakteristieke hoge bovenlicht boven de deur.

Er zijn ook enige afwijkingen:

- De 'klimmende kantelen' zijn er niet meer. Zulke uitsteeksels verveerden gauw en werden (in tegenstelling tot schoorstenen) dikwijls niet gerepareerd maar door een andere gevelvorm vervangen, omdat ze toch uit de mode waren. Vaak is dit een kroonlijst. In dit geval is de gevel uitgevoerd als tuitgevel.
- Er is geen schoorsteen te zien. Op het schilderij is wél een schoorsteen zichtbaar, rechtsboven tussen de kantelen. Op de *Kaart Figuratief* heeft het huis naast het Gildehuis een (derde) schoorsteen aan die kant. Ook het huidige pand Voldersgracht 20 heeft daar een schoorsteen. We kunnen aannemen dat de tekenaar voor het gemak die schoorsteen heeft weggelaten. Het was hem immers niet om dat huisje te doen.
- Ook de gemetselde boogjes boven de vensters zijn anders. Zij hebben dezelfde vorm als die boven de deur en de kleine vensters van het Gildehuis.

Het hoge achterhuis dat het pand nu bezit, staat niet op de tekening; het was er waarschijnlijk nog niet, want het is 18de-eeuws.

Om het bewijs sluitend te maken, moeten we nu nog de twee poortjes aanwijzen. Dat er op het schilderij twee naast elkaar lopen, met alleen een lage afscheiding ertussen, is hoogst merkwaardig. Zulke poortjes gaven toegang tot een achterterrein waar de eerste stadsbewoners veel waarde aan hechtten. Ze konden er iets verbouwen, kippen en konijnen houden, er een privaat aanleggen, of een mesthoop. Putten waren daar ook dikwijls. Later in een economisch meer ontwikkelde maatschappij verviel deze noodzaak. Er wordt een achterhuis gebouwd op de open plek, het poortje wordt bij de woonruimte ingelijfd, bijv. als gang of trappenhuis. Dit proces heeft zich geleidelijk voltrokken en duurt nog in onze tijd voort.

Foto van het Gildehuis genomen door F. Gräfe, vlak voor het gesloopt werd, ca. 1875.

De twee kopjes, die nu nog in Voldersgracht 20 te bewonderen zijn.

De twee poortjes van het schilderij hebben een verschillend lot gehad. Het rechter is er nog steeds en dient nog zijn oude doel: toegang tot het achterterrein waar de rijwielhersteller Piet Vonk werkzaam is. Het is alleen overwelfd.

Over het linker poortje met de gesloten deur moeten we eerst opmerken dat het niet bij het linker huis hoort, maar bij een huis daarachter, dat blijkbaar ouder is. Het linker huis heeft namelijk zijn eigen poortje (nr. 19) aan de andere kant – nog steeds – en het is niet denkbaar dat dit kleine en lage huis aan beide kanten een poortje had. Ook het bankje dat op de straat staat wijst op een andere eigenaar, die daar af en toe in de zon kwam zitten. Toen de bouwer van nr. 20 ook een poortje wilde hebben, kon hij dat niet op de normale manier doen door een ruimte te laten tussen de muur van de buurman en zijn nieuwe muur. Aan de andere kant kon hij ook niet terecht, want daar was de Oudemanhuispoort, en het terrein van de stichting. Hij had dus geen keus, maar moest met de achterbuurman een afspraak maken over een gemeenschappelijke afscheiding.

Het ideaal van de na-gotische tijd was een aparte opgang of ingang naar het woongedeelte, niet meer met de deur in huis vallen in het voorhuis. Daar was namelijk een bedrijf gevestigd, waar de klanten binnen moesten kunnen. Nr. 20 heeft al vroeg in de 17de eeuw een trap uitgespaard in het huis, die met een bocht boven het overwelfde poortje uitkwam. De stijl van de deurbogen en gebeeldhouwde kopjes wijst uit dat dit kort na 1600 geweest moet zijn. Er kwamen twee identieke deuren, een die door het poortje naar het achterterrein voerde, en een die toegang gaf tot de trap en het woongedeelte. Er moet een soort voorpleintje geweest zijn, waar men beide deuren naast elkaar zag. In de moderne tijd is een afscheiding aangebracht met een nieuwe deur, zodat men als die deur dicht is het ene kopje niet meer ziet. De deur in het poortje is ook in onze tijd weggehaald, maar hij is er geweest volgens getuigenis van de bewoners. Het is trouwens te zien.

Ook nr. 19 wilde wel zo'n aparte opgang, maar heeft daar pas veel later kans toe gezien. Het huis erachter is te eniger tijd gesloopt, later was daar een tuin. Aan de Vlouw (de straat die evenwijdig loopt met de Voldersgracht) is een 17de-eeuwse tuinmuur. Op de binnenplaats van de rijwielhandel is nog lang een rozenperkje geweest.

Op de foto uit ca. 1870 is het linker huis nog niet gemoderniseerd. Toen ook dit huis van een nieuwe 19de-eeuwse voorgevel voorzien was heeft de eigenaar niet zijn poortje hoeven opofferen (dat is er nog steeds, zoals we al zeiden), maar kon de grond van het nu nutteloze poortje van het voormalige huis gebruiken. Tot voor kort was hier een slagerij, die aan de rechterkant een gang met trap had.

Door de voordeur kwam men linksaf in de winkel, rechtdoor de trap op naar het woongedeelte. Nu is dat alles bij de rijwielhandel getrokken. Het poortje van nr. 19 verkeert nu in een overgangsstadium. Het is overdekt, maar nog niet bij het woonhuis ingelijfd, en geplaveid als straat. Daar is nu de toegang

Voldersgracht 19 en 20, gefotografeerd vanuit Markt 50, twee huizen verder dan het huis Mechelen. Hier kijkt men inderdaad in het 'Straatje'.

tot de eerste verdieping, die nog apart bewoond wordt, terwijl gelijkvloers bij de rijwielhandel hoort.

De compositie van het *Straatje*

Vermeer heeft niet zomaar geschilderd wat hij zag: het schilderij is zorgvuldig gecomponeerd. De driehoek van het huis en de driehoek wolkenlucht houden elkaar in evenwicht. Zij steken boven de mensfiguurtjes uit en geven de indruk van tijdloosheid, die zo karakteristiek is voor Vermeer. Het straatje, de vrouw met haar naaiwerk in de deuropening, de bikkelende meisjes, maken er tevens een genrestukje van. Om dat effect te bereiken moest Vermeer een beetje trukeren, hij kon namelijk uit zijn raam niet in het poortje kijken, dat kan pas vanaf Markt 50, twee huizen verder. Maar hij heeft het valse perspectief zo handig aangebracht dat het lijkt of hij er wél in keek. Dit inkijsje is het middelpunt van de compositie, het geeft diepte en leven aan het schilderij. Het is als het ware een schilderij in een schilderij.

De twee deuren moeten er al geweest zijn, maar Vermeer kon die niet gebruiken als achtergrond voor het vrouwenfiguurtje. Hij wilde haar een lichte achtergrond geven, zij baadt in het licht. Van de deur bleef een bruin luik over.

Er is nog een andere aanwijzing dat de twee nieuwe deuren er al waren. Op het schilderij zien we een vervallen deuromlijsting, waar geen deur meer inzit. Wel kunnen we nog iets ontwaren wat de rest van een scharnier zou kunnen zijn. De oude deur is dus niet vervangen, maar de omlijsting en het muurtje erboven zijn gebleven, omdat de deur van de buurman daarmee samenhangt.

Het bovenstaande is gebaseerd op nauwkeurige observatie van het schilderij, van de 18de-eeuwse prent en van de huidige toestand. Ik ben me bewust dat bouwhistorisch onderzoek en archief- en kadasterstudie nog veel kunnen aanvullen, eventueel corrigeren aan mijn conclusies. Ik hoop dat jongeren dan ik zich daar op zullen toeleggen.

Ik ben dank verschuldigd aan de familie Vonk, die me het huis heeft laten zien, als ik weer eens kwam met een deskundige en die me veel inlichtingen over het verleden van het huis heeft gegeven. Verder aan prof. Henk Brunsting, archeoloog en aan dr. M. A. Verschuyl, die me als eerste aanmoedigde deze publikatie te maken, J. Holstein, restauratie-architect en Ad van der Blom kunsthistoricus, die me deskundige adviezen gaven.

Enige jaartallen:

1410	Stichting van het Oudemannenhuis
1596	Kapel verbouwd tot Laken- en Saaihal
1661	Sint Lucas Gildekamer ingericht
1667[-1680]	Beschrijving der stad Delft van Van Bleyswijck
1675-1678	Kaart Figuratief
1729	Beschrijving der stad Delft van Boitet
1732	Uitgave prenten van Leonard Schenk
1792	Fusie Oudemannenhuis en Oudevrouwenhuis in de Papenstraat
1820	Gezicht op het Gildehuis door de steeg van Lamberts
1879	Gildehuis gesloopt, school gebouwd
1885	Huis Mechelen gesloopt.

Literatuur

- Alpatow, Michail W., *Studien zur Geschichte der westeuropäischen Kunst*. Köln, 1974 (Russische uitgave 1963).
- Andermatten, Andreas, in: *Pan: Unser herrliche Welt* nr. 6, 1980.
- Blankert, Albert, *Johannes Vermeer van Delft*. Utrecht/Antwerpen, 1975.
- Bouricius, L. G. N., Het straatje van Vermeer. In: *Maandblad van het personeel der verbonden petroleummaatschappijen*, febr. 1922.

- Bouricius, L. G. N., Vermeeriana. In: *Oud-Holland* 1925, blz. 271-273.
- Broer, A. L., *Delft vroeger en nu*. Bussum, 1969.
- Goldschneider, L., *De schilderijen van Vermeer*. Zeist, 1958.
- Hoek, G. van der, *Vier schilders*. Amsterdam, z.j.
- Houbolt, Eduard, Het Straatje. In: *Maandblad van het personeel der verbonden petroleummaatschappijen*, nr. 5, 1924.
- Montias, J. M., Vermeer (door Blankert, Montias, Aillaud). Amsterdam, 1987.
- Montias, J. M., Vermeer and his milieu: conclusion of an archival study. In: *Oud-Holland* 94 (1980), blz. 44-62, m.n. blz. 58-59.
- Oosterloo, Jan H., *De meesters van Delft*. Amsterdam, 1948.
- Peer, A. J. J. M. van, Rondom Jan Vermeer van Delft. In: *Oud Holland* 74 (1959), blz. 240-245.
- Swillens, P. T. A., *Johannes Vermeer, painter of Delft 1632-1675*. Utrecht, 1950.
- Weve, W. F., *Voorlopig rapport betreffende de panden Nieuwe Langendijk 22 t/m 26 als onderwerp van het schilderij 'het straatje' van Johannes Vermeer* (Delft, febr. 1982, niet gepubliceerd), aangehaald in: Haeften, C.J. van, *Nieuwe Langendijk: Bouw-historisch en archeologisch onderzoek van de panden 22 t/m 28*. Delft, 1987. 3 dln., m.n. Deel I, hoofdstuk 8, 'Het straatje van Vermeer', blz. 157-163.

NASCHRIFT van ir. W. F. Weve

De redactie heeft ir. W. F. Weve, bouwhistorisch medewerker sector monumenten en archeologie, afdeling Bouw- en Woningtoezicht van de Dienst Stadsontwikkeling van de Gemeente Delft, gevraagd een naschrift te schrijven bij het artikel van mevr. Lindenburg over de lokalisering van het op Het Straatje van Vermeer getoonde stadsgezicht.

In de loop der tijd zijn diverse pogingen gedaan om de locatie aan te wijzen, die is afgebeeld op *Het Straatje* van Vermeer. Bij die pogingen is men meestal uitgegaan van de mogelijke reden waarom Vermeer nu juist dat stadsgezicht heeft geschilderd. Zo zou zijn eigen huis of atelier zijn afgebeeld of zou hij het zo vanuit zijn atelier hebben gezien.

Wanneer men er van uitgaat dat Vermeer een bestaand stadsgezicht heeft afgebeeld – en zelfs dat is niet eens zeker – gaat het erom een plaats aan te wijzen die in de 17de eeuw exact overeen kwam met wat op het schilderij te zien is. Omdat veel bebouwing sedert de 17de eeuw is verdwenen of ingrijpend is verbouwd is dat thans onmogelijk.

Om tot een sluitend 'bewijs' te komen zal men voldoende overeenkomsten tussen locatie en schilderij moeten aanwijzen die in hun combinatie uniek zijn en elke andere situatie uitsluiten. Uiteraard moet ook de keuze van het standpunt van de schilder mogelijk zijn geweest. Het spreekt voor zich dat wanneer aspecten goed vergeleken kunnen worden en die niet in overeenstemming blijken te zijn, dat dan de desbetreffende locatie als onderwerp van het schilderij niet in aanmerking komt.

De reden waarom Vermeer *Het Straatje* heeft geschilderd is onbekend. Veronderstellingen wat die reden zou kunnen zijn doen niet ter zake. Hoe plausibel die veronderstellingen ook zijn, de situatie moet altijd volledig overeengestemd hebben met het schilderij. Een afdoend bewijs of een plausibele theorie is alleen mogelijk als ook zeer uitvoering en gedetailleerd bouwhistorisch dan wel archeologisch onderzoek is gedaan, waarvan de resultaten controleerbaar zijn. Dergelijk onderzoek heeft plaats gevonden aan de Nieuwe Langendijk met als conclusie dat de veronderstelling dat daar *Het Straatje* was gelokaliseerd niet bewezen maar ook niet verworpen kon worden. Het is toe te juichen als ook de bebouwing aan de Voldersgracht goed onderzocht zou worden, wellicht is dan uitsluitsel over die locatie te geven. Een 'bewijs' voor de lokalisering van het *Straatje* aan de Voldersgracht is nog steeds niet geleverd.

Enkele notities over botanici-medici, bloemen en kruidentuinen in het 16de en 17de-eeuwse Delft

Dr. H. L. Houtzager

Inleiding

In 1987 verscheen er van de hand van Raymond van der Ham en Marc Sosef een *Flora van Delft en omstreken*¹. De directe aanleiding tot het schrijven van deze Flora was dat bij de Gemeentelijke Archiefdienst Delft het idee leefde om de in 1868 verschenen *Flora Delfensis* opnieuw uit te geven². Deze Delftse Flora was door Dr. H. M. de Witt Hamer, gasthuis-geneesheer van het Oude- en Nieuwe Gasthuis³ samengesteld en 'bestemd om de leerlingen van de Hoogere Burgerschool, die een Herbarium wenschen te verzamelen, bekend te maken met den plantenschat, dien Delft en omstreken (een à twee uren in omtrek) aanbieden'.

De *Flora van Delft* wordt voorafgegaan door een aantal paragrafen, waarin de geschiedenis van de *Flora Delfensis* van 1868 wordt beschreven. Hierin wordt o.a. ruim aandacht besteed aan de schrijver De Witt Hamer en aan de inhoud van diens *Flora*. Hoewel er van de periode van vóór 1868 geen gegevens bekend zijn over typische en unieke plantengroei in Delft en er ook nimmer een Flora in druk is verschenen waarin de plantenwereld van Delft en zijn directe omgeving is beschreven, zijn er verspreid in de literatuur wel enkele gegevens te vinden over bepaalde 'Delftse' planten. In de 16de en 17de eeuw heeft een aantal in de kruid- en plantkunde vermaarde Nederlanders over 'Delftse' planten geschreven, voor wie in het onderstaande aandacht wordt gevraagd.

REMBERTI
DODONÆI
ÆTA. XXXV.
VIRTVTE
AMBI.

2. Portret van Rembert Dodoens. Anonieme houtsnede, 1552 of 1553, 127 × 84 mm. De houtsnede verscheen voor het eerst in *De Stirpium historia Commentatorium*, uitgegeven in 1553 door Jan van der Loe.

Rembert Dodoens (1517-1585)

Van deze botanici behoort Dodoens⁴, samen met Clusius⁵ en Lobelius⁶, tot de belangrijkste kruidkundigen van de 16de en 17de eeuw. Alle drie hebben bekendheid gekregen door hun ontdekkingen, onderzoeken en beschrijvingen van de Westeuropese flora in een periode dat met name de plantensystematiek nog in de kinderschoenen stond. Hun verschillende kruid- en plantenboeken, verlicht met talrijke vaak ingekleurde houtsneden, hebben enerzijds veel bijgedragen tot de verspreiding van de kennis over de Westeuropese flora; anderzijds zijn deze publikaties van belang geweest voor de kennis over de geneeskundige werking van verschillende inheemse en uitheemse plantensoorten. Vooral apothekers hebben gebruik gemaakt van deze boekwerken, met name voor wat betreft het kweken van kruiden- en plantensoorten in hun kruidentuinen, nodig voor het bereiden van geneesmiddelen.

3. De 'Anatomische Les van Dr Willem van der Meer' door Michiel en Pieter van Miereveld (1617).

Willem van der Meer

Voor het eerst wordt er over de Delftse Flora gesproken in Dodoens' boek *Stirpium Historiae* van 1583⁷, waarin hij spreekt van de muurleeuwenbek (*Cymbalaria muralis*): 'De neerstigheydt van de Cruydt-bemidders heeft dit cruydt hier te lande seer vermenighvuldighd: ende naementlijck te Delft in Hollandt is 't door den Hooghgheleerden D. Willem van der Meer soo ghemeyn ghemaect/datter nauws brugghe oft eenigh stadsgebouw oft oude muetageien is/ten is daer mede sierlijck bekleedt. Dies het metter tijdt voor een inlandsch ghewas sal moghen ghehouden worden.' Deze plant, die ook nu nog voornamelijk langs de grachtenkanten in de Delftse binnenstad is te vinden, is geen inheemse soort zoals uit het bovengestelde citaat uit Dodoens' boek te concluderen valt.

De door Dodoens genoemde Delftenaar 'den Hooghgheleerden D. Willem van der Meer' is de bekende stadsanatom Dr. Van der Meer⁸, die in 1617 door de schilders Michiel en Pieter van Miereveld werd geportretteerd op de Delftse anatomieles, de eerste van een serie van vier schilderijen die in de periode van 1617 tot 1773 in opdracht van het Delftse medische/chirurgische gilde werd geschilderd. Deze Delftse anatomieles van 1617 behoort tot de oudste thans nog aanwezige schilderijen die dit genre als onderwerp

hebben⁹. Het schilderij van de Van Mierevelts heeft tot 1656 in de Oude Kerk gehangen, in dat gedeelte waar de leden van het chirurgijngilde samen met de Delftse medici regelmatig bijeenkwamen. '...aen de Zuyd-zyde van d'Oude Kerck in de plaetse, van outs genaemt het Font, daer men de Kinderen placht te Dopen'¹⁰. In 1656 heeft het schilderij een plaats gekregen in het tot anatomisch theater verbouwde Maria Magdalena Convent aan de Verwersdijk¹¹. Thans berust het schilderij, dat tot het bezit behoort van de Reinier de Graaf Stichting, in het stedelijk museum Het Prinsenhof te Delft. Willem van der Meer, in Den Haag geboren, werd op 11 oktober 1588 in Leiden ingeschreven als student in de medicijnen. Hij studeerde daar onder leiding van de hoogleraren Petrus Pauw en Johannus Heurnius en promoveerde op 2 december 1593 op een 17-tal stellingen over de lethargie tot doctor in de geneeskunde aldaar¹². Wanneer hij zich in Delft als arts heeft gevestigd is niet bekend. Wel staat vast, dat hij reeds in 1614 als doctor anatomicus verbonden was aan de anatomie; hij zou volgens Van Bleyswijck ook de eerste stadsanatoom zijn geweest.

Tabak

Van Van der Meer zijn geen publikaties bekend, behalve dan een tweetal brieven, die hij schreef aan zijn studiegenoot Johannus Neander¹³. Deze brieven zijn in druk verschenen als toevoeging aan een boek, dat in 1622 verscheen bij Elsevier in Leiden en geschreven is door Neander. Het is een studie die handelt over de voor- maar vooral de nadelen van het gebruik van tabak: *Tabacologia hoc est tabaci seu nicotianae descriptio-medico-cheirurgico-pharmaceutica etc.*

In het begin van de 17de eeuw had men de gedachte, dat onder invloed van het tabaksgebruik, anatomische afwijkingen konden ontstaan in onder andere het beenderstelsel van de mens. Uit de correspondentie tussen Van der Meer en Neander in zijn boek *Tabacologia* opgenomen, blijkt dat de eerste deze mening niet was toegedaan. Nimmer heeft hij, zo zegt Van der Meer, bij autopsie afwijkingen waargenomen, die zouden kunnen berusten op het gebruik van tabak.

'...alsoo ik dat voor seker kan seggen dat ik alhier tot Delft verscheyde lighamen in 't openbaar hebbe ontleed, na dat alhier het gebruyk (ofte liever het misbruyk) van Tabak soo seer heeft toegenomen; onder welcke gedenkwaardig is dien Dief die soo behendigh in de luyden haar Huysen wist te graven (by welckers Anatomie gy over drie Jaren tegenwoordig zyt geweest) ende die onder de Tabak-rokers seer befaamt was geweest; die ook na dat hy de Sententie des doods hadde ontfangen, en selfs op de ure des doods van den Scherp-regter ende de Dief-leyders voor een groote weldaad agte dat hy van haar noch een pyp Tabak hadde gekregen; nogtans in dese allen, alle de deelen der herssenen, der selver uytsteeksels, wegen, en holligheden seer neerstig doorsogt hebbende, noyt yets diergelycke hebbe gevonden'¹⁴.

Van der Meer vermeldt onder andere in zijn brief aan Neander dat hij in zijn privé-tuin te Delft, drie soorten tabaksplanten heeft gekweekt. De genotmiddelen, waartoe heden ten dage ook de tabak wordt gerekend, hebben in den beginne furore gemaakt als geneesmiddelen. In 1837 werden nog zestig kisten met reanimatie-artikelen, waaronder de tabaksrook-clysteer, bij de Amsterdamse apotheken geplaatst. In 1762 verscheen in Frankrijk een door de Academie van Besançon bekroonde studie van de Franse medicus Isnard: *Cri de l'humanité en faveur des personnes noyés ou moyens faciles pour les rappeler à la vie*. Hierin beschreef hij allerhande methoden om de levensgeest van de drenkeling weer op te wekken onder meer door tabaksrook in de ingewanden te blazen. Dat de methode van Isnard algemeen bekend raakte en vooral sterk tot de verbeelding sprak, blijkt uit hetgeen Jacob Bicker Raye, de 18de eeuwse Amsterdamse chroniqueur in zijn *Notitie van het Merkwaaardigste meyn bekent* hierover schrijft. '1769, 12 Februarie Viel een Meydt op de Flueele Burgwal met het scheppen van een emmer Waater in de Burgwal, sij raakte door de vaart also sij met het hoofd voor uyt schoot ten eerste in het midden en sonk na de grondt. Men hat seer lang werk om een schuyt die onder de Varkenssluys lag te krijgen so dat wel een groot quartier verliep en sij weder met een haak van de gront gehaalt was en wier voor dood in huys gebragt dog men apliseerde voor die niwe manier om haar van agtere Tabaks Clisteer te sette haar voort so veel verwarmde als men kon en vervolgens in een warm bet ley, 't geene van dat Effekt was dat sij binnen twee uren volkomen herstelt was'¹⁶.

Zo is tabaksrook tot in het begin van de 19de eeuw gebruikt om met behulp van een clysteerspuit in de endeldarm gebracht, drenkelingen te reanimeren.

Pieter van Foreest (1521-1597)

Hoewel de 'Hollandse Hippocrates', Pieter van Foreest¹⁷, niet in geschrift een bijdrage heeft geleverd aan de kennis der plantkunde in zijn tijd, is het van hem bekend dat hij zeer onderlegd was in de geneeskragtige werking van een groot aantal planten en kruiden.

In zijn *Observationes* - een grote verzameling van door hem op schrift gestelde ziektegeschiedenissen -, geeft hij regelmatig blijk van zijn belesenheid en kennis over de geneeskundige eigenschappen van planten. Zo is het van Van Foreest bekend, dat hij een groot voorstander was van het gebruik van verse groenten en fruit met name van citrusvruchten, ter bestrijding van de in zijn tijd veel voorkomende scheurbuik¹⁸. Niet alleen de bemanningen aan boord van Oost-Indiëvaarders waren het slachtoffer van deze gebreksziekte; ook bij de thuisblijvers brak 'scorbuut'¹⁹ bij vlagen uit als een endemische ziekte, vooral t.g.v. de vitamine C-arme wintervoeding. Pas na de invoering van de aardappel als volksvoedsel op het Europese vasteland is de endemische scorbut op het einde van de 18de eeuw gaan afnemen, zonder

*Cui nuum vt videns, oculis atque ore Forestum
 Goltzius hic mira doctitudine dedit.
 Non tamè ingenium manus emula reddidit, agris
 Et qua pœonia præstabit arte suos.
 Hæc libri refruant, supplant sic scripta Forestum
 Et si non totus detur in arte tibi.*

N.F.A.

4. Pieter van Foreest op 64-jarige leeftijd, zoals Goltzius hem in 1586 heeft gegraveerd.

dat men er van op de hoogte was dat hiermee een belangrijke bron van vitamine C op het dagelijks weerkerend menu van onze voorouders was ingevoerd.

Van Foreest heeft de symptomen en de therapie van deze ook onder de bevolking van Delft regelmatig optredende volksziekte uitstekend beschreven. De ziekte begon, zegt hij, met neerslachtigheid, kortademigheid, zwakte en pijn in de benen en een vaal-bleke gelaatskleur; het tandvlees was rood, pijnlijk en jeukte hevig. De tanden gingen los staan en vielen uit, het slijmvlies van de mond werd sponsachtig en bloedde gemakkelijk. Op armen en benen ontstonden loodkleurige vlekken en in de gewrichten traden bloedingen op. Als oorzaak van de ziekte noemt hij alles wat zwartgalligheid verwekt, met name bedorven voedsel en water, oude gezouten vlees- en vissoorten. De therapie was de patiënt 'vitamine-rijk' voedsel voor te schrijven, zoals groene groenten, appels, geitemelk, een afkooksel van cichorei, peter-selie en lepelblad²⁰.

5. Het kleinste huisje van Delft, Oude Delft 147. Hier heeft Pieter van Foreest gewoond. Men verhuurde hem 'syn leven lang gedurende een cleyn camerken staende boven de poort van Sint Hieronymus Convent'. Links het Hieronymuspoortje, dat herinnert aan het klooster Sint-Hieronymus dat hier tot 1572 was gevestigd (tekening H. L. Houtzager).

Voordat Van Foreest²¹, eerst in Alkmaar en daarna gedurende bijna 40 jaren – van 1558 tot 1596 –, in Delft de medische professie uitoefende, heeft hij na zijn studie aan de Leuvense Universiteit een reis gemaakt door Italië. In 1543 promoveerde hij tot doctor in de geneeskunde aan de universiteit van Bologna en gedurende enige jaren daarna oefende hij praktijk uit in het zie-

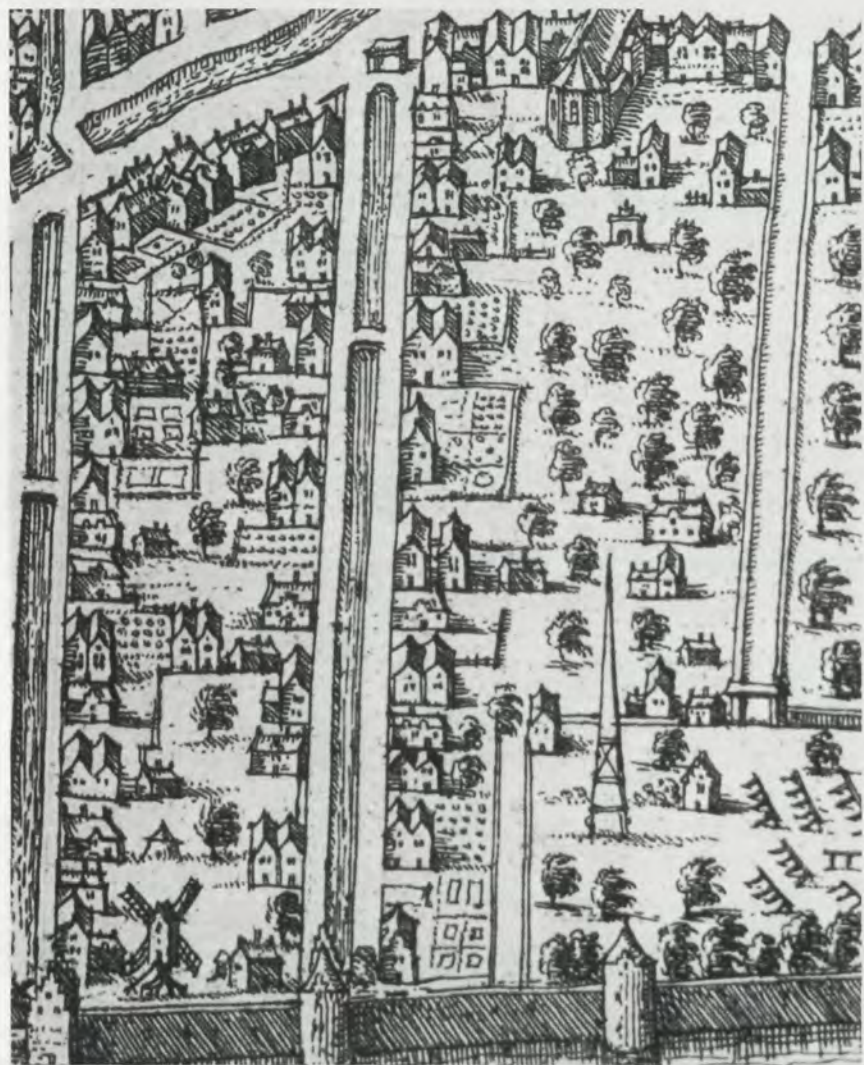
kenhuis van Santa Maria della Consolazione te Rome, dat onder leiding stond van zijn landgenoot, de Amsterdammer Gijsbert van der Horst²². Van Foreest heeft zich in Italië intensief met de botanie beziggehouden. Onder leiding van Valerius Cordus, een jonge Duitse medicus die op zijn reizen²³ door Duitsland, Zwitserland en Italië talloze geneeskrachtige planten verzamelde en onderzocht, heeft Van Foreest botanische excursies gemaakt in de omgeving van Padua. Hij schrijft hierover: 'Toen wij die geberchten, dalen ende andere genoeglicken plaetsen besochten, ende veel simpelen met malcandere versamelde, daer de hoochgeleerde Valerius Cordus, onse metgeselle, seer in vervaren was'²⁴. Deze in Italië onder leiding van Cordus verzamelde planten schonk Van Foreest in 1545 aan Jacobus Sylvius²⁵, toen hij in Parijs was op terugreis vanuit Italië naar de Nederlanden. Van Foreest schrijft hierover het volgende: 'Jacobus Sylvo, die inden selfden tyt las Galeno, van die simpelen medicamenten ende cruyden. En die eenige simpelen, die ik in Italien met groten arbeyt hadde versammelt en met my genomen, begeerde eenige van die te hebben om de selfden na 'tleven te bethonen synen toehoorders int lesen, 'twelcken ick hem niet en weygerde'²⁶.

Behalve als stadsmedicus te Delft is Van Foreest ook lijfarts geweest van de Prins van Oranje²⁷. In deze functie heeft hij de prins o.a. behandeld in het voorjaar van 1581 voor een hardnekkige angina. Toen de verschillende huismiddeltjes zoals een door Charlotte de Bourbon bereide gorgeldrank, bestaande uit een afkooksel van rozembladeren en weegbree geen baat hadden, heeft Van Foreest zijn patiënt weten te genezen door hem warme omslagen en een siroop van granaatappelen voor te schrijven.

Maar ook voor andere doeleinden werden kruiden gebruikt. Aansluitend aan het postmortale onderzoek dat Van Foreest en zijn collega-medicus Buysen na de moord op de Prins van Oranje hebben verricht, hebben zij het lichaam van de prins geprepareerd om het tegen ontbinding te vrijwaren. In het 29ste boek van zijn *Opera Omnia* vermeldt Van Foreest: 'Wij hebben eerst een incisie gemaakt volgens de regelen der kunst in het lijk van de Doorluchtige Heer de Prins van Oranje. Nadien gebruikten wij het volgende dat door mij en mijn collega Buysen werd voorgeschreven en besteld in de winkel van Dirck Cluyt op 10 juli 1584'.

Dirck Cluyt (1546-1598)

Cluyt²⁸ was sedert 1578 apotheker in Delft, waar hij zijn beroep uitoefende in de Wijnstraat²⁹. De verstandhouding tussen apotheker Cluyt en Pieter van Foreest zal wel zeer goed zijn geweest en dat niet alleen door de familierelatie die er bestond tussen Cluyts eerste vrouw Josine Adriaensdr. van Teylingen (1555-1585) en haar nicht, Eva van Teylingen, de vrouw van Van Foreest. Vooral de bekwaamheid van deze Delftse apotheker zal zeker de reden zijn geweest om de ingrediënten, nodig voor de balseming uit diens apotheek te betrekken.

6. Het Rietveld op de stadsplattegrond van Delft in de uitgave van Guicciardini's beschrijving van de Nederlanden. Achter de huizen aan de noordzijde (hier rechts) van deze gracht liggen verschillende tuinen, waarvan er één de 'hof' van Cluyt is geweest (foto: prof. ir. M. Gout; kaart: coll. Dr. M. A. Verschuyl).

Deze ingrediënten bestonden voor een groot deel uit kruiden, die Cluyt in zijn eigen 'hof'³⁰ ter beschikking had. Cluyt had, zoals de meeste apothekers, een eigen kruidentuin, die lag aan het Rietveld aan de buitenzijde van de stad³¹. Hier teelde hij ook siergewassen, zoals tulpen, narcissen en andere

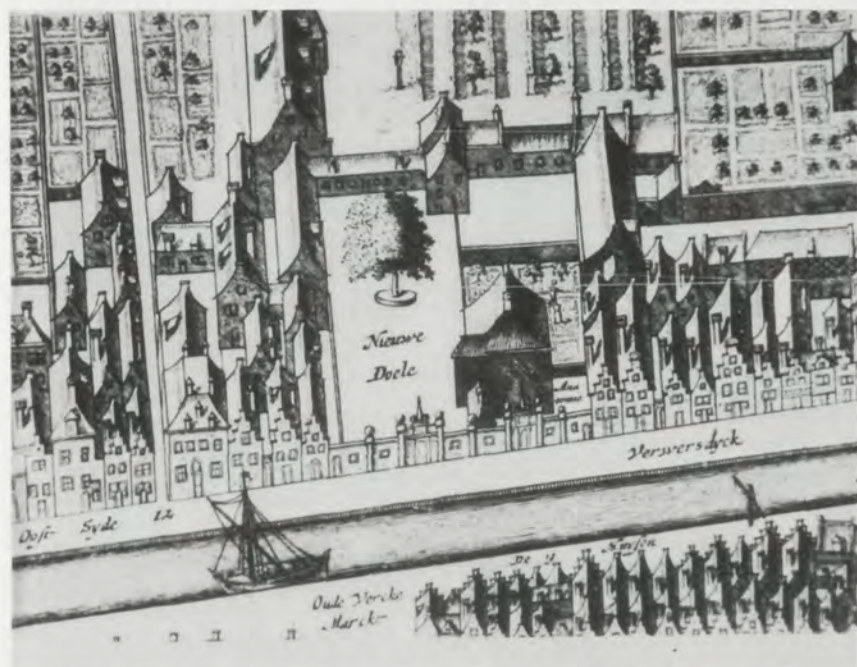
kostbare bolgewassen, die hij ontving van en ruilde met relaties in binnen- en buitenland. Niet voor niets zullen dus bij zijn aanstelling op 8 mei 1594 tot 'praefectus' van de hortus, de Leidse curatoren de voorwaarden hebben gesteld: 'Dat hy indevoors. Cruydhooft mitte eerste gelegentheyth zal overbrengen ende planten alle de cruyderen plantsoenen spuysels, bloemen ende diergelijcke simplicie, die hy jegenwoordelicken heeft'³². In zijn boekje *Vande bijen* spreekt Cluyt herhaalde malen over deze kruidentuin, waar ook zijn bijenkorven stonden. Regelmatig zal hij van de Wijnstraat naar het Rietveld gelopen zijn om daar kruiden, zaden en planten te verzamelen voor het bereiden van dranken en zalven in zijn apotheek. Het volgende citaat bevestigt dit: 'Het is mij eens gebeurt, wesende tot Delft in mijnen hof, daer ick quam op een voormiddag' en 'het is gebeurt in het jaar 1593, dat ick met een potteken met gesmolten warmen honich in mijnen hof ginc en als ick haer gevoedet hadde, soo ben ik naer huys gegaen. Na den middag wederom in mijnen hof comende enz.'³³.

Aanvankelijk had het kweken van gewassen voornamelijk tot doel deze aan te wenden voor het bereiden van geneesmiddelen. Het waren dan ook voornamelijk de apothekers die hiertoe een kruidentuin hadden. Cluyts kruidentuin aan het Rietveld gelegen is zo'n voorbeeld van een Delftse apotheker. De universiteiten bezaten een hortus botanicus met het doel de studenten in de geneeskunde in de plantkunde te onderwijzen. Zij moesten immers t.z.t. als medicus practicus er van op de hoogte zijn, welke kruiden, planten en zaden een geneeskrachtige werking hadden en tegen welke ziekten zij als geneesmiddel voorgeschreven dienden te worden.

Hierboven werd reeds melding gemaakt van het Theater Anatomicum waar: '...alle Geneesmeesters deser stad met hunne knechts of leerlingen alle weeken op Woensdag na de middag ten twee uren, aldaar sullen hebben te verschynen'³⁴, om onderwijs te krijgen van de stadsanatomy. Behalve een anatomisch theater, een vergaderzaal en een bibliotheek was er naast het gebouw: '... een vier-kanten Thuyn / hebbende op de vier-houcken de Beelden van de vier getyden des Jaers / en in 't midden een Pyramide / desen Thuyn hoewel niet van de grootste / kan echter dienen om met eenige rare [= zeldzame] Medicinale Kruyden en Wortelen beplantt te werden / synde wel grootelijck daer aen gelegen dat de Medicyns en Genees-Meesters goede Herbaristen [= plantkundigen] en Kruyd-Kenners syn'³⁵.

Deze kruidentuin heeft een duidelijke instructieve functie gehad en is niet bedoeld om de kruiden er uit te gebruiken voor het bereiden van geneesmiddelen. Wel dienden de leden van het gilde op de hoogte te zijn van de geneeskrachtige eigenschappen van de verschillende kruiden, opdat zij met kennis van zaken hun recepten konden voorschrijven, die dan door de apothekers werden klaargemaakt.

Tenslotte vinden wij in de 17de eeuw dat er in toenemende mate ook bij particulieren belangstelling ontstaat voor het aanleggen van privé-tuinen,

7. Detail van de Kaart Figuratief (1675-77), voorstellende de Nieuwe Doelen en rechts daarvan gelegen de Anatomie aan de Verwersdijk. Te zien is de kruidentuin, die bij de Anatomie behoorde.

waarin men zuiver uit liefhebberij vaak exotische planten en bolgewassen kweekte. De stadsgeneesheer, lid van de Veertigraad, schepen, weesmeester en burgemeester Henricus D'Acquet (1632-1702)³⁶ is zo'n typisch voorbeeld van een intellectuele Delftse burger, die grote belangstelling had voor o.a. siergewassen. Zeker is dat D'Acquet die ook belang stelde in de natuurlijke historie en die een belangrijk naturaliënkabinet had, tevens de bezitter is geweest van een grote verzameling tekeningen met afbeeldingen van planten³⁷. Wijnands³⁸ veronderstelt dat D'Acquet de afgebeelde planten zelf bezat en in zijn tuin kweekte, doch volledige zekerheid over het feit of D'Acquet zelf een siertuin heeft gehad is er niet. Daarnaast heeft D'Acquet ook een herbarium gehad; Van Leeuwenhoek vermeldt namelijk in zijn brief van 12 november 1680, gericht aan Robert Hook, secretaris van de Royal Society, dat hij ook 'gewassen' in zijn verzameling had.

Antoni van Leeuwenhoek (1632-1723)

Tot diegenen, die niet alleen bloemen en planten kweekten, maar deze ook bestudeerden, behoorde in het 17de-eeuwse Delft de autodidact Antoni van

8. Afbeelding van de penning waarmee de Leuvense universiteit Van Leeuwenhoek in 1716 vereerde.

Cymbalaria met Veyl-bladeren.

9. De muurleeuwebek (*Cymbalaria muralis*), zoals deze in het Cruydt-Boeck van Dodoens werd afgebeeld onder de naam 'Cymbalaria met Veyl-bladeren', met het commentaar: 'te Delft in Hollandt... soo ghemeyn... datter nauws Brugghe oft eenigh stadtsgebouw oft oude mueragieen is, ten is daer mede sierlijck bekleedi'.

Leeuwenhoek³⁹. Bekend is dat hij onderzoek heeft verricht naar de microscopische houtstructuren van o.a. de es en van wijnstokken, die in zijn hof stonden. Behalve het huis aan de Hippolytusbuurt met een binnenplaats, die door hem ook wel eens tuin wordt genoemd, had Van Leeuwenhoek in 1666 een tuin, waarop een huisje stond, welke gelegen was buiten de muren⁴⁰. In een brief van 5 april 1680 gericht aan de Royal Society te Londen vermeldt hij behalve zijn binnenplaats aan de Hippolytusbuurt, twee tuinen; één in de stad gelegen en één er buiten.

Uit de verschillende brieven over een periode van bijna dertig jaar geschreven – tussen 1687 en 1716 –, weten wij dat Van Leeuwenhoek asperges⁴¹ en druiven⁴² in zijn tuin kweekte. Hij had minstens tien appelbomen⁴³ en behalve een dertigtal kersenbomen ook enige moerbeibomen⁴⁴. Het zal dus een flinke tuin geweest zijn. Behalve onderzoek en vooral kweken van verschillende vruchten en inheemse en uitheemse planten en gewassen, heeft Van Leeuwenhoek in zijn vele brieven, verzonden aan de Royal Society ook aandacht besteed aan zijn microscopisch onderzoek van verschillende uiteenlopende soorten planten en gewassen. Zo beschreef Van Leeuwenhoek als eerste de haren van de kleine brandnetel (*Urtica urens*) in een brief van 17 oktober 1687 gericht aan de Royal Society. De haren van deze brandnetel steken pijnlijker dan die van de grote brandnetel, hetgeen hij proefondervindelijk ondervond, blijkens de volgende passage uit deze brief: 'Dog wanneer ik in mijn thuijn bezig was, om een weijnig vande eerste opkomende spergens te snijden, raakten ik tusschen de Vingers vande hand, aan een seer kleijne Brand-netel, die mij meer als gemene pijn, en opswellinge veroorsaakten'.

Niet onvermeld dient te worden de publikatie van J. Commelin (1629–1692)⁴⁵ uit 1683, een catalogus van inheemse planten in de Noordelijke Nederlanden⁴⁶. In dit werk wordt bij drie soorten planten de stad Delft expliciet als vindplaats opgegeven. Bij 'Acorus verus' (= *Acorus calamus*, Kalmoes) staat vermeld: 'Buyten Delft, en den Haagh, in de Treckvaert'. Ook de muurleeuwebek wordt weer opgegeven en wel onder de naam 'Cymbalaria'. Erachter staat: 'Aan de oude Muuren, en aan de Graften van de stad Delft'. Tenslotte vinden we onder de naam 'Gramen Arundinaceum Panicula molli spadicea majus' (= Hennegras) de opmerking: 'In vette vochtige Akkers en Velden, bij de stad Delft'.

In de 19de eeuw zou pas opnieuw in publikaties⁴⁷ aandacht besteed worden aan typische Delftse plantensoorten, doch dit onderwerp valt buiten het tijdsbestek van dit artikel.

Noten

1. R. van der Ham en M. Sosef, *Flora van Delft en Omstreken* (Delft, 1987).
2. H. M. de Witt Hamer, *Flora Delfensis* (Delft, 1868).
3. H. M. de Witt Hamer is van 1 juli 1835 tot eind 1892 gasthuis-geneesheer geweest van het Oude- en Nieuwe Gasthuis te Delft.
4. Zie voor de biografische gegevens van Dodoens: 'Het vierhonderdste sterfjaar van Rembert Dodoens', in: *Handelingen van de Koninklijke kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* (Mechelen, 1986).
5. Zie voor de biografische gegevens van Clusius: G. A. Lindeboom, *Dutch Medical Biography* (Amsterdam, 1984), kol. 347-348. (Hierna geciteerd als D.M.B.).
6. H. L. Houtzager, Matthias Lobelius, 16de eeuwse kruidkundige en geneesheer. In: *Ned. T. voor Geneeskunde* 120 (1976) blz. 2110-2113.
7. R. Dodonaeus, *Stirpium Historiae Temptades Sex* (Antwerpen, 1583).
8. H. L. Houtzager, *Medicyns, Vroedwyfs en Chirurgyns* (Amsterdam, 1979) (serie-uitgave nr. 5 van het Genootschap Delfia Batavorum) m.n. blz. 94 e.v.
9. Zie noot 8, blz. 84-94.
10. D. van Bleyswijck, *Beschryving Der Stadt Delft etc.* (Delft, 1667[-1680]) blz. 574-575.
11. R. Boitet, *Beschryving der Stadt Delft etc.* (Delft, 1729) 524 e.v. H. Janse, Middel-eeuwse kapellen. In: *Delftse Studiën, een bundel historische opstellen over de stad Delft, geschreven voor Dr. E. H. ter Kuile* (Assen, 1967), blz. 46-48. H. L. Houtzager, Verbouwingsplannen voor de Delftse Anatomie in de 18de eeuw. In: *Holland 13* (1981), blz. 280-287.
12. J. E. Kroon, *Bijdragen tot de geschiedenis van het geneeskundig onderwijs aan de Leidse Universiteit 1575-1625* (Den Haag, 1911), blz. 121-122.
13. Johannes Neander, geboren in 1586 te Bremen, studeerde in Leiden geneeskunde en keerde in 1623 naar Bremen terug. Hij noemde zichzelf: 'Medicus Philosophus et Poëta'. Behalve zijn boek over de tabak, schreef hij een werk over de geschiedenis van de geneeskunde vanaf de oudste tijden tot heden (Bremen, 1623) en o.a. een moralistisch-filosofisch boekje (Bremen, 1632).
14. Van Bleyswijck, blz. 583.
15. D. J. B. Ringoir, Maatschappij tot redding van drenkelingen. In: *Aere Perennius, verslagen en mededelingen uit het Medisch-Encyclopaedisch Instituut der Vrije Universiteit 16/17* (1974) blz. 63-67.
16. Boitet, blz. 528.
17. Zie voor Pieter van Foreest: H. L. Houtzager (red.) *Pieter van Foreest, een Hollandse medicus in de 16de eeuw etc.* (Amsterdam, 1989) (serie-uitgave van de Stichting Historia Medicinae).
18. H. L. Houtzager, Scheurbuik, een verdwenen volksziekte. In: *Tijdsch. voor Geneeskunde (België)* 39 (1983) blz. 1415-1418.
19. P. Forestus, *Opera Omnia* (Frankfurt, 1660) deel II, lib. XIX.
20. Zie *Opuscula Selecta Neerlandicorum de arte Medica* (Amsterdam, 1939) deel XIII.
21. Voor de biografische gegevens betreffende Pieter van Foreest zij verwezen naar H. A. van Foreest, *Het oude geslacht van Foreest 1250-1570* (Assen, 1960). H. A. Bosman-Jelgersma, *Pieter van Foreest, de Hollandse Hippocrates* (Heiloo, 1984).
22. Gijsbertus Horstius (1491-1556) kreeg in 1536 de leiding van het Nosocomium Santa Maria della Consolazione te Rome. Hij kweekte in zijn tuin slangen en bestudeerde hun gedrag. Zie noot 17 blz. 17 n. 15.
23. G. E. Dann, Die Italienreise des Valerius Cordus. In: *Deutsche Apoth. Zeitung* 111 (1971), blz. 1357-1366.

24. Meester Pieter van Foreest, *Vander Empiriken, Landloeperen ende Valscher medicyns bedroch etc.* Als handschrift van 368 fol. in het Gem. Arch. Alkmaar. fol. 318.
25. Jacobus Sylvius, Jacques Dubois (1478-1555).
26. Zie noot 24, fol. 319 en 320.
27. H. L. Houtzager, Enkele medici rond de Prins van Oranje en het postmortale onderzoek van de Prins. In: L. J. van der Klooster e.a. (red.), *Jrb. Oranje-Nassau Museum* ('s-Gravenhage, 1984) blz. 85-101. Zie noot 17, blz. 72-96.
28. H. A. Bosman-Jelgersma, Dirck Outgaertsz. Cluyt. In: *Farm. T. v. België* 53 (1976) blz. 525-549. Idem, Dirck Cluyt, de eerste Leidse Hortulanus. In: *Leids Jaarboekje* 83 (1991) blz. 75-88.
29. Na ca. 1760 heet de Wijnstraat, Wijnhaven.
30. Hof = aanvankelijk een omsloten stuk grond, beplant met bloemen, bomen en andere gewassen.
31. *Register der belaste huizen*, vermeldt dat Cluyt behalve zijn huis en apotheek aan de Wijnstraat ook een huis aan het Rietveld bezat.
32. H. J. Witkam, *De dagelijkse zaak van de Leidse universiteit van 1581-1596*. dl. 2 (1969-1975), blz. 6.
33. H. A. Bosman-Jelgersma, *Vijf Eeuwen Delfse Apothekers* (Amsterdam, 1979), blz. 69.
34. Boitet, blz. 524.
35. Van Bleyswijck, blz. 580.
36. Zie voor de biografische gegevens *D.M.B.* kol. 4-5. H. L. Houtzager, Van Leeuwenhoek en zijn Delftse tijdgenoten. In: H. L. Houtzager en L. C. Palm (red.) *Van Leeuwenhoek herdacht* . . . (Amsterdam, 1982) (serie-uitgave nr. 8 van het Genootschap Delfia Batavorum), blz. 70-87. K. E. Werger-Klein, Zoölogische voorwerpen uit Japan en de naturaliënverzameling van Henricus d'Acquet. In: *Tsch. Gesch. Gnk. Natuurw. Wisk. Techn.* 12 (1982) blz. 65-84. D. O. Wijnands, Planten uit de collectie van Henricus d' Acquet. In: J. Kuijlen e.a. *Paradisus Batavus* (Wageningen, 1983) blz. 39-48.
37. H. Engel, *Alphabetical list of dutch zoological cabinets and menageries* (Amsterdam, 1986).
38. Zie noot 36, Wijnands, blz. 39.
39. A. Schierbeek, *Antoni van Leeuwenhoek, zijn leven en zijn werken* (Lochem, 1951).
40. Zie noot 39, blz. 87.
41. Brief van 17 oktober 1687.
42. Brief van 24 augustus 1688.
43. Brief van 18 mei 1695.
44. Brief van 20 april 1702.
45. Zie voor de biografische gegevens: *D.M.B.*, kol 364-366.
46. J. Commelin, *Catalogus Plantarum Indigenarum Hollandiae* (Amsterdam, 1683).
47. O.a. H. C. van Hall, *Flora Belgii Septentrionalis* (Amsterdam, 1825).

Jan Soutendam (1830-1891), archivaris en secretaris

H. W. van Leeuwen

Zondag 2 augustus 1891. De verjaardag van H.M. de Koningin-Regentes Emma (zij werd toen 33) werd in Delft op de gebruikelijke wijze gevierd. Van het stadhuis en de torens van de Oude en de Nieuwe Kerk werd gevlagd, het in de kazerne aan de Paardenmarkt gelegerde garnizoen hield een parade op de Markt en het bataljon van de plaatselijke schutterij speelde braaf zijn rol mee. Kortom, een vrolijke dag.

Droefenis was er in een statig huis in de Riouwstraat, in de Haagse Archipelbuurt. De *Delftsche Courant* meldde de volgende dag het overlijden aldaar op 2 augustus van 'onzen gemeentesecretaris den heer Mr. J. Soutendam, den wel bekenden schrijver van zoo menige bijzonderheid waarvan de tijdgenooten steeds met belangstelling kennis namen en die voor den historisch-schrijver van lateren tijd een bron van rijke gegevens zullen zijn'. Het waren geen ijdele woorden, zijn historische bijdragen als archivaris, later secretaris van zijn geboortestad worden nog steeds geraadpleegd, en zijn naam wordt - althans op het gemeentearchief - nog vrijwel dagelijks genoemd. Wie was de betreurde dode eigenlijk?

Zeeuwse herkomst

Jan Soutendam werd op 23 februari 1830 te Delft aan het Oude Delft nr. 143 geboren als enige zoon en oudste kind van de arts dr. Jan Soutendam en Petronella Johanna Macqueliĳn; na hem kwamen er nog twee dochters. Zijn vader, afkomstig uit Goes uit een oude Zuidbevelandse familie - de familienaam van lokale herkomst verwijst er al naar - had in Leiden medicijnen gestudeerd, een studie die in 1827 afgesloten werd met een promotie bij de uit Delft stammende coryfee prof. dr. M. J. Macqueliĳn. In hetzelfde jaar nog vestigde hij zich in Delft als huisarts; enkele jaren later werd hij tevens stads- en gasthuisgeneesheer. Intussen was hij gehuwd met een dochter van zijn vereerde promotor.

De jonge Jan zal wel een particuliere lagere school in Delft bezocht hebben. Midden in die schooltijd, 1839, werd juist de oude Latijnse School, waarvan het leerlingenaantal tot enkele tientallen geslonken was en die huisvesting vond in het woonhuis van de rector, Choorstraat 16, omgezet in een gymnasium. Voortaan zouden ook bètavakken en moderne talen worden onderwezen, niet tot ieders genoegen overigens. Daar was het dat hij onder leiding

van de rector dr. G. van Wieringhen Borski en de proreector dr. J. M. van Gent zijn liefde voor de klassieke cultuur opdeed. Een door de rector zelf geschreven leerboekje-mythologie, opgedragen aan 'de leergierige jeugd, welke zich op de vaderlandsche gymnasien aan de oude letterkunde wijdt', is bij hem zeker in goede aarde gevallen.

Lingua barbara

In 1844 was de jonge gymnasiast bij de jaarlijkse prijsuitreiking een welverdiende prijs voor vlijt en gedrag bijna ontgaan. De rector, die met zijn tijd was meegegaan, had Jan de gebruikelijke aan curatoren gerichte dankzegging dit keer in het Engels willen doen uitspreken, waarop zijn vader besloot hem thuis te houden. 'Ik die mijn zontje op 't gymnasium gezonden heb om Latijn en Grieksch te leren vond het niet oirbaar U in eene lingua barbara te horen aanspreken', schreef hij aan curatoren. Jan kreeg zijn prijs alsnog, en zijn vader werd enkele jaren later - sans rancune - zelf tot curator benoemd. Na zijn gymnasiumtijd koos de jonge Soutendam niet in navolging van zijn vader en grootvader voor de medische studie, maar - wie had het anders verwacht - voor de klassieke. In 1848 vertrok hij naar Leiden om er rechten en letteren te studeren. Zijn oude studievriend A. H. G. P. van den Es, later hoogleraar Grieks, getuigde in een terugblik van Soutendams toen al aanwezige wetenschappelijke zin, 'haast zou ik zeggen van die ouderwetsche geleerdheid, zoals men tegenwoordig [1891] weinig meer aantreft'. Maar de begaafde student was zeker geen kamergeleerde, die zich van alles afsloot. Hij toonde zich in die tijd al een warm vriend van beeldende kunst en een uitstekend muziekbeoefenaar.

In 1854 promoveerde hij in de rechten op een proefschrift over de Romeinse rechtsgeleerde uit de tweede eeuw Publius Iuventius Celsus, een jaar later gevolgd door een proefschrift in de letteren over Homerus. Beide geschriften uiteraard in het Latijn, de wetenschappelijke taal van die dagen.

Na zijn studie kon hij direct aan de slag in Amersfoort, waar de rectorfunctie tijdelijk vacant was. Het onderwijs voldeed hem echter niet. Hij kwam terug naar Delft en vestigde zich hier als advocaat. Over die werkzaamheid is verder niets bekend en die zal ook niet lang geduurd hebben, want in 1859 kwam de kans van zijn leven.

De invloed van zijn vader, die intussen lid van de gemeenteraad was geworden en goed bevriend met burgemeester Van Kuyk, zal er zeker toe hebben bijgedragen dat zoon Jan zonder enige mededinging of selectieprocedure op 11 oktober 1859 door de Raad werd benoemd tot stadsarchivaris. Die benoeming kwam natuurlijk niet uit de lucht vallen.

Oorkondenboek

In die tijd was een aantal gezaghebbende Nederlandse historici bezig met het samenstellen van een zogenaamd oorkondenboek van Holland en Zee-

land, een systematische beschrijving van de oudste stukken uit de tijd van vóór de Republiek, die zich in de landelijke en plaatselijke archieven bevonden, maar niet goed toegankelijk waren. De daartoe ingestelde commissie had met leedwezen geconstateerd dat Delft nog niet beschikte over 'eene ambtenaar, bepaaldelijk met het archiefwezen belast', zoals enkele andere oude steden, en verzocht het stadsbestuur dringend om aanstelling van zo'n functionaris 'vanwegen den voornamen rol door de stad Delft in de geschiedenis van Holland gespeeld'. De raadsleden hadden er op voorstel van B. & W. wel gevoel voor en benoemden met algemene stemmen de zoon van een geachte collega tot archivaris. Zo ging dat toen.

Hoe dan ook, het was een goede keus. De jonge archivaris ging onmiddellijk aan de slag. Het schijnt trouwens dat hij al vóór die tijd voor eigen plezier in het oude Delftse stadsarchief aan het werk was geweest. Maar nu kon hij – tegen een vergoeding van slechts 500 gulden per jaar, want meer kon de stad niet missen – met officiële machtiging in de stukken duiken. In de eerste plaats ten behoeve van het genoemde oorkondenboek, wat resulteerde in zijn *Inventaris der charters en privilegiën, 1246–1599*. Daarna ging hij rechtstreeks voor de stad zelf de verzameling verder openleggen. Een jaar later al kwam een volgende inventaris uit, over de bescheiden die berust hebben in het 'secreet vertreck' (de archiefkamer) van Heeren Burgemeesteren. Binnen enkele jaren volgden nog catalogi van de historische en van de juridische werken in de stadsbibliotheek, die ook onder zijn beheer viel, en van de schilderijen in stadsbezit (toen in het stadhuis, nu in het Prinsenhof). Dit zijn uitingen van zijn streven om orde op zaken te stellen, zoals het een archivaris betaamt, maar daarnaast was hij geleerde en historicus. Hoewel de klassieke altijd zijn warme belangstelling hielden, lag zijn kracht meer in historisch onderzoek in archiefbronnen en oude geschriften. Hij was een geboren snuffelaar. Jarenlang schreef hij historische bijdragen in de *Jaarboekjes voor de Stad Delft*, gebaseerd op archiefonderzoek. Al in 1862 werden deze stukken, vermeerderd met elders verschenen en ongepubliceerd werk, gebundeld in zijn *Mededeelingen uit het Archief der Stad Delft*. In het 'Voorberigt' van dit boekje uit hij zijn spijt dat niet alleen door de woede der elementen, maar ook door de achteloosheid en onwetenschappelijke zin van vroegere besturen teveel is verloren gegaan. Zo trof hij bij zijn aantreden van het archief van het belangrijke Sint-Lucasgilde (waar bijvoorbeeld kunstschilders – Soutendam spreekt van 'penseelmeesters' –, boekdrukkers en Delfts aardewerkmakers in verenigd waren) zo goed als niets meer aan. Hij prijst dan ook de wijsheid van het gemeentebestuur om hem (nog net op tijd!) aan te stellen.

Een aantal van de noodzakelijkste door hem gepubliceerde toegangen op de oude archieven is al genoemd. Tussendoor schreef hij diverse artikelen in historische tijdschriften over onderwerpen als de lakenhandel, Delftse kunstenaars, de oude Delftse keurboeken. Dit alles in zijn functie van archivaris, tevens bibliothecaris. Maar daar zou verandering in komen.

Mr. J. Soutendam op 42-jarige leeftijd (Gemeentelijke Archiefdienst Delft).

Secretaris

De gemeentesecretaris, P. J. van der Colff van Hoogeveen, gaf in 1872 (hij was toen al 73!) te kennen dat hij er wel eens mee wilde ophouden. Een geschikte opvolger stond al klaar: Jan Soutendam. Het was kennelijk al een tijdje de bedoeling, want een jaar eerder had hij al de persoonlijke titel 'griffier ter secretarie' gekregen. Een saillant feit hierbij is, dat Van der Colff zijn opvolger letterlijk diens gehele leven lang gekend had, want als 30-jarige klerk ter secretarie was hij getuige geweest bij de geboorteaangifte!

Het was het laatste wat burgemeester Van Kuyk voor zijn protégé kon doen, want hij wilde zijn lidmaatschap van de Tweede Kamer niet langer combineren met het burgemeestersambt. Nog in 1872 werd hij opgevolgd door F. M. de Vries van Heijst.

Nu was Soutendam dus archivaris en secretaris. Men kan zich nauwelijks voorstellen dat hij op die benoeming gewacht heeft om een vrouw te zoeken, maar een feit is dat kort daarna, op 18 september 1873 zijn huwelijk met Henriette Frederica Amalia van Gent werd voltrokken. De 40-jarige bruid

was een achterlicht van Soutendams vroegere conector. Tot de getuigen behoorde Soutendams vriend en neef professor Matthias de Vries, de grote taalgeleerde.

De nieuwe functionaris wist snel voor elkaar te krijgen dat een raadscommissie voor archief en bibliotheek, die tijdens zijn archivarisschap had bestaan, werd opgeheven. Met zijn nieuwe status van gemeentesecretaris had hij die pottekijkers niet meer nodig. Wat wel doorging was zijn publicistische arbeid. Vanaf 13 november 1870 schreef hij honderden artikelen in de *Delftsche Courant*, soms niet meer dan een afschrift van een belangwekkend stuk bevattend, maar altijd met een boeiende toelichting erbij. Bij het begin motiveerde hij zijn beweegreden: aan een groter publiek bekend maken wat hem bij zijn onderzoek curieus was voorgekomen. 'Vaak vindt men in de gebruiken van onze voorouders de verklaring van veel, dat thans minder duidelijk voorkomt en in den loop der tijden gewijzigd of geheel verdwenen is'. De redactie van de krant twijfelde niet 'of onze bekwame archivaris zal ons nog meenige nuttige en onderhoudende bijzonderheid weten mee te delen'. En dat gebeurde dan ook. Onder de titel *Oude Delfsche herinneringen* verscheen een jaar lang vrijwel wekelijks een - gezien het formaat van de krant in die tijd - tamelijk omvangrijk stuk over welk onderwerp dan ook, maar steeds gebaseerd op een geschreven of gedrukte bron. Een volgende reeks behelsde *Mededeelingen uit de Lijfstraffelijke Regtspleging in de 16e eeuw*. Zo ging het verder jarenlang door, met een bonte verscheidenheid in onderwerpen en tijdvakken. Alles bij elkaar afgedrukt zou vele delen van honderden bladzijden kunnen vullen.

Daarnaast schreef hij grotere bijdragen in historische tijdschriften en in periodieken als *Eigen Haard*, *Oud Holland* en *De Tijdspiegel*, over diverse historische en kunsthistorische onderwerpen. Door dit alles raakte hij bevriend met bekende geleerden en schrijvers, zoals Jacob van Lennep, Jan ter Gouw, Jan Wap en Truitje Bosboom-Toussaint. Deze laatste dankte de historische gegevens voor haar bekende roman *De Delftsche Wonderdokter* aan onze archivaris. Hij op zijn beurt droeg zijn in 1882 verschenen *Wandeling langs Delfts Straten en Grachten in 1600* aan de grote schrijfster op.

Herdenkingen

Het spreekt welhaast vanzelf dat de archivaris-secretaris nauw betrokken was bij de diverse historische herdenkingen en manifestaties die in zijn ambtsjaren plaatsvonden. Te noemen vallen de grote Delftse tentoonstelling in 1863 naar aanleiding van vijftig jaar Nederlandse onafhankelijkheid, de herdenkingen 1572-1872 en de moord op prins Willem I 1584-1884, en de oprichting van het standbeeld van Hugo de Groot in 1886. Zijn gehechtheid aan zijn geboortestad en haar geschiedenis bracht mee dat hij zich niet altijd kon verenigen met de vele veranderingen die zich in zijn tijd in een stad die modern werd voordeden. Hij leefde nu eenmaal met de geest in het ver-

Mr. J. Soutendam op 60-jarige leeftijd (Gemeentelijke Archiefdienst Delft).

leden. Het verleden in het algemeen, dat van Delft in het bijzonder, én de klassieken.

In verband met dit laatste gegeven moet zijn benoeming tot curator van het gymnasium hem grote voldoening hebben geschonken.

Zijn verbondenheid met zijn eigen tijd blijkt trouwens ook uit zijn lidmaatschap van de Waalse kerkeraad en van de Loge Silentium, en zijn aanstellingen tot plaatsvervangend kantonrechter en lid van de plaatselijke schoolcommissie.

In de jaren tachtig kreeg Soutendam enkele malen ziekteverlof, welke perioden hij doorbracht in Doorn. In 1890 was de afwezigheid zeer langdurig, bijna het gehele jaar; er werd gesproken van neurasthenia, zenuwverzinking. De patiënt verbleef toen voor herstel van gezondheid in plaatsen als Ede en Valkenburg. Zijn langdurige absentie begon in die tijd overigens voor de gemeente grote problemen op te roepen. De vaste vervanger als secretaris, de griffier H. Landheer was ook ziek geworden en zou zelfs kort daarop over-

lijden. De gemeentelijke administratie, immers het werkkerrein van de gemeentesecretaris, dreigde ernstig ontregeld te worden als de functie niet spoedig naar behoren werd waargenomen. De gemeenteraad drong in een besloten zitting op 21 november 1890 bij B. & W. aan op een voorstel ter oplossing van het probleem, lees: een nieuwe secretaris gezocht. De burgemeester ging eens polsen: hoe dacht Soutendam erover het secretarisschap neer te leggen en na herstel weer net als vroeger uitsluitend archivaris te zijn?

De zieke secretaris antwoordde dat hij er nog niet toe kon besluiten uit zijn ambt te stappen, hij hoopte over een paar maanden weer te kunnen beginnen.

In april 1891 werd hij echter voor een speciale behandeling 'ter versterking van zijn zenuwgestel' in het Haagse ziekenhuis Bronovo opgenomen. De artsen lieten weten dat er van een spoedige terugkeer vooreerst geen sprake kon zijn.

Het mocht allemaal niet meer baten. Enkele maanden later, na ontslag uit het ziekenhuis, kwam op 2 augustus het einde in een tijdelijk onderkomen in Den Haag. Op 6 augustus 1891 werd hij onder grote belangstelling van binnen en buiten de stad op het Delftse Jaffa begraven. Zijn weduwe vestigde zich definitief in Den Haag, waar zij op 22 januari 1902 overleed. Het huwelijk was kinderloos gebleven.

BIJLAGE

Bibliografie

N.B. Hierin zijn niet opgenomen de artikelen in de *Jaarboekjes van de Stad Delft* (1860-1870) en in de *Delftsche Courant* (1870-1890). Een specificatie ervan bevindt zich ten gemeentearchieve.

Dissertatio de P[ublio] Iuventio Celso Iurisconsulto. Lugdunum Batavorum, 1854. 75 blz.

Specimen litterarium inaugurale continens observationes nonnullas in Homerum et Scenicos. Lugdunum Batavorum, 1855. 63 blz.

Inventaris der Charters en Privilegien berustende op het archief der Gemeente Delft. (1246-1599). Delft, 1860, 46 blz.

Onuitgegeven brieven en bescheiden betreffende Hugo de Groot. In: *Algemeene Konst- en Letterbode*, Jg. 72, 1860, blz. 253-254.

Register der Bescheiden, die berust hebben in het 'Secretre vertrek' van H.H. Burgemeesteren en Regeerders der Stad Delft. Herzien en uitgebreid. Delft, 1861, 118 blz.

Bijdrage tot de geschiedenis van den ouden lakenhandel te Delft. In: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, Nieuwe Reeks, deel 2, 1861, blz. 360-374.

Mededeelingen uit het Archief der stad Delft. Delft, 1862, V en 172 blz.

Latere toepassing der galeistraf in Nederland. In: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, Nieuwe Reeks, deel 3, 1864, blz. 180-181.

Uit het oude keurboek van Delft. In: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, Nieuwe Reeks, deel 3, 1864, blz. 329-341.

- Catalogus van het geschiedkundig gedeelte der gemeentebibliotheek van Delft; korte beschrijving der schilderijen ten raadhuize van Delft bewaard.* Delft, 1865. 39 blz.
- Catalogus van rechtsgeleerde en andere werken op de gemeenteboekerij van Delft voorhanden; met opgave der plaatwerken, platen, teekeningen, enz. aldaar bewaard.* Delft, 1866. 31 blz.
- Strafregt 16e eeuw [te Delft]. In: *De Oude Tijd* 1869, blz. 244, 308.
- Iets over de stads-keuren, als rijke bronnen voor de kennis der Nederlandsche taal. In: *De Oude Tijd* 1870, blz. 260-265, 298-320.
- De jaarmarkt te Brielle in 1445. In: *De Oude Tijd* 1870, blz. 371-376.
- Uit het 1e memoriael-bouck van burgemeesteren van Delft, loopende van den jare 1537 tot 1574. In: *De Oude Tijd* 1870, blz. 403-410.
- Keuren van Delft, uit de 2de helft der XVde eeuw. (Er staat foutief: XVIde eeuw). In: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, Nieuwe Reeks, deel 6, 1870, blz. 343-360.
- Keuren en ordonnantiën der stad Delft. Van den aanvang der 16e eeuw tot het jaar 1536. Naar twee Hss. gecopiëerd en met eenige aantekeningen voorzien.* Delft, 1870. 257 blz.
- De Engelsche Court of lakenstapel te Delft, 1621-1635. In: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, Nieuwe Reeks, deel 6, 1870, blz. 21-54.
- Eenige aantekeningen betreffende Delftsche kunstenaars getrokken uit 'lopende memorialen van Burgemeesteren van Delft' van 1601-1688 en andere bronnen. In: *De Nederlandsche Spectator*, 1870, blz. 443-445, 452-453, 457-458.
- Christiaan de Vierde in het Listerdiep (1644). In: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, Nieuwe Reeks, deel 7, 1872, blz. 101-136.
- Uit het oude keurboek van Brielle. In: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, Nieuwe Reeks, deel 7, 1872, blz. 328-343.
- Antony van Leeuwenhoek. In: *Eigen Haard* 1, 1875, blz. 308-312.
- Het oudste keurboek van Delft. In: *Nieuwe Bijdragen voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving*, Nieuwe Reeks, deel 2, 1876, blz. 393-432 en 481-555.
- Beeldstormerij te Delft in Augustus en October 1566. In: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, Nieuwe Reeks, deel 9, 1877, blz. 173-221.
- Testament van Lambrecht Willemsz. van Varick, pastoor van de Oude Kerk te Delft, 1550. In: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, Nieuwe Reeks, deel 9, 1877, blz. 314-329.
- Oude keuren van Enkhuizen. In: *Nieuwe Bijdragen voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving*, Nieuwe Reeks, deel 4, 1878, blz. 1-33.
- Verbaal van het gepasseerde binnen de stad Delft, bij de electie van Z. Hoogh. den Heere Willem Carel Hendrik Friso, Prince van Oranje tot stadhouder etc., 1747. In: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht*, deel 2, 1879, blz. 119-144.
- Een Wandeling langs Delfts Straten en Grachten in 1600.* Delft, 1882, 97 blz.
- Concept eener belasting op de couranten enz. in 1719. In: *De Tijdspiegel*, 1882, 2, blz. 155-163.
- Necrologium van Delfsche kunstenaars, opgemaakt uit de begrafenisboeken in het archief van Delft. In: *Obreen's Archief*, deel 6, 1884-1887, blz. 4-29.
- Een oud bestek [uit 1618 van het stadhuis van Delft]. In: *Bouwkundig Tijdschrift*, deel 5, 1885, blz. 31-37 (= deel 31 der Bouwkundige Bijdragen).
- Verbaal van de publieke intrede van den Franschen ambassadeur, Marquis de Bonac, te Delft, anno 1753. In: *De Tijdspiegel*, 1886, 1, blz. 444-448.

Uittreksels uit de Opera Omnia van Petrus Forestus betreffende Delft, Delvenaars, Delftsche toestanden, enz., loopende over de jaren 1558-1596. In: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, Derde Reeks, deel 5, 1889, blz. 251-272.

Een onbekend werk van Huig de Groot uit zijn vroege jeugd. (Oratio in laudem navigationis). In: *Oud Holland*, Jg. 7, 1889, blz. 293-297.

Aanteekeningen, getrokken uit de particuliere notulen van twee 40-raden van Delft, inzonderheid betreffende landszaken, 1675-1753. In: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, Derde Reeks, deel 5, 1889, blz. 349-383.

Postuum verscheen Soutendams vertaling van de Latijnse dissertatie van J. T. Bodel Nijenhuis (1797-1872), *Dissertatio historico-juridico de juribus typographorum et bibliopolarum in regno Belgico*. L.B., 1819, onder de titel: *De wetgeving op drukpers en boekhandel in de Nederlanden tot in het begin der 19e eeuw*. Amsterdam, 1892, 425 blz.

Conflict tussen het gerecht van Delft en rector en rechters van de universiteit te Leiden, in het jaar 1759

Mr. J. Soutendam

Dit stuk, in een eerste kortere versie al verschenen in Soutendams Mededeelingen (1862), is overgenomen uit de Delftsche Courant van 1 en 3 juni 1877. De spelling, interpunctie en hier en daar een in onbruik geraakt woord zijn aangepast aan het hedendaagse Nederlands. Voor de 'moeilijke' woorden verwijzen we naar noot 6 van Soutendam, enkele verklaringen van dergelijke woorden zijn door ons tussen teksthaken toegevoegd.

In de wet van 28 april 1876 (St.bl. no. 102) tot regeling van het Hoger Onderwijs, worden twee artikels (81 en 82) gevonden, die de handhaving van de tucht onder de studenten aan de hogescholen betreffen. Vergelijkt men die wettelijke bepalingen met de voormalige statuten van de Nederlandse universiteiten, dan valt terstond het grote verschil in het oog tussen de dagen van de privileges en de tijd, die wij beleven, waarin - zó taai zijn zij en in de aard van ons volk en diens bestaan ingeweven en diep geworteld - nog bijna dagelijks tegen het bestendigen van oude of het verlenen van nieuwe voorrechten moet worden gewaakt en gestreden.

Onder die privileges, om slechts één voorbeeld te noemen, behoorde weleer het zgn. *forum privilegiatum* of de afzonderlijke, alleen voor de studenten bestemde rechtbank en rechtspleging. In de *Statuten der Leydsche Universiteit* leest men onder meer andere bepalingen 'tot vordering derselver Universiteit dienende' het volgende: 'Alle Studenten van de Universiteit, zoo in civile als criminele saken, 't zij of zij ageren of geconvenieert worden (1), zullen te regt staan voor den Rector ende zijne assesseurs, met den Burge-meester ende twee Scheepenmeesteren derselver Stadt, 't zij of deselve met studenten of met burgeren te doen hebben.' Die ordonnantie van 2 juli 1575 werd op 3 maart 1588 door de Staten van Holland en West-Friesland zó geïnterpreteerd, dat wanneer de immatriculatie (2) had plaats gehad de studenten of lidmaten van de universiteit voor geen rechters in Holland mochten worden getrokken, noch gehouden waren te compareren, dan alleenlijk voor de Rector, enz. Bij daging voor enige andere rechters in Holland, uit hoofde van de een of andere personele actie, zouden die zaken van wege 'die van de Universiteit' worden afgeschreven. Op 1 oktober 1631 is door Hunne Edele Groot-Mogenden hetzelfde uitdrukkelijk geordonneerd, terwijl op 24 maart 1662 in hun vergadering omtrent dit punt dezelfde bepalingen werden vastgesteld.

Ik heb gemeend bovenstaande opmerkingen te moeten doen voorafgaan aan het relaas van het voorval, dat het onderwerp van deze bijdrage uitmaakt, geput uit een dossier van processtukken, met het opschrift: *Papieren rakende de gearresteerde studenten, 1759*. De toedracht der zaak en het daaruit gerezzen conflict heb ik uit het proces-verbaal en de notulen, die het feit betreffen, opgemaakt.

Daden van baldadigheid

Op vrijdagavond 2 februari 1759 kwam zich aan de woning van de onderschout van Delft een manspersoon aanmelden, die zich beklaagde kort geleden, dicht bij de Haagpoort, een kwetsuur aan het hoofd te hebben ontvangen. Onder meer inlichtingen op de vragen, hem door genoemde substituut gedaan, gaf hij o.a. te kennen, dat de daders zich bevonden in een herberg, die dicht bij gezegde poort stond (3). Onverwijld begaf de onderofficier zich naar de aangeduide plaats, waar hij zich op de aanwijzing van de gewonde van vier jongelieden verzekerde, die op zijn order met een koets naar het stadhuis werden overgebracht. Nog dezelfde avond werden de gearresteerden door de heer officier (of hoofdschout) verhoord ten overstaan van het op dat ongewone uur vergaderde college van schepenen. Al heel spoedig bleek uit de examinatie (4), dat de delinquenten aan de Leidse hogeschool studeerden of daar studenten waren, wat voor de schepenbank hetzelfde betekende, aangezien het er hier op aankwam te constateren, of de heren in de matricula of naamrol van de lidmaten van die universiteit waren ingeschreven. Veel minder, dan wanneer zij voor de groene tafel in de faculteitskamer waren gezeten, vond iemand van hen zwaarigheid om op de gestelde vragen pertinent te antwoorden met de aan de jeugd eigen vrijmoedigheid, welke allicht in overmoed pleegt te verkeren. Wat echter vreemd mag schijnen, niemand van hen beriep zich op de academische senaat. Bij voortgezet onderzoek kwam men tot de wetenschap, dat een van de brooddronken jongelui de zoon was van een gedomicilieerd Delfts burger, m.a.w. dat de vader van een der gearresteerden in Delft zijn vast verblijf hield, terwijl voorts door de verklaringen van onzijdige getuigen werd uitgemaakt, dat bovenbedoelde manspersoon door een van de vier voedsterlingen van Minerva verwond was geworden, zonder dat men echter te weten kon komen wie de eigenlijke dader was. De chirurgijn, die de gekwetste verbonden had, gaf daarenboven aan het gerecht een declaratoir of geneeskundige verklaring over, waarin hij zei dat van de wond, als zijnde een *vulnus capitis* of hoofdwond, vooreerst niets positiefs kon worden opgegeven. De examinatie was daarmee afgelopen en bij decreet van de schepenbank werden de arrestanten naar de herberg *de Vergulde Zon* getransporteerd om aldaar in strikte gijzeling door stadsboden te worden bewaakt.

De volgende morgen ging de heer officier met het inwinnen van informatie ijverig voort, waardoor nog meer gepleegde feitelijkheden aan het licht kwa-

men. Immers bleek daaruit, dat diezelfde studenten, behalve het toebrengen van de hoofdwond, op de Haagweg velerlei daden van baldadigheid en petulance [= onstuimigheid] hadden bedreven, als: het inslaan van glazen, het 'attacqueren' van mensen, ja, dat zij zelfs op Delfts straten nog drie manspersonen hadden aangerand. Wat men ook in het werk stelde, het was niet mogelijk uit hen te krijgen, wie de dader of de daders van de voornoemde delicten waren. Naar het scheen, hadden de rustverstoorders te zamen 'geconcentreert' (afgesproken) hun zaak door te ontkennen alleen goed te maken (5), niettegenstaande zij reeds herhaalde malen, van tegenspraak en onwaarheid overtuigd, zoals men zegt, door de mand gevallen waren. Drie van hen werden derhalve wederom naar *de Vergulde Zon* teruggebracht, terwijl de vierde van de vrienden, Henricus Klein, 'vermits de aggraverende (verzwarende) omstandigheden der zaak', op de gijzelkamer in het raadhuis voor een korte tijd werd bewaard.

'Een epineuse affaire'

's Avonds van diezelfde dag adresseerde zich aan de heren van het gerecht de vader van twee van de in hechtenis genomenen, te weten: Ds. Gerardus Klein, predikant te Schiedam, met verzoek aan de heren, dat zij de goedheid zouden hebben zijn beide zonen, Gerardus en Henricus Klein, uit de gijzeling te ontslaan, waarbij hij zich zelf tot borg stelde, dat zij, des gerekwireerd [= daartoe verzocht], te allen tijde voor de vierschaar van Delft zouden verschijnen of zich 'sisteren'. Na deliberatie werd dat rekest van de hand genomen, evenals dat door Jan van Lambaardt, te Delft woonachtig, voor zijn zoon Antony Henricus van Lambaardt ingediend. Laatstgenoemde vader presenteerde tevens al de in deze 'epineuse [= netelige] affaire' gevallen onkosten te willen voldoen. Twee dagen later ontving het gerecht een missive van de academische senaat, waarbij de zaak werd afgeschreven, waaraan men echter meende zich niet te moeten gedragen. Er werd dan ook aan de senaat gerescribeerd [= teruggeschreven], dat na rijpe examinatie van de statuten van de universiteit geen termen waren bevonden om de studenten, waaronder de zoon van een gedomicilieerd burger van Delft, en die bovendien allen op heter daad waren betrapt, aan de edelachtbare heren rector en rechtters over te leveren. Ds. Klein wendde zich nogmaals tot de vierschaar met verzoek, dat de zaak van zijn zonen civiel en composibel zou worden verklaard. Overmits de staat van de kwetsuur nog niet gepreciseerd kon worden, werd daarop alstoen niet gedisponeerd (6).

De vierde student, van wie geen bijzondere melding wordt gemaakt, heette Michael Engelberts, zoals blijkt uit het attest in zake zijn immatriculatie, afgegeven door professor Albinus als toenmalig secretaris van de academische senaat op 3 februari 1759. Engelberts werd als zijnde het gebleken dat hij aan het 'fait' niet handdadig was geweest, op 7 februari onder handtasting (7) ontslagen. Hij kon dus, gelukkiger dan zijn vrienden, de *dies nata*

lis op de 8ste daaraanvolgende nog meevieren. De vader van Lambaardt wendde zich andermaal tot Hun Edelachtbare Heren met hetzelfde verzoek, dat door hen was afgeslagen. Het rekest in handen van de schout gesteld, die tevens het bericht had ontvangen dat de wond geen gevaar meer opleverde, werd geagreëerd en de zaak 'civiel en composibel' (8) verklaard, zodat Anthony op 10 februari in vrijheid werd gesteld of gerelaxeerd, nadat papa de 'affaire' had geëxpedieerd of, op zijn Hollands uitgedrukt, de zaak door het betalen van schadevergoeding aan de verwonde uit de wereld had geholpen. Eindelijk werd na wijdlopige deliberatiën het adres van Ds. Klein ook ingewilligd, waarop zijn zonen op 13 februari ontslagen en in vrijheid werden gesteld.

Gerard Klein, aan wie was aangezegd dat de edelachtbare heren hadden goedgevonden hem onder handtasting te ontslaan, antwoordde: 'dat hij zijn hand aan geen roede (nl. die van de justitie) zou slaan, maar dat hij wel wilde geven een declaratoir, dat hij *zoveel als zijn karakter als student toeliet* altoos voor de Edelachtbare Heren zou verschijnen en zich nader zou sisteren.' Omdat de heeren bij de onderstreepte clausule, die toch enige kennis van de exceptionele rechtstoestand van de studenten bij Klein doet veronderstellen, zich natuurlijk niet konden neerleggen, werd de 'studentikoze' domineesoon voorlopig in gijzeling gehouden.

Voor het Hof van Holland

Het definitief ontslag geschiedde daags vóór het ontvangen van een missive van het Hof van Holland, die eerst op 14 februari haar bestemming bereikte en geadresseerd was aan de hoofdofficier en de heren schepenen van Delft. O.a. was daarin opgenomen een kopie van het rekest door rector en rechters van de 'Universiteit tot Leyden' aan het Hof gericht, terwijl die van het gerecht van Delft werden verzocht op de inhoud daarvan aan de Edele Mogende Heren schriftelijk te berichten. Dat verlangen werd spoedig bevredigd, aangezien 'de reizende bode' van Delft het antwoord op gezegd schrijven reeds op 17 februari daaraanvolgende in handen van de president van het Hof overleverde. Als argumenten ter verdediging van hun gedragingen in deze zaak werd door de vierschaar van Delft het volgende aangevoerd: 'dat in de op nieuw gearresteerde statuten van de Leidse Universiteit, van 24 maart 1662 (welke als jongst geëmaneerde [= afgekondigde] wet voornamelijk in consideratie moesten komen) geen speciale dispositie te vinden was, waarbij lidmaten van de Leidse Universiteit 'buiten de stad Leyden en jurisdictie van dien delinquerende', zouden zijn onttrokken aan de judicatuur [= bevoegdheid tot berechting] van de 'regters, welker jurisdictie, uithoofde van een apprehensie op heeter daad, notoirljk is gefondeerd'. Zodanige speciale dispositie, als derogerende aan de beschreven rechten, aan de bijzondere privileges van de steden en aan het indisputabel recht, dat in deze provincie altijd heeft gevigeerd, zou niet anders dan 'by een klare en expresse

wet van den Souverain kunnen worden geïntroduceerd'. Voorts werd herinnerd, dat reeds in 1689 op het stuk van de jurisdictie [= rechtsmacht] van de universiteit te Leiden interpretatie aan Hunne Edele Groot-Mogenden was gevraagd en wel over de *apprehensie in flagranti delicto*, maar waaromtrent geen decisie was gevallen. Evenmin had de souverein in 1754 kunnen goedvinden hoogstdezelfs intentie dienaangaande te verklaren. Weshalve die van het gerecht van Delft vermeenden 'ongehouden te zijn, zich in eenig proces met 's lands Universiteit te inmisceren (mengen) over een geschil, hetwelk reeds voor lang aan de Souveraine cognitie (kennisneming) in decisie van H.E.Gr.Mog. was gebragt.'

Na ontvangst van het rescript [= antwoord] werden partijen tegen 5 maart geordonneerd te compareren voor commissarissen, door het Hof tot examinatie van de kwestie uit zijn midden gekozen. Intussen waren burgemeesteren van Delft geïnformeerd geworden van de geschillen, welke tussen die van het gerecht van de stad en rector en rechters van 's lands universiteit waren gerezen. Zij hadden daarover 'serieuslijk' hun gedachten laten gaan en goedgevonden en verstaan heren gedeputeerden van Delft ter dagvaart van Hun Edele Groot-Mogenden te verzoeken, de onderhavige zaak ter hooggemelde vergadering te berde te brengen, teneinde aldus zorg mocht worden gedragen 'dat deze stads jurisdictie en het fatsoen (9) van de Heeren van den Gerechte ten eenemale zouden blijven geconserveerd'.

Welke uitspraak in dit conflict van jurisdictie volgde is mij niet gebleken, zodat het schijnt dat die zaak niet verder is voortgezet. De notulen van officier en schepenen lopen slechts tot 26 februari; van elders trachtte ik tevergeefs iets naders te weten te komen. Evenwel vermoed ik, dat overeenkomstig het boven vermelde, de souverein in 1759, evenmin als in 1689 en 1754, zijn intentie omtrent 'een zoo singulier en exorbitant voorregt', gelijk het in het rescript van het gerecht van Delft heet, zal hebben geopenbaard.

Onbeslecht

Waarschijnlijk is het geschil *sub indice* gebleven, dat is onbeslecht en zal de 'authentique interpretatie van het quaestieuse point' achterwege gebleven en eindelijk overbodig geworden zijn, toen in de dagen van *Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap* de privileges van de Leidse universiteit (10) met zoveel andere voorrechten van weleer op het altaar des Vaderlands werden geofferd.

Ik geloof dat de schepenbank van Delft haar bevoegdheid niet te buiten ging, toen zij beweerde dat op grond van de vigerende rechten de judicatuur van het delict door 'Minerva's dartele zonen' gepleegd haar zonder enige twijfel toekwam. Weliswaar wordt in de ordonnantie van 2 juli 1575, die de grondwet van de toen onlangs gestichte universiteit uitmaakte, het rechtsgebied niet omschreven, waarbinnen de academische vierschaar haar bevoegdheid mocht uitoefenen, maar het komt mij rationeel voor dat die competentie

binnen de rechtsban van de stad Leiden was besloten en de kennisneming enz. van alle civiele en criminele zaken tussen studenten onderling of tussen deze en Leidse burgers binnen die limieten ontstaan, aan dat rechterlijk college was opgedragen. Men moet enigermate op de hoogte zijn van de onderlinge naijver, die ten alle tijde in de Verenigde Provinciën tussen naburige steden, aan elkaar grenzende heemraadschappen, heerlijkheden, ambachten, dijkcolleges, etc. heerste; toen het tere, hoogst kwetsbare punt van de jurisdictie in de betekenis zowel van rechtsgebied als van rechtsmacht aanleiding gaf tot gedurige processen en *acten van praejudicie*, waardoor men zich tegen de gevolgen van eventuele overschrijding van rechtsmacht trachtte te decken; met moet, zeg ik, het raderwerk dat de Republiek in beweging hield, van nabij hebben gadeslagen om te beseffen dat het een zeer delicate zaak was beslissend in te grijpen in en uitspraak te doen over het pretense of wel gefondeerde van de privileges van een instelling als de Leidse universiteit bij gelegenheid van een geschil waarbij het beschreven recht, de bijzondere privileges van een stad als Delft, de derde stemhebbende in Holland, en het onbetwistbaar recht van die provincie waren betrokken. Zelfs de soeverein waagde het niet 'bij een klare en expresse wet' die netelige rechtsvraag op te lossen en de twijfel dienaangaande weg te nemen, omdat het raadzamer voorkwam zich zoveel mogelijk van het invoeren van 'nieuwigheden' te onthouden, die de gemoederen zouden kunnen indisponeren. Thans, nu de rechtsbedeling voor allen dezelfde is en alle Nederlanders voor de wet gelijk zijn, kan men zich nauwelijks meer verplaatsen in dergelijke toestanden, die zeker veel verscheidenheid en afwisseling in de dagelijkse loop der dingen te weeg brachten, maar wier verdwijnen door geen burger van ons vaderland, of hij moest een versteende aristocraat of een te laat geboren patriciër wezen, zullen worden betreurd.

Noten

1. D.i.: 't zij eisers of verweerders zijn.
2. De inschrijving in de naamrol of lijst der academieburgers.
3. Het voormalige *Heeren-logement* van de gezusters Van Heiningen, thans [1877] het *Hôtel Balkenende*. Herberg, logement, hotel zijn de opvolgende benamingen van eenzelfde zaak in de loop der tijden. En toch betekenen het oud-Hollandse *herberg* en het Franse *hotel* oorspronkelijk volmaakt hetzelfde; *logement* duidt aan wat men vroeger ook in een herberg kon vinden.
4. Niet te verwarren met *examen*, dat elk onderzoek in 't algemeen betekent en, wanneer het bijvoeglijk naamwoord 'scherp' er voor werd geplaatst, een onderzoek of verhoor *op de pijnbank* aanduidde, wat in overdrachtelijke zin van de meeste examens geldt. Onze Muzenzonen zullen het verschil van de beide woorden door de praktijk duidelijk hebben leren vatten en vermoedelijk wel van oordeel zijn geweest, dat alles wat met examen in enig verband staat, onaangenaam is.

5. Het is echter zeer wel mogelijk, dat zij met de beste wil van de wereld niet vermochten te zeggen, wie van hen de wond had toegebracht, uithoofde van de 'abnormale' positie, waarin de *spes patrie* bij het plegen van het haar ten laste gelegde feit waarschijnlijk zal hebben verkeerd. Daarbij was, zo ergens, hier het bewijs te leveren, dat het *nos jungit amicitia* van het geliefde *Io vivat!* ook in de praktijk doorging en bijgevolg zeer natuurlijk, dat men elkaar voor de Delftse vierschaar niet verklikte noch verraad pleegde aan het *esprit de corps*.
6. Om aan de *kleur* en de *toon* van de periode, waarin het feit voorviel, niet te schaden, gelieve men mij het gebruik van de 'stadhuiswoorden', onvertaald, toe te staan.
7. Die aldus werden ontslagen, verbonden zich onder het aanvatten der roede van justitie ten allen tijde des vereist voor het gerecht te zullen verschijnen.
8. D.i.: geschikt om door een billijke schadevergoeding te worden bijgelegd.
9. Dat woord, onder welks tirannie de Nederlanders nog steeds gebukt gaan, betekent *hier* het aanzien en de waardigheid van de rechterlijke macht, die door een beslissing ten faveure van de universiteit, dus van de overmoedigen, zouden worden geschokt.
10. Zo genoten de studenten aldaar o.a. vrijdom van accijns van enige vaten wijn en bier en mochten geen geruchtmakende bedrijven worden uitgeoefend in de straten, waar de kwekelingen van de *Alma Mater* hun kamers hadden, evenmin als in de nabijheid van de Academie zelve.

1. The first part of the text discusses the importance of the plant in the region, highlighting its role in the local economy and its medicinal properties. It mentions that the plant has been used for centuries to treat various ailments, particularly those related to the digestive system and respiratory tract.

2. The second part of the text describes the plant's morphology and its growth habits. It notes that the plant is a perennial herb that grows in clusters, with several stems arising from a central point. The leaves are lanceolate and have a serrated margin. The flowers are small and are arranged in dense, elongated spikes.

3. The third part of the text discusses the plant's distribution and its occurrence in the region. It mentions that the plant is found in various habitats, including forests, grasslands, and along roadsides. It is particularly common in the mountainous regions of the area.

4. The fourth part of the text discusses the plant's uses and its value to the local community. It mentions that the plant is used as a natural remedy for a variety of ailments, including stomach pain, indigestion, and respiratory problems. It is also used as a natural dye and as a source of fiber for the local textile industry.

5. The fifth part of the text discusses the plant's conservation status and the need to protect it. It mentions that the plant is currently being overharvested for medicinal purposes, and its natural habitat is being destroyed by deforestation and agricultural expansion. It calls for the implementation of conservation measures to ensure the plant's survival for future generations.

Daniël Kok, een leven in dienst van het vaderland

Dit interview met de heer Kok is gemaakt door Mike Belinfante en verscheen op 11 mei 1990 in de Delftsche Courant

D. P. Kok (Gemeentelijke Archiefdienst Delft).

Daniël Pieter Kok is in 1908 geboren te Schiedam. Hij studeerde geneeskunde in Amsterdam en werd daarna - van 1934 tot en met 1973 - huisarts in Delft. Meteen na de bevrijding werd hij gevraagd zitting te nemen in de Delftse gemeenteraad waar hij zijn partij, de CHU, vertegenwoordigde. Na zijn vertrek uit Delft werkte hij tot 1978 als medisch adviseur bij een multinational in Brussel. In de periode van '78 tot '86 was hij bij het ministerie van WVC adviseur bij de Uitkeringsraad-vervolgingslachtoffers 1940-'45 uit Europese en Aziatische concentratiekampen.

Daniël Pieter Kok, in onze stad beter bekend als Daan Kok, is een levende legende in Delft. Hij waagde gedurende de zwarte Oorlogsjaren meerdere malen zijn leven voor het vaderland. Tijdens de eerste jaren van de Tweede Wereldoorlog hielp hij als arts vele mensen uit de nood. Kok werkte in het verzet als illegaal koerier. En in de eerste helft van de oorlog vormde hij samen met politiecommissaris Vooys, het hoofd van de Luchtbeschermingsdienst, de heer Brückman en gemeentesecretaris Engberts een viermanschap dat de leiding had over het illegale werk in Delft.

Kok was de man die de blokbeschermingsorganisatie in het leven riep. Hij stippelde plannen uit om de 56.000 inwoners van Delft, in geval van calamiteiten, te kunnen evacueren. Daarnaast speelde hij een hoofdrol toen hij vocht voor het behoud van de Delftse ziekenhuizen en psychiatrische inrichtingen, die gedurende de oorlogsjaren door zijn toedoen niet door de Duitsers werden geconfisqueerd, maar klaar stonden om Delftse oorlogsslachtoffers op te vangen.

'De oorlog', zegt Daniël Kok, Ridder in de Orde van Oranje Nassau en drager van het Herdenkings-, Verzets- en het Oorlogskruis, 'heeft een onuitwisbare indruk op me achtergelaten. Ik heb in die zwarte periode bijna al mijn vrienden verloren. Het is een emotionele tijd geweest. Door mijn werk als adviseur bij de Uitkeringsraad-vervolgingslachtoffers heb ik zelf van de slachtoffers, die de gruweldaden van de nazi's hebben overleefd, gehoord wat de Duitsers werkelijk hebben aangericht.'

'De rillingen lopen dan over je rug. Daarom zullen de Duitsers en ik nooit vrienden worden. Na de oorlog ben ik slechts twee keer naar onze Oosterburen gegaan. Eén keer omdat ik een reis had geboekt naar Scandinavië, zodat ik wel via Duitsland móest rijden. En één keer direct na de oorlog. Ik wilde per se de verwoestingen zien om mijn bevrediging te krijgen...'

De Delftsche Courant zocht Kok op in zijn woning in Hillegersberg en tekende een boeiend verhaal op uit de mond van een man, die zich hardnekkig verzette tegen de Duitse bezetter. Gisteren nog hield Kok in het Stedelijke Museum Het Prinsenhof een lezing voor het Genootschap Delfia Bata-vorum, met wie hij samen de Duitse inval in Nederland van vijftig jaar geleden herdacht.

'De vreugde van de bevrijding is bij mij later gekomen'

Delft/Hillegersberg - Hij is een benijdenswaardig man. Tweeëntachtig is hij nu al, maar nog altijd lijkt de tand des tijds geen invloed op de geboren Schiedammer te hebben gehad.

Ach ja, hij kan zich geen 'uitspattingen', zoals vroeger, meer veroorloven. Maar Daniël Kok gaat nog wel elke week naar Delft om vrienden te bezoeken of herinneringen op te halen. Hij maakt veelvuldig reizen naar het buitenland en is van tijd tot tijd met een schoffel en hark in de tuin te vinden.

Niemand in zijn naaste omgeving kijkt ook verrast op als Kok, midden in de nacht, het lichtje van zijn werkkamer aanknipt om nog eventjes een betoog te construeren, dat hij de volgende dag ergens in het land met de nodige hartstocht zal voordragen.

'Ik heb de oorlog jaren tevoren al zien aankomen'

Daniël Kok, kortweg Daan Kok, behoort tot het slag mensen dat zich altijd in dienst van een ander stelt. Kok diende een groot deel van de bevolking van Delft niet alleen als huisarts, maar redde als verzetsstrijder met name in de Tweede Wereldoorlog het leven van vele Delftenaren.

'Ik had', begint Kok zijn monoloog, 'de oorlog als één van de weinigen al jaren van te voren zien aankomen. Vele naïeve Nederlanders, zoals bij voorbeeld minister-president Colijn, geloofden zelfs in 1939 nog in Nederlandse neutraliteit. Een dwaze gedachte. Ik had de Duitse invasie toen al lang zien aankomen. De Fransen hadden immers die prachtige Maginotlinie gebouwd. Een onneembare vesting, waartegen je, als vijand natuurlijk niet kon vechten. De strategie was, en dat is later wel uitgekomen, dat de Duitsers om die linie zouden heentrekken. Door België. Nederland zouden ze dan wel even meepikken, omdat wij tussen Engeland en Duitsland inzaten. Mede door die lakse houding van de regering was het Nederlandse leger totaal niet voorbereid op een eventuele oorlog.'

Afweergeschut

'Voor mij was dat, rond '38, het sein om me met deze zaak te gaan bemoeien. Op initiatief van enkele captains of industry, zoals bij voorbeeld de directie van de Gist- en Spiritusfabriek, werden door verschillende bedrijven voor ieder 200.000 gulden aan afweergeschut en andere wapens gekocht. Het probleem was alleen dat vele landen ons voor waren geweest. Het echte goede oorlogstuig om het land te kunnen verdedigen, was, door de lakse houding van "Den Haag", jammer genoeg nauwelijks meer te krijgen. Ik ben toen gevraagd om secretaris te worden van de Vereniging voor Luchtbescherming en toen ik eenmaal in die functie was geduwd, is het balletje langzaam gaan rollen.'

'Ik heb onder meer het systeem van de blokbeschermingsorganisatie geïntroduceerd. Het kwam er in het kort op neer dat de wijken en straten in Delft in bepaalde blokken zouden worden verdeeld. En aan elk blok stond een hoofd, dat de bevolking, bij eventuele calamiteiten, kon bijstaan. Er werd geoefend met gasmaskers, omdat we dachten dat daarvan in de komende oorlog veel gebruik zou worden gemaakt. We deden schietoefeningen en verder hielpen deze blokhoofden samen met hun mensen de bevolking bij andere problemen zoals het verduisteren van de ramen, het eventuele vervoer van de gewonden naar de ziekenhuizen. En er werden zelfs patrouilles gelopen.'

'Maar hoewel deze voorbereidingen goed werden georganiseerd, waren we in Nederland zeer slecht voorbereid. Goed, het leger was al negen maanden voor het uitbreken van de oorlog gemobiliseerd. En zo goed en kwaad als het ging stonden 250.000 mannen klaar om de vijand op te vangen. Maar dit alles stond in schril contrast met de Belgen, Fransen en natuurlijk de Duitsers. De Belgen bij voorbeeld, hadden twee keer zoveel soldaten klaar staan. De Fransen hadden de Maginotlinie. Maar het best was de agressor, Duitsland, op de oorlog voorbereid. In Nederland werden nog uiterste krachtsinspanningen gedaan om wapentuig te kopen, maar het meeste materiaal is nooit verzonden, omdat de bestellingen veel te laat waren gedaan.'

'Gelukkig hadden we in Delft een goede Luchtafweerdienst, met zoeklichten en afweergeschut. Bij elkaar hadden we twaalf vuurmonden met ieder een geschut van twee centimeter. Daardoor hebben we heel wat Duitse transportvliegtuigen naar beneden kunnen halen. In geheel West-Nederland heeft de Duitser grote verliezen moeten incasseren, zodanig dat Hitler de grote aanval op Engeland daardoor niet kon doorzetten.'

'De oorlog was voor Nederland in vijf dagen voorbij en gek genoeg ging het leven gewoon door. Later hebben de Duitsers natuurlijk wel hun aanwezigheid laten gelden. Maar in de eerste maanden van de oorlog hadden we nog alles voorhanden. De bevolking leed geen honger, we hadden nog medicijnen en er werden nog geen razzia's uitgevoerd.'

Schoemaker

'In de tweede helft van '40 kwam ik in contact met professor Schoemaker, die, samen met de andere bekende verzetsman van de TH, professor Mekel, bezig was met de oprichting van een OD, een Orde Dienst. Hij wilde met mij praten omdat ik met de Blokbeschermingsdienst was bezig geweest. Ik wilde natuurlijk wel met hem meewerken, maar mijns inziens dacht hij te gemakkelijk over de Duitsers.

Schoemaker had als doel de Orde Dienst op te richten om de orde na de bevrijding te herstellen. Ik kon dat niet helemaal bevatten. Professor Schoemaker, zei ik, de oorlog is nog maar net begonnen. Er kan op dit moment nog geen sprake zijn van een bevrijding. Nederland is verslagen.'

'We hebben toen enkele uren met elkaar gesproken en zijn tot de conclusie gekomen dat het zeer belangrijk was dat we in contact zouden komen met Engeland. Er moesten dus radioverbindingen komen. En daarnaast moest een koeriersdienst worden opgezet. Er moesten immers tekeningen van Duitse vestingen en hun nieuwste wapentuig worden overgebracht naar de Inlichtingendienst in Engeland. Ik heb tegen Schoemaker en Mekel gezegd dat ik alleen wilde meewerken als ik direct met hen te maken zou krijgen.'

Spionage

'In die tijd kwam vaak een reserve-overste van de marinestaf, ene Moret (van het accountantskantoor), in mijn praktijk. En hij bracht me weer in contact

met de Stijkelgroep, de illegale spionagedienst die aan de Parkstraat in Den Haag zat. Namens Schoemaker, die een reserve-kolonel was, bracht ik geheime stukken, zoals een tekening van de verdediging van Spijkenisse of de verdediging van de Moerdijkbrug, vanuit Delft naar Den Haag. Het was levensgevaarlijk werk. Maar omdat mijn vrouw meehielp en ik over een oude auto beschikte, kon ik betrekkelijk eenvoudig naar Den Haag komen.' 'We verborgen de papieren onder onze kleding en zijn op die manier tientallen malen naar Den Haag gereden. Elke keer kwamen we het kantoor van Moret, als zijnde een cliënt, binnen. We gaven dan de geheime stukken aan Moret af, zonder dat de Duitsers er ooit iets van hebben gemerkt. Ik parkeerde elke keer mijn auto in één van de zijstraten en liep dan naar het kantoor van Moret toe.'

'Maar op een keer, toen we weer eens de auto in één van die zijstraten hadden geparkeerd en ik nog even met mijn vrouw zat te praten, voelde ik dat er iets fout zat. Ik kon dat niet verklaren, maar ik kreeg het ineens benauwd. Ik heb toen mijn tekening aan m'n vrouw afgegeven en ben toen, zeg maar, blanco naar binnen gegaan. Ik zag al meteen aan het gezicht van de portier, die een bekende van me was, dat er iets fout was. Kok, zei'ie me nog: wegwezen, het is mis. Nu kon ik toen twee dingen doen. Of hard wegrennen of doen alsof m'n neus bloedde en gewoon naar binnen lopen. Ik koos voor het laatste, omdat het te veel in de gaten zou lopen als ik was weggerend. Eenmaal binnen hoorde ik dat iedereen was gearresteerd. Moret, Stijkel, Schoemaker, Mekel. Iedereen. Schoemaker was namelijk enkele weken daarvoor in contact getreden met ene Anton van der Waals, een man die volgens Schoemaker goed te vertrouwen was en voor de code voor de radioverbinding kon zorgen. Helaas was Van der Waals een verrader. Hoewel hij met de anderen ook in het Oranje Hotel werd opgesloten, stond hij na dagen alweer op vrije voeten. Deze Van der Waals, een ongelooflijke schoft, die de oorlog heeft overleefd, maar later in '46 toch nog is veroordeeld, werkte samen met een vertrouweling van Mekel. En samen hebben ze onze mannen verraden. Een afschuwelijke zaak. Helaas hebben ze Van der Waals toen niet te pakken gekregen, maar die ander is door twee studenten, C. Hugenholtz en J. van Blerkom, wel geliquideerd. Op 22 augustus 1941 vonden de Duitsers zijn lijk in de vijver van het Agnetapark.'

Moordzaak

'Op dezelfde dag kwam politiecommissaris Vooyoys toen naar me. Hij had van de Duitsers het bevel gekregen de moordzaak uit te zoeken. Maar Vooyoys, die in de oorlog in een heel moeilijk pakket zat, maar een enorm goed vaderlander was, werkte de SD (Sicherheits Dienst) tegen, waardoor Hugenholtz en Van Blerkom konden ontsnappen. Vooyoys heeft toen tegen de Duitsers gezegd dat deze twee 'moordenaars' de noordelijke vluchtroute naar Zweden hadden genomen. De Duitsers hebben de twee echter nooit te pakken gekregen, omdat de studenten juist de zuidelijke vluchtroute via Frankrijk

en Spanje gingen en waarschijnlijk in Portugal in Lissabon zijn aangekomen. Het trieste van het verhaal is dat zowel Hugenholtz en Van Blerkom toch nog zijn omgekomen. Hugenholtz vertrok per schip naar Amerika, maar toen even buiten de haven een Engelse onderzeeboot op dook, sprongen een paar mannen in het water om naar de onderzeeër toe te zwemmen. Hugenholtz ook. Maar helaas moest de boot onderduiken en verdrong Hugenholtz in de golven. Van Blerkom overleefde zijn vlucht evenmin. Zijn schip werd waarschijnlijk getorpedeerd.'

'Op dat moment was mijn illegale rol als koerier zo goed als uitgespeeld. Die verrader Van der Waals liep nog steeds vrij rond en vele verzetsstrijders waren opgepakt, gefusilleerd of naar Berlijn gebracht.'

Evacuatie

'Ik heb me toen meer met de Delftse bevolking bezig gehouden. Via de illegale lijn was mij namelijk ter ore gekomen dat de Duitsers grote delen van West-Nederland onder water zouden zetten, als de geallieerden zouden oprukken. Als dat zou gebeuren, zou onder ander de gehele Delftse bevolking met 56.000 inwoners zijn verdrongen. De kans bestond ook dat Den Haag, Delft en opnieuw Rotterdam weer zouden worden gebombardeerd. Er moest dus hoe dan ook een evacuatieplan komen. Samen met gemeentesecretaris Engberts en Brückman, het hoofd van de Luchtbeschermingsdienst, heb ik toen een groot plan gemaakt. We hebben weer het zogenaamde blokhoofdensysteem opgezet, zodat iedereen wist waar ze in geval van nood naartoe moesten. Ons plan bestond uit twee delen: verschillende evacuatie routes uitzetten in geval van een bombardement of als de Duitsers de dijken zouden opblazen; het opnieuw inrichten van ziekenhuizen voor de gewonden en het aanleggen van voedselreserves.'

'Om het noodziekenhuis in het voormalige gebouw van Weg- en Waterbouwkunde te kunnen inrichten hebben we hout van de steigers van de kerktoren gehaald om kribben te timmeren. Verder hebben we een enorme hoeveelheid stro gekocht, omdat er natuurlijk geen matrassen waren. En onder de stobalen, waarmee we de gehele collegezaal van de TH konden vullen, hadden we in het geheim een voedselvoorraad aangelegd. Natuurlijk mochten de Duitsers hiervan niets weten. En ik wilde ook niet dat er wapens in de zaal werden verstopt. Alles ging goed, tot op het moment dat ene Verschoor, een Nationaal-Socialist en commissaris van politie, zich ermee ging bemoeien. De gehele collegezaal werd door de Duitsers overhoopgehaald. En ik moest in het noodziekenhuis blijven. Doodsangsten heb ik uitgestaan, want als ze de voedselvoorraad en ook het röntgenapparaat, dat we van de Duitsers hadden gestolen, hadden gevonden, waren we zeker opgepakt.'

Wapens

'Gelukkig had de Duitse zoekactie geen succes. Mij werd later gemeld dat alles in orde was! En toen ik later met de motor naar huis reed, kwam ik op de

Paardenmarkt ene Van der Hoek tegen, een reserve-officier, die bij de Binnenlandse Strijdkrachten zat.'

'Hé Kok', schreeuwde hij, 'ze hebben niets gevonden'. En toen ik dichterbij was: 'Gelukkig maar dat de Duitsers niet onderin de zaal hebben gekeken, want we hebben wapens voor een hele compagnie soldaten in het stro verstoep...'

'Niet lang daarna werden we door de Canadezen bevrijd. Maar gek genoeg heb ik van die dag niet veel meegemaakt. Enkele dagen voordat de Canadezen Delft binnenkwamen, was er namelijk nog gevochten in de Wippolder. Een groep BS'ers stuitte toen op een peloton Duitse soldaten dat uit Zoetermeer kwam. Bij dat vuurgevecht kwamen twee Delftenaren om het leven. Het trieste van het hele geval was dat het gevecht onnodig was geweest. Want alle wapens die ze hadden afgepakt, moesten ze later teruggeven. De commandant van Hoek van Holland, die van het gevecht had gehoord, dreigde namelijk Delft bij wijze van represaille te zullen bombarderen als we de gevechten niet zouden staken. Later is gebleken dat de commandant Delft zeker zou hebben gebombardeerd. Het is daarom goed geweest dat we zijn verzoek hebben ingewilligd.'

Bevrijding

'De vreugde van de bevrijding is bij mij pas later gekomen. Ik was nog vervuld van haatgevoelens, over wat de Duitsers ons land en eigenlijk de gehele mensheid hadden aangedaan. En daarom ben ik meteen na de oorlog naar Duitsland gegaan om de verwoestingen met eigen ogen te kunnen zien. Ik vond het zielig voor de mensen die niets met Hitler-Duitsland te maken hadden willen hebben, maar eerlijk gezegd ging er - en dat klinkt misschien hard - een gevoel van welbehagen door me heen toen ik de puinhopen, die ik daar aantrof, zag. Duitsland had betaald voor zijn oorlogsgruwelen. En goed ook. Dat heeft me toen erg goed gedaan.'

Beiaardkunst in Delft in de tweede helft van de 20ste eeuw

Dr. L. J. Meilink-Hoedemaker

Naar aanleiding van het overlijden van Rien Ritter (1922-1991) en Leen 't Hart (1920-1992)

Inleiding

Voor menig Delvenaar is het Delftse carillon onlosmakelijk verbonden met de namen van Rien Ritter en Leen 't Hart. Het feit dat beiden kort na elkaar zijn overleden, Ritter op 12 januari 1991 en 't Hart op 29 mei 1992, vormt een aanleiding voor een terugblik op vijftig jaar beiaardkunst in Delft. Als beginjaartal is 1940 gekozen, het jaar waarin beiden in Delft hun eerste lessen op het klokkenspel ontvingen. Als eindjaartal is 1987 gekozen, het jaar waarin Ritter, als laatste van de twee, in Delft met pensioen ging.

In het onderstaande zullen, zoveel mogelijk in een chronologische opzet, de volgende onderwerpen aan de orde komen: het instrumentarium, de plaats van de beiaard in het dagelijks leven in Delft, de beide stadsbeiaardiers, en tenslotte hun plaats in het klokkenspelgebeuren in Nederland en daarbuiten.

De situatie in 1940

Het klokkenspel van de Nieuwe Kerk in Delft had in 1940 met ruim drie octaven nagenoeg de samenstelling als in de 17de tot en met de 19de eeuw. Het spel dateert van 1660 en is een werkstuk van de Amsterdamse geschut- en klokkengieter François Hemony. Het werd in 1678 door Pieter Hemony uitgebreid met drie klokken en in 1750/51 verving Joris Duméry een gescheurde klok en voegde er twee aan toe. De inrichting, met name de bedrading, was in de loop der eeuwen meer dan eens gewijzigd. De meest recente opknopbeurt had in 1929 plaats gevonden waarbij klavier en bedrading opnieuw een modernisering hadden ondergaan, en wel volgens de toen in zwang zijnde en nog steeds als voortreffelijk geldende standaard van de Belgische beiaardier Jef Denijn (1862-1941).

In 1940 was Jan Hendrik Storm de stadsbeiaardier van Delft. Deze gaf drie maal per week de gebruikelijke bespelingen tijdens de markturen. Jef Denijn had sinds 1891 in zijn woonplaats Mechelen behalve dergelijke traditionele marktbespelingen ook zomeravondconcerten gegeven. Deze concerten zijn gekenmerkt door een programmering met oorspronkelijke composities.

Leen 't Hart (Foto Van der Reijken, Delft).

Toen eind jaren '20 ook in Nederland het uitwisselen van gastbeiaardiers in de zomeravondconcerten in zwang kwam, gaf Storm in Delft concerten op de dinsdagavonden in juni, juli en augustus. In 1932 gaf hij een gastconcert in Rotterdam.

Storm had in 1931 in Mechelen de feesten bij Denijns aftreden als stadsbeiaardier bijgewoond en kwam geïnspireerd terug in Delft. Hij begon daar met de voorbereidingen van een lespraktijk. De Gemeente kocht hiertoe in 1937 een oefenklavier bij Eijsbouts in Asten. Het kreeg een plaats in het 'beiaardhuisje', een pittoresk pandje aan de Kerkstraat. Tegelijkertijd

plaatste de gemeente een oproep in de krant om mannelijke (!) leerlingen te werven die te zijner tijd Storm zouden kunnen opvolgen. Onder hen bevonden zich de 17-jarige Rien Ritter en de 19-jarige Leen 't Hart. De lessen bestonden in 1940 voornamelijk uit het opdoen van praktijkervaring. Het repertoire bestond uit sonatines voor piano van Clementi etc. die de leerlingen direct van blad moesten spelen.

In de Tweede Wereldoorlog is het Delftse klokkenspel in tegenstelling tot vele andere niet weggevoerd naar Duitsland. Ritter en 't Hart kregen in 1943 beiden een tijdelijke aanstelling als adjunct-stadsbeiaardier om de toen door honger sterk verzwakte Storm te vervangen.

Na de Tweede Wereldoorlog

In 1946 kregen Ritter en 't Hart samen een vaste aanstelling. Men kan stellen dat er toen al sprake was van 'jobsharing'. De beiaardiers moesten hun vakanties op elkaar afstemmen, zodat de bespelingen altijd doorgang konden vinden. Ze verzorgden bij toerbeurt telkens een maand de bespelingen op de beiaard en de orgelbegeleiding bij rouwplechtigheden op de gemeentelijke begraafplaatsen. Daarnaast hadden ze inmiddels elk een functie als kerkorganist. Ritter diende de Evangelisch-Lutherse Gemeente sinds 1938 en 't Hart de Gereformeerde Kerk eveneens sinds 1938.

Ritter en 't Hart zetten beiden na de oorlog hun studies voort bij Ferdinand Timmermans (1891-1967) in Rotterdam. Deze stoomde leerlingen klaar voor het laatste studiejaar in Mechelen. In Nederland was toentertijd namelijk nog geen beiaardopleiding waaraan een diploma was verbonden.

Ritter studeerde gedurende twee jaren in Mechelen bij Staf Nees en slaagde in 1949. Leen 't Hart slaagde daar in 1950 met het predikaat 'met grote onderscheiding'. Was Ritter de eerste Nederlander die na de oorlog in Mechelen slaagde, 't Hart noemde zich de eerste Nederlander die na de oorlog het predikaat 'met grote onderscheiding' ontving. Zo hadden ze elk iets unieks. Leen 't Hart had in 1949 op aanmoediging van Timmermans in Rotterdam deelgenomen aan de beiaardwedstrijd van de Nederlandse Klokkenspel Vereniging (NKV). Deze wedstrijd borduurde voort op een vooroorlogse traditie. Tot veler verrassing ging 't Hart, de amateur en debutant in dit gezelschap, met een royale voorsprong met de eerste prijs strijken.

De stad Delft leefde mee met de successen van haar beiaardiers. Dat bleek wel uit berichten in de pers. In 1949 maakte Ritter een tournee met de reizende beiaard van Eijsbouts door België, Frankrijk en Zwitserland. Ook werd veel aandacht geschonken aan de reis van Leen 't Hart naar Brazilië, waar hij in april 1951 in Vila Formosa bij São Paulo een klokkenspel van Eijsbouts inwijdde en gedurende drie maanden les gaf aan enkele Brazilianen. 't Harts dagboek van deze reis vormt een bijzondere bron voor het wel en wee van de parochie van de Nederlandse paters in Brazilië en voor het pionierswerk dat 't Hart en Eijsbouts daar hebben verricht. Op de terugreis

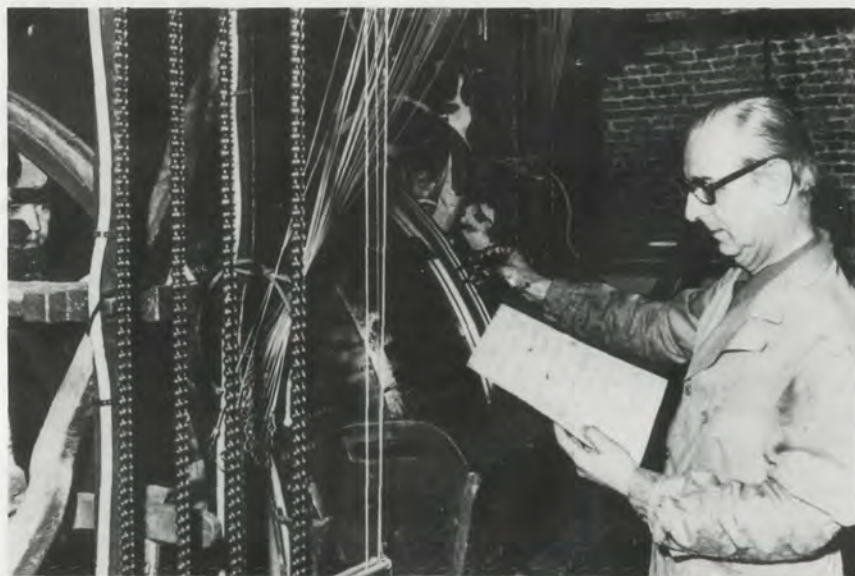
naar Nederland wijdde 't Hart de beiaard van Willemstad op Curaçao in, eveneens een produkt van Eijsbouts. In Delft werden alle bespelingen van 't Hart waargenomen door Ritter.

Uitbreiding van de Delftse beiaard in 1950 en 1964

De Belgische gastbeiaardier Marcel Trimbos had in 1948 in een interview in de *Delftsche Courant* verkondigd dat de klokken weliswaar mooi waren maar dat de beiaard eigenlijk zou moeten worden uitgebreid tot de Vlaamse norm van vier octaven. Zo'n uitbreiding zou echter nog tot 1950 op zich laten wachten. Mr. G. E. van Walsum, toen burgemeester van Delft, liet weten dat hij de werken waarmee Leen 't Hart in Rotterdam succes had geooogst, graag eens op het Delftse carillon wilde horen. Dat was echter niet mogelijk omdat de bewuste composities geschreven waren voor een beiaard van vier octaven en de beiaard van Delft telde er slechts drie. Dit vormde de aanleiding het Delftse klokkenspel in 1950 uit te breiden met een tiental klokken. Deze werken werden door Eijsbouts uitgevoerd.

Intussen was in 1949 in Delft de ingenieur E. W. van Heuven gepromoveerd op een methode tot analyse van de klokkeklank. André Lehr was sedert 1948 in dienst bij Eijsbouts en werkte de ideeën van Van Heuven uit in de praktijk. Op grond van de analyse van enkele klokkenspellen, waaronder dat van Delft, kon Lehr aantonen dat Hemony in de 17de eeuw voor zijn klokkenspellen de middentoonstemming had gebruikt. Deze ontdekking door Lehr is van baanbrekende betekenis geweest voor de na-oorlogse activiteiten op het gebied van restauratie en uitbreiding van klokkenspellen.

In de jaren '50 en '60 kende Nederland een grote activiteit op het gebied van de wederopbouw. Ook de Delftse beiaard kreeg een plaats in deze restauratiegolf. In het kader van de algehele torenrestauratie, waarmee in november 1962 werd begonnen, werd ook de beiaard aangepakt. Naar de hoge normen van die tijd werden twintig oude klokken alsmede de tien klokken van 1950 in het vierde octaaf afgekeurd. Eijsbouts goot nieuwe exemplaren naar oud model. Er zijn momenteel nog maar 17 originele Hemony klokken in de beiaard. De afgekeurde klokken van de gebroeders Hemony, van Joris Duméry en een 20ste eeuwse vervanging door Gillet and Johnston hangen nu in een rek op de rode vloer van de Nieuwe Kerktoren, de tien klokken van 1950 gingen de smeltkroes in. Tijdens die werkzaamheden in 1964 maakte de krant een 1 aprilgrap. Wie zich 's woensdags des morgens om 7 uur meldde aan de toren, kon deelnemen aan een rondleiding door Leen 't Hart en zou een Delfesta lepeltje ontvangen. Oplettende lezers evenwel wisten dat er in verband met de restauratie op dat moment helemaal geen klokken in de toren aanwezig waren en dat Leen 't Hart in het buitenland vertoefde. In mei 1964 werd het klokkenspel opgeleverd en ingespeeld door 't Hart en Ritter.

Rien Ritter (Fotobureau Colorbird).

Verdere loopbaan buiten Delft

In 1952 werden 't Hart en Ritter beiden in Leiden tot stadsbeiaardier benoemd en omdat ook dit een duobaan was konden zij dit goed combineren met hun werkzaamheden in Delft. In deze periode speelt zich een aardig voorval af in Delft. Daar is het bespelen van het carillon ter gelegenheid van bruiloften een eeuwenoude traditie, meer nog dan in andere plaatsen in Nederland. Zo bespeelde 't Hart de klokken in juni 1954 ter gelegenheid van het huwelijk van zijn collega Ritter.

Vanaf 1953 lopen de carrières van Ritter en 't Hart uiteen. In dat jaar namelijk werd 't Hart door burgemeester Hermen Molendijk van Amersfoort aangezocht als beiaardier voor zijn stad. Molendijk wilde van Amersfoort een centrum van cultuur maken en de beiaard werd daarin een prominente plaats toegedacht onder meer door het stichten van een beroepsopleiding voor beiaardiers. 't Hart zou dan ook de leiding van de beiaardschool krijgen. Een andere taak was het 'uitdragen van de beiaardkunst'. Hij heeft zich met verve van die taak gekwetend en gaf daar een geheel eigen invulling aan, waarbij hij een goed gevoel voor publiciteit aan de dag legde. Als een ware ambassadeur reisde hij in de jaren '50 en '60 met Delft als thuisbasis naar Duitsland, de Scandinavische landen en naar Zuid- en Noord-Amerika. In 1957 volgde hij Timmermans op in Rotterdam.

Ritter heeft zijn grootste verdiensten juist binnen Nederland gehad als lid

van het bestuur en van de adviescommissie van de Nederlandse Klokkenspel Vereniging. Hij werd benoemd als beiaardier in Alphen aan den Rijn en in Rijswijk in de jaren 1964 respectievelijk 1967.

In 1968 vierden 't Hart en Ritter gezamenlijk hun 25-jarige aanstelling in Delft. In Amersfoort organiseerde burgemeester Molendijk een receptie voor 't Hart. Na de bespeling in Leiden op kerstavond 1968 werd Leen 't Hart getroffen door een hartinfarct. Geheel in tegenstelling met de gebruiken van die tijd was hij eigenlijk snel weer op de been en binnen een jaar weer aan de slag in dit fysiek zware beroep. Ritter en leerlingen uit Amersfoort vervingen hem dat eerste jaar. Leen 't Hart was na zijn terugkeer actief alsof hij nooit was weg geweest. De werkzaamheden op zoveel verschillende en uit elkaar gelegen locaties noopten hem ertoe te verhuizen van Delft naar Moerkapelle, dat centraal gelegen was tussen zijn vier werkplekken in. Maar een hechte band van 't Hart met Delft bleef verzekerd door zijn werkzaamheden als kerkorganist.

De rol van de Delftse klokkenisten in de beiaardwedstrijden in Nederland en daarbuiten

Zoals eerder vermeld, maakte Nederland in de jaren '50 en '60 een heropleving van het beiaardspel door. In Rotterdam organiseerde Ferdinand Timmermans al sinds 1949 met steun van de Rotterdamse Beiaard Commissie wedstrijden in beiaardspel en in compositie. Delft ging op dit gebied wedijveren met Rotterdam, met Leen 't Hart als animator. De Stichting Delfesta ondersteunde in Delft de organisatie en financiering van deze evenementen, en was daarin vergelijkbaar met de Rotterdamse Beiaard Commissie. Het bestuur van de NKV besloot toen de wedstrijden afwisselend in Delft (bij 't Hart en Ritter) en in Rotterdam (bij Timmermans) te houden. Zo vond in 1952 de 12de NKV-wedstrijd plaats in Delft, waarbij Ritter en 't Hart beiden deel uitmaakten van de jury.

In 1953 werd de NKV-wedstrijd georganiseerd in Utrecht in het kader van het 25-jarig bestaan van de Utrechtse Klokkenspel Vereniging. Leen 't Hart nam deel aan deze wedstrijd en behaalde de eerste prijs. Het was zijn laatste wedstrijd in Nederland. In het vervolg werd hij voor de jury gevraagd, zoals bij de NKV-wedstrijd van 1955 in Rotterdam.

In 1956 organiseerde Delfesta een nationale compositie wedstrijd, waarvoor in maart 1956 de inzendtermijn sloot. Leen 't Hart was het niet eens (en met hem vele anderen) met de uitspraak van de jury die de eerste prijs toekende aan de Etude van J. Brillman. Bij wijze van protest en provocatie speelde 't Hart op de dag van de uitslag vol overtuiging en met veel succes de niet-bekroonde compositie van Albert de Klerk, de nog steeds frequent gespeelde en graag gehoorde Hemony Suite. In mei van dat jaar was de Etude van Brillman het verplichte werk in de 14de NKV-wedstrijd in Delft. Ritter en 't Hart zaten beiden in de jury. Dit was ook de eerste keer dat leer-

lingen van de beiaardschool aan de NKV-wedstrijd deelnamen. Leen 't Hart besloot daarom in het vervolg ook niet meer te jureren. Mogelijk is dit een reden dat na 1956 het aantal beiaard-evenementen in Delft afneemt. Wellicht speelt ook een rol dat door de benoeming van 't Hart in Rotterdam de naijver tussen 't Hart en Timmermans en dus tussen Delft en Rotterdam was vervallen. Bij de eenmalige compositiewedstrijd van de Stichting Visser Neerlandia en bij de NKV-compositiewedstrijd van 1957 maakte Ritter deel uit van de jury. In de Utrechtse compositiewedstrijd van 1957 zat 't Hart in de jury.

Componeren in Delft

Zowel Ritter als 't Hart hielden zich bezig met componeren voor beiaard, elk op zijn eigen wijze. Ritter werkte voornamelijk in opdracht van gemeente of het Rijk en zijn werken zijn alle uitgegeven bij Donemus. Hij componeerde in gematigd modern idioom en op monumentaal niveau. Daarnaast schreef hij voor eigen gebruik enkele arrangementen van grote en kleine composities. 't Hart schreef eveneens in opdracht, vooral van enkele Amerikaanse instellingen. Sommige werken zijn dan ook gelegenheidsmuziek, waarin 't Hart uitstekend aan de smaak van zijn opdrachtgevers kon voldoen door in deze composities hymns of patriotic songs te verwerken (enkele van deze opdrachtwerken zijn de *Springfield Suite*, de *Laren Suite*, de *King Fredrik Suite*, de *Berkeley Suite* en als meest recente de *Whitemarsh Suite*). 't Hart kon deze werken bekendheid garanderen door ze in de beiaardschool door zijn leerlingen te laten instuderen. Zijn verdere oeuvre is zeer omvangrijk en omvat veel gebruiksrepertoire en oefenstof. 't Hart gaf zijn composities zelf uit in het fonds van de Beiaardschool, en na zijn pensionering in 1984 in eigen beheer.

Ook memorabel is een uitvoering in 1958 van een werk van Ruud Koumans voor het Delfts Studenten Muziek Gezelschap met beiaard. Al in januari van dat jaar werd in de landelijke pers gepreludeerd op dit evenement dat in augustus plaats vond. De première werd geteisterd door wind, die nauwkeurig samenspel onmogelijk maakte. Voor een tweede uitvoering, een week later, moest het gezelschap door regen uitwijken naar een zaal waar Leen 't Hart de beiaardpartij op piano al improviserend uitvoerde. Bij deze gelegenheid maakte de compositie meer indruk dan bij de eerste uitvoering.

Nationale en internationale uitstraling

In 1958 werd Leen 't Hart door het Ministerie van OKW naar Cobh (Ierland) afgevaardigd als deelnemer aan de internationale beiaardwedstrijd. Hij behaalde er alle drie de eerste prijzen. Teruggekomen in Nederland maakte hij in juni 1958 deel uit van jury bij de NKV-wedstrijd in Rotterdam, die hij als stadsbeiaardier mede had georganiseerd. Bij deze wedstrijd mochten zijn

Amersfoortse leerlingen zich officieel aan het publiek presenteren, maar nog buiten het wedstrijdverband. In augustus 1958 was Ritter een van de Nederlandse beiaardiers die bij toerbeurt de beiaard op de Expo te Brussel bespeelden. 't Hart speelde gedurende een week in oktober. Het hiervoor genoten honorarium was juist toereikend voor reis en verblijf en voor het toegangkaartje dat de beiaardier daar iedere dag moest kopen.

In 1959 volgde 't Harts tweede reis naar Brazilië, nu om de beiaard van de kathedraal van São Paulo in te spelen. Deze beiaard was een produkt van Petit en Fritsen.

Omgekeerd brachten de internationale contacten van Leen 't Hart meer dan eens buitenlanders naar Delft. In september 1959 en in mei 1960 studeerde de New Yorker Daniel Robins enkele maanden in het beiaardhuisje in Delft. Ook Schwester Lore Schwarzenberg uit Hannover kwam enige tijd voor lessen naar Delft.

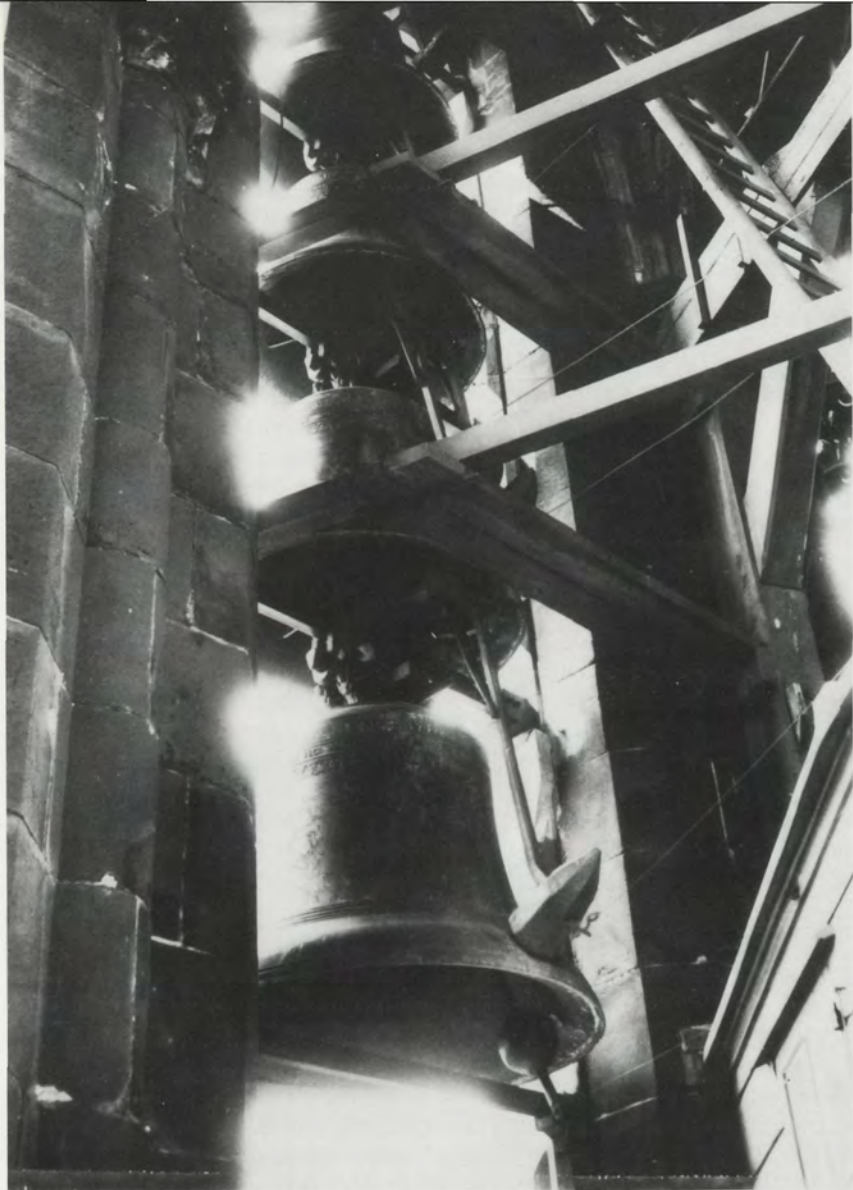
In 1962 maakte Leen 't Hart de eerste van circa vijftien concertreizen naar de Verenigde Staten van Amerika. Voor deze reizen behoefde en kreeg hij vrijwel altijd toestemming van het bestuur van de Nederlandse Beiaardschool zolang de lessen niet in het gedrang kwamen. Deze reizen brachten veel publiciteit met zich mede, die door Leen 't Hart zelf door middel van persberichten in gang gezet was, zodat deze publiciteit dikwijls geconcentreerd was op zijn persoon. Desgevraagd deelde hij mede dat hij daar geen problemen mee had en het zag als een deel van zijn opdracht als directeur van de beiaardschool. Menig collega in Nederland kon daar moeilijk mee omgaan. Voor Rien Ritter die als thuisblijver dan alle bespelingen in Delft verzorgde was het niet altijd prettig zo in de schaduw te komen staan.

Typisch Delft

Van 1957 tot 1973 verzorgden Ritter en 't Hart het inleidend beiaardspel bij de Taptoe Delft, die jaarlijks in augustus plaatsvond op de Markt, aan de voet van de Nieuwe Kerktoren. In sommige jaren was het klokkenspel zelfs een actieve rol toebedeeld in de Finale. De agenda van Leen 't Hart vermeldt dan één keer hoe hij na de Inleiding voor de Taptoe ook nog elders een concert gaf en op tijd in Delft terug was voor zijn bijdrage aan de Finale. Ook werden de bespelingen voor de Taptoe menigmaal verzorgd door leerlingen van de beiaardschool, waarbij ook de buitenlandse leerlingen van zich lieten horen.

De jaarlijkse zomerconcerten in Delft op dinsdagavonden door 't Hart, Ritter en gastbeiaardiers kregen met enige regelmaat aandacht van de plaatselijke en regionale pers. Voor de vele belangstellenden werd de Markt verkeersvrij gemaakt en waren klapstoeltjes neergezet. Wanneer, zoals in 1962, de concerten werden gesteerd door slecht weer, konden de toehoorders hun toevlucht zoeken op de terrasjes aan de Markt.

Altijd waren Ritter en 't Hart bereid studentenliederen uit te voeren ter gele-

De beiaard van de Nieuwe Kerk (Foto Van der Reijken).

genheid van de dies of de lustrumfeesten van de studentenverenigingen in Delft.

Het luiden van de Bourdon van de Oude Kerk, in de jaren '60 tijdens de voorstellingen van *Elckerlyc* in het Prinsenhof, mag in dit verband niet onvermeld blijven, hoewel het onderwerp 'luidklokken' enigszins buiten het bestek van dit artikel valt.

Tijdens het bezoek van Koning Phumibol van Thailand aan Nederland bezocht deze Delft, waarbij Leen 't Hart enkele van Phumibols composities voor klarinet op het klokkenspel ten gehore bracht. De geschiedenis vermeldt niet of de koning het heeft gehoord en geapprecieerd, het voorval haalde in ieder geval de publiciteit.

De jaren '70 en '80

In 1972 werd voor het eerst in de geschiedenis een Prix d'Excellence voor beiaard toegekend, en dan nog wel aan een buitenlander, de Amerikaan Dick Ladd. De openbare presentatie vond plaats in Delft op 29 december 1972. In de plaatselijke pers werd er veel aandacht aan besteed. Er was helaas weinig belangstelling van de kant van de Nederlandse beiaardiers daar het evenement op te korte termijn was bekend gemaakt.

In 1980 kreeg het klokkenspel een nieuwe bedrading en een nieuw klavier. De easyklepels van 1964 werden vervangen door traditionele klepels. Tijdens deze werkzaamheden werd een spoorloos geraakt klokje vervangen. Over het beiaardspel tijdens de koopavonden in Delft in de jaren '70 en '80 kan het volgende worden opgemerkt. Ritter gaf op de vrijdag-koopavond een bespeling in Alphen aan den Rijn en 't Hart was belast met de bespelingen in Delft. Tijdens zijn ziekte in 1968 werden deze bespelingen waargenomen door de leerlingen Jan van der Zwart en Gerard de Waardt. Na de pensionering van Leen 't Hart in 1974 zetten dezen bij toerbeurt, en nu als vervangers voor Ritter, de koopavondbespelingen in Delft voort. Maar na hun gezamenlijke benoeming als beiaardiers in Maassluis in 1975 kregen ook zij problemen met het rooster. Na enkele jaren te hebben gewerkt met 'invallers voor de invallers' werden in 1977 Laura Meilink en Henk Groeneweg belast met de Delftse koopavondbespelingen. Deze situatie heeft geduurd tot de pensionering van Ritter in 1987.

Pensionering

Het leiderschap en een veranderende tijd hadden een ongunstig effect op de gezondheid van Leen 't Hart, met name op zijn bloeddruk, reden waarom hij in 1974 werd afgekeurd en vervroegd gepensioneerd als beiaardier in drie van de vier steden. In Delft werd na de pensionering van 't Hart in 1974 naast Ritter geen tweede beiaardier benoemd. Ritter werkte met waarnemers. In Rotterdam werd een opvolger benoemd en in Leiden ging Ritter alleen verder. Als stadsbeiaardier van Amersfoort mocht Leen 't Hart de bespelingen laten verzorgen door leerlingen. 't Hart kon het docentschap en het directieschap aan de beiaardschool voortzetten. In 1978 werd in Amersfoort het 25-jarig bestaan van de beiaardschool gevierd, onder meer door het organiseren van een internationaal congres. Leen 't Hart heeft aan de realisering van dit congres een groot aandeel gehad, gesteund door het bestuur van de

school en door de gemeente Amersfoort. Tijdens één van de zittingen werden de statuten van de beiaard wereldfederatie bekrachtigd. Dit was een kroon op jarenlange voorbereiding om te komen tot een federatie. 't Hart heeft de halfjaarlijkse verstekingen in Amersfoort tot 1991 voortgezet.

Na 1974 gingen 't Harts jaarlijkse concertreizen naar de Verenigde Staten gewoon door omdat daar veel beiaardtorens van een lift zijn voorzien. In 1979 verhuisde 't Hart om praktische redenen van Moerkapelle naar Nijkerkerveen. Hij had daar volop gelegenheid zich aan zijn hobby, het tuinieren, te wijden. In de jaren '80 is 't Hart als beiaardier wat op de achtergrond gekomen. Hij onderging in 1981 een by-pass-operatie aan zijn hart. In 1985 publiceerde 't Hart in Delft zijn credo inzake liturgisch orgelspel in de Gereformeerde Kerk ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum als organist van zijn leerling Freek van der Brugge.

Ook Ritter maakte een hartinfarct door waarvan hij gelukkig vlot herstelde, onder meer door direct na ontslag dagelijks de trappen in zijn woning enkele malen te beklimmen om zodoende zijn spieren in conditie te houden, zodat hij zijn werk als beiaardier volledig kon hervatten. Voor Ritter kwam de pensionering op zijn 65ste jaar in de zomer van 1987. Hij gaf op 26 juni 1987 zijn laatste bespeling in Leiden en op 18 augustus in Delft. Ritter had er grote moeite mee niet meer te kunnen beschikken over zijn instrument, louter omdat hij 65 jaar was geworden. Hij vond dat onrechtvaardig in vergelijking met andere musici, bij voorbeeld een violist of pianist. Het gemeentebestuur van Delft bood hem de gelegenheid wekelijks een uurtje op het klokkenspel te blijven spelen. Nu kon hij meer dan ooit tijd steken in zijn hobby's wiskunde en radiozenden. Ritter bleef een veel gevraagd concertgever. In Delft volgde Henk Groeneweg hem op als beiaardier. In Rijswijk en in Alphen bleef Ritter in functie.

Zowel 't Hart als Ritter bleven als organist actief. Ritter herdacht in 1988 zijn 50-jarig dienstverband aan de Evangelisch-Lutherse Gemeente. 't Hart zegde in 1990 na een dienstverband van meer dan vijftig jaar zijn functie als organist van de Gereformeerde Kerk op. Ritter heeft tot zijn overlijden in 1991 gewerkt als organist van de Evangelische-Lutherse Kerk.

Naschrift

De beiaardkunst in Delft heeft in de tweede helft van de 20ste eeuw op een hoog peil gestaan. Dit was enerzijds mogelijk dank zij een uitstekend en karakteristiek instrument, het klokkenspel op de toren van de Nieuwe Kerk, maar anderzijds ook en vooral door twee kundige beiaardiers. Daarbij overstraalde Leen 't Hart tegen wil en dank zijn collega's, dus ook Rien Ritter. 't Hart heeft in 1992, terugziende op zijn dynamische jaren, gezegd dat hij zich in het begin van zijn loopbaan wel erg scherp heeft geprofileerd. Met deze uitspraak heeft hij het mogelijk gemaakt de geschiedenis van de beiaardkunst in de tweede helft van onze eeuw te relativeren en in zijn juiste proporties weer te geven.

Verantwoording

De auteur van dit artikel heeft in de jaren '70 als leerling van de Nederlandse Beiaard School veelvuldig contacten gehad met Leen 't Hart. Als vervanger van Rien Ritter in Delft en Leiden kwam ze in de jaren '80 dikwijls met Ritter in gesprek. In 1991 begon zij aan een biografie van Leen 't Hart waarvoor zij nog uitgebreid met hem van gedachten kon wisselen en ruimschoots de gelegenheid kreeg diens persoonlijk archief te raadplegen. De verschijning van de biografie van Leen 't Hart is gepland in 1995.

Archeologische kroniek van Delft juni 1991–augustus 1992

Epko J. Bult

1. Opgravings- en waarnemingslocaties in de periode juni 1991–augustus 1992 vermeld in de tekst.

Legenda: 1. Bagijnhof 114; 2. Bagijnhof 118; 3. St. Hubertustoren; 4. Schutterstraat; 5. Marktveld; 6. Binnenwatersloot 21; 7. de Eland; 8. Engels Kerkhof. De locaties Altana, Abtsoude 40 en Zuidpolder van Delfgauw vallen buiten het bestek van deze kaart.

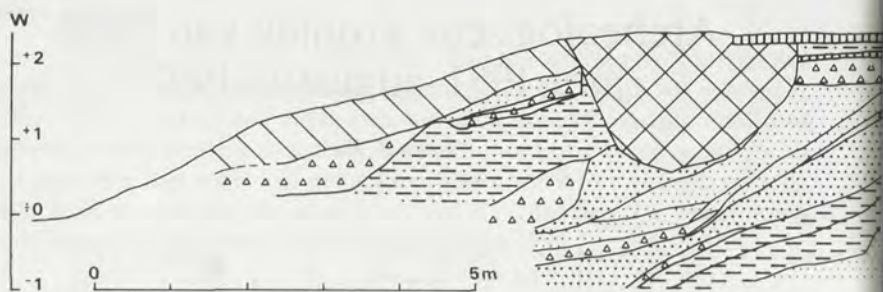
Tekening: H. Robbers, OWD. Schaal: 1:15000.

Oostplantsoen t.h.v. de Sint-Hubertustoren

Middeleeuwse stadswal

Onderzoek: SMA, 25 september 1991.

Bij de aanleg van een tunnel onder het Oostplantsoen ter hoogte van de Sint-Hubertustoren heeft men de oostelijke stadswal doorgraven. Dit gaf de mogelijkheid om een doorsnede van deze stadswal op te meten. Doordat er in hoog tempo een betonnen koker in de sleuf moest worden geplaatst, is het

2. West-oost profiel over de stadswal ten noorden van de St. Hubertustoren.
 Legenda: 1. bouwvoor; 2. recente verstoring; 3. wegdek; 4. puin; 5. vuile aarde met fijn puin; 6. schone klei; 7. vuil zand; schoon (schelphoudend) zand; 9. water.
 Tekening: H. Robbers, OWD. Schaal: 1:100.

onderzoek beperkt gebleven en zijn bijvoorbeeld geen gegevens verzameld van de ondergrond waarop de wal is opgeworpen.

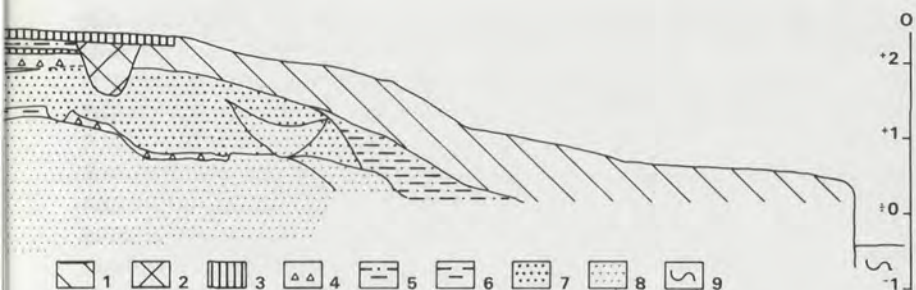
De wal is 3 m hoog en in verschillende fasen verbreed van 6 m tot 18 m. Het aardlichaam bestaat uit zand dat is afgedekt met vuile klei. Deze klei heeft het talud van de wal meer stevigheid gegeven waardoor de erosie van het wallichaam wordt beperkt. Het zand bevat nog volop zeeschelpen waardoor het uit zee of van (oude) strandgronden afkomstig is. De ligging naast de stadssingel en de goede vaarverbinding via bijvoorbeeld de Vliet met het duingebied maken het waarschijnlijk dat het zand per schip is aangevoerd. De wal ligt aan de oostzijde van Delft dat in de middeleeuwen grensde aan een uitgestrekt veengebied. Vanuit deze richting heeft men klaarblijkelijk geen grootscheepse aanval verwacht, want het archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat er geen muur op het aardlichaam heeft gestaan, noch dat er sprake van een palissadering op de wal is geweest.

Er zijn geen aanwijzingen in de vorm van dateerbare scherven gevonden die licht werpen op de vraag wanneer de wal is opgeworpen. Volgens de historische bronnen heeft er in 1355 een gracht om de jongste stadsuitbreiding gelegen. Het is logisch dat in diezelfde tijd of kort erna een begin is gemaakt met het opwerpen van de omwalling. De nabijgelegen St. Hubertustoren blijkt aan het einde van de 15de eeuw al te hebben bestaan. Op het schilderij van de stadsbrand van 1536, daterend uit ongeveer 1541, is de wal in ieder geval aanwezig, zodat moet worden aangenomen dat de wal ergens tussen 1355 en 1536 zal zijn ontstaan.

De Eland aan de Burgwal

Middeleeuwse gebouwsporen
 Onderzoek: SMA & OWD, mei-november 1991.

Tijdens restauratie-werkzaamheden aan het jeugdhuis de Eland werden scheuren in het muurwerk aangetroffen, die een nader onderzoek van de

fundering wenselijk maakten. Dankzij de bereidwillige medewerking van de uitvoerder, de heer P. Bakker, konden tijdens de restauratie uitgebreide archeologische waarnemingen worden verricht.

De Eland is het noordelijke deel van een 72 m lang en 9 m breed pand dat tussen de Molslaan en de Burgwal staat. Dit enorme gebouw is in één fase gebouwd als een pand met een zeer hoge benedenruimte met daarboven een zolder en twee vlieringen. Aan de zijde van de Burgwal is het pand later opgehoogd.

Het zuidelijke deel is thans als stadsherberg de Mol in gebruik. Op deze plek wordt in de 15de en 16de eeuw het vondelingenhuis of Heilige Geesthuis genoemd. Aan het einde van de 15de eeuw is er volgens een document van de kerkmeesters van de Oude- en Nieuwe Kerk een nieuw, kostbaar vondelingenhuis gebouwd, dat 3000 Rijns-guldens heeft gekost. In dit pand werden doorgaans zo'n 50 vondelingen verpleegd, tijdens hongersnood zelfs meer dan 125. Het pand werd na de stadsbrand ook gebruikt voor de opvang van de vele daklozen en is ook soms aangewezen voor de opvang van pest-patiënten. Aan het einde van de 16de eeuw is het pand als stadstimmerwerf gebruikt, na 1768 als Stads Bank van Lening.

Het steenformaat van de muren en funderingen van het pand is $22/21,5 \times 10,5 \times 5/4,5$ cm en kan op grond daarvan in de tweede helft van de 15de eeuw worden gedateerd. Van de balklaag boven de benedenruimte die verwijderd werd, zijn plakken hout afgezaagd om daarmee dendro-chronologische metingen te verrichten. De telmerken op de verschillende balken wijzen uit dat er geen dubbele telmerken in het pand voorkomen, wat een aanwijzing is dat deze balklaag nog de originele is. De uitgevoerde analyses hebben tot heden nog geen kapjaar voor de bomen waarvan de balken zijn gemaakt opgeleverd, zodat een precieze stichtingsdatum nog niet kan worden bepaald.

In de oostelijke fundering van het gebouw werd een ontlastingsboog aangetroffen met een overspanning van 7,20 m. Deze boog is reeds in de 17de eeuw gaan scheuren waardoor verzakkingen in het opgaande muurwerk zijn opgetreden. De boog overspant een strook grond waarin zich twee beerput-

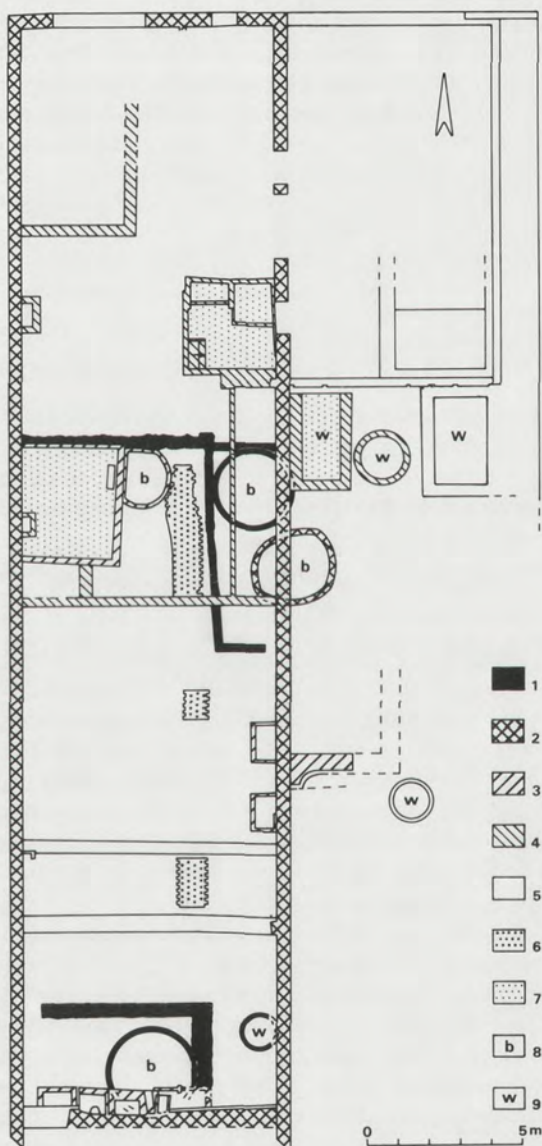
ten bevinden, die ouder zijn dan het gebouw, of daarmee gelijktijdig zijn aangelegd. Eén beerput (steenformaat: 22,5/21 × 10,5/10 × 5,5/5 cm) bevatte vondstmateriaal uit de late 15de eeuw. Deze put vertoont kenmerken dat hij in de middeleeuwen al eens gelegeerd is geweest en daarna opnieuw is gebruikt. De andere beerput (steenformaat: 20,5/20 × 10 × 4,5 cm) bevatte 16de eeuwse vondsten. Bovenin deze put kwamen ook enkele 17de eeuwse voorwerpen voor, zodat deze put tot in die tijd zal zijn gebruikt. Enige jaren eerder is door clandestiene gravers al een poging ondernomen om deze put te legen, maar dit is door instortingsgevaar maar ten dele gelukt.

Binnen in het pand zijn sporen blootgelegd die behoren bij bebouwing die aan de Eland vooraf ging. Het gaat om uitbraaksleuven en funderingen van gebouwen met een steenformaat van 23/22/21 × 10/10/10,5 × 5,5/5,5/5 cm en op een bijbehorend straatje van zachte gele baksteen (steenformaat: 20 × 9 × 4,5/4 cm) op ongeveer 30 cm ÷ NAP. De oudere gebouwen komen zowel in het midden van de Eland voor, als ter hoogte van de brandmuur die het grote pand in twee gelijke delen splitst. Toch liggen de noord-zuid lopende muren in elkaars verlengde, wat wijst op de ligging op eenzelfde perceel of op de ligging op meerdere, in elkaars verlengde liggende percelen. Ook het straatje ligt parallel aan deze richting. Uit de breedte van deze gebouwen is duidelijk dat voor de bouw van het 72 m lange vondelingenhuis tenminste twee ernaast gelegen percelen zijn samengevoegd.

In de hoek van het vertrek van het oude gebouw nabij de brandmuur is een gave beerput aangetroffen (steenformaat: 21,5/21/20,5 × 10/9,5/10,5 × 4,5/5/4,5 cm). Deze put bevatte slechts een dunne laag beer en afval op de bodem, daterend uit de late 15de eeuw en was verder gevuld met water. Klaarblijkelijk is deze put nauwelijks gebruikt, want de binnenwand van de put vertoonde geen aanslag boven de beerlaag. De bouw van de brandmuur lijkt de oorzaak van het in onbruik raken van deze put te zijn. Wel heeft men bij de bouw van deze muur rekening met de aanwezigheid van de put gehouden door ook in deze fundering een spaarboor aan te brengen die het gewicht van de muur over de put heen tilt. Het dicht bijeen liggen van de steenformaten van zowel de oude bebouwing als die van het grote pand wijst er ook op dat de oudste bebouwing niet lang heeft bestaan voordat het vondelingenhuis is gebouwd.

In de brandmuur is een boogvormige ruimte als schouw uitgespaard. Recht boven deze schouw was in de balklaag een raveling aangebracht, die het vermoeden versterkt dat de originele balklaag nog in het pand aanwezig was. Naast de schouw is een aspot gevonden en enkele van baksteen gemaakte bakken waarin as en houtskool was gestort.

Later zijn er kleinere ruimtes in het noordelijke deel van het grote pand afgescheiden, waaronder twee kelders, waarvan de vloeren enige keren zijn opgehoogd. Naast de oudste kelder is een beerput gemaakt, die een fraaie tinnen beker heeft opgeleverd, daterend uit omstreeks 1600.

3. Overzicht van gevonden funderingen, straatjes en putten in de Eland aan de Burgwal.
 Legenda: 1. muurwerk 1ste fase, 15de eeuw; 2. muurwerk 2de fase, laatste kwart 15de eeuw?; 3. muurwerk 3de fase, tweede helft 16de en 17de eeuw; 4. muurwerk 4de fase, 17de-18de eeuw; 5. muurwerk 5de fase, 18de eeuw en later; 6. straatje, 1ste fase, 15de eeuw; 7. keldervloer, 3de en latere fasen, vanaf eind 16de eeuw; 8. beerput; 9. waterput(-kelder).

Tekening: H. Robbers, OWD. Schaal: 1:200.

In de naastgelegen tuin zijn ook sporen van funderingen, waterputten en -kelders gevonden. Deze sporen zijn slechts ten dele waarneembaar geweest, omdat hier de grond door de slopers al danig was omgeroerd. Het is te hopen dat in de nabije toekomst het dendro-chronologisch onderzoek van de balken een veldatum voor de bomen oplevert, zodat waarschijnlijk kan worden bevestigd dat dit immense pand nog van voor de stadsbrand van 1536 dateert en mogelijk het gebouw is dat aan het einde van de 15de eeuw voor 3000 Rijnguldens is gebouwd.

Kartonnagefabriek Oosteinde

Postmiddeleeuwse zalfpot

Melding: Toni Manuel Lucero & Elin Waning, september 1991.

Door twee schoolkinderen is in een puinlaag een vrijwel gave albarello van Noordnederlandse majolica gevonden. Deze veelkleurige zalfpot naar Italiaans model dateert van omstreeks 1600. De kinderen hebben de vondst aan de sectie Monumenten & Archeologie van de gemeente Delft afgestaan.

Kasteel Altena, W. H. van Leeuwenlaan, thans Kasteelwerf

Middeleeuws kasteel en voorburcht

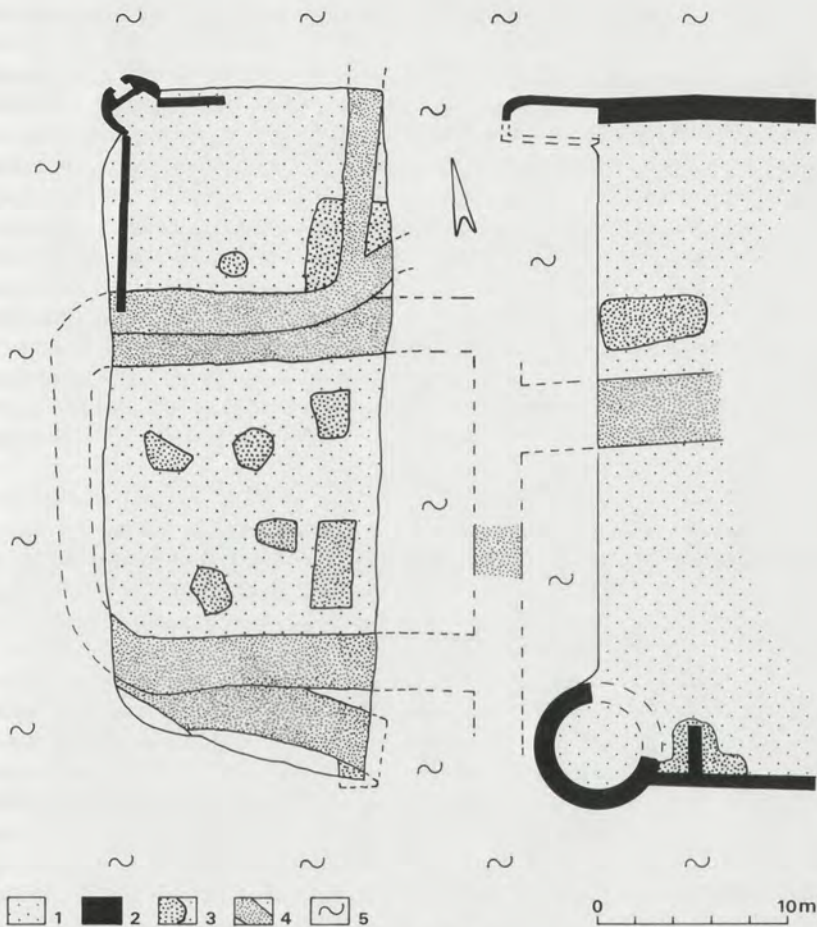
Onderzoek: SMA, stichting Altena & OWD, 27 oktober 1991.

Dankzij de financiële steun van Gist-brocades NV konden de resten van de voorburcht van het laat-middeleeuwse kasteel Altena worden onderzocht. Het huis Altena is in 1435 door heer Gerrit Gerritsz. van Egmond in leen opgedragen aan het huis IJsselstein. In 1573 is het op bevel van Willem van Oranje ontmanteld, maar het huis wordt in 1612 opnieuw herbouwd en of hersteld. In 1763 is het huis definitief gesloopt. Door het uitgebreide veldonderzoek van de Stichting Altena tussen 1969 en 1978 is het hoofdterrein van het huis Altena volledig onderzocht.

Het onderzoek naar de voorburcht was noodzakelijk geworden door de aanleg van een nieuwe ingang voor de fabriek. In 1973 was op het terrein van de voorburcht een toren met aansluitend muurwerk opgegraven. Ook was er een onderzoek ingesteld naar een deel van de gracht tussen het kasteel en de voorburcht, die 11 m breed is geweest.

Bij de jongste opgravingscampagne is het gehele voorburchtterrein onderzocht. De verwachting was dat er aansluitend muurwerk op de noordwest-toren zou worden aangetroffen en mogelijk de gebouwsporen van een boerderij die tot het Altenacomplex heeft behoord.

Het onderzoek heeft aangetoond dat de voorburcht een eiland van 35 × 15 m groot is geweest. Behalve een stukje fundering langs de westelijke gracht en langs de noordelijke gracht, zijn er geen muren aangetroffen. Een nadere inspectie van het talud van het eiland toont aan, dat er inderdaad ook verder geen muren langs de grachtkant hebben gestaan. Voor de nog resterende

4. Plattegrond van de voorburch van kasteel Altina.

Legenda: 1. vaste grond; 2. muurwerk, 16de eeuw; 3. (mest)kuilen 13de-14de eeuw;

4. greppels, 13de-14de eeuw; 5. slotgracht, tweede helft 16de eeuw.

Tekening: H. Robbers, OWD. Schaal: 1:400.

funderingen komen er tussen het puin ook dakleien voor, ernaast neemt de hoeveelheid puin af en ontbreken de dakleien. Dit wijst erop dat de noordwesttoren en een direct daarop aansluitend gebouwtje met dakleien gedekt zijn geweest.

Dat er verder geen bebouwingssporen op het voorburchterrein zijn aangetroffen, kan mogelijk als volgt worden verklaard. De toren en het aansluitende muurwerk zijn in het tweede of derde kwart van de 16de eeuw gebouwd (steenformaat: $20 \times 10 \times 4,5/5$ cm). De schaarse vondsten, voorna-

melijk bloempotten afkomstig uit de stortkoker van de toren, bevestigen dit. Klaarblijkelijk heeft de bouw gefaseerd plaatsgevonden en zijn de laatste fasen nooit uitgevoerd. Wel heeft men ter voorbereiding op de volgende bouwfase(n) de vorm van het eiland aangepast aan de afmetingen van het hoofdterrein door het eiland in zuidelijke richting te vergroten door oudere sloten te dempen. Ook is de zuidwesthoek van het eiland verstevigd met beschoeiingspalen om de aangeplempte grond op zijn plaats te houden. Verder is men niet gekomen en de bouwwerkzaamheden zijn waarschijnlijk nog in volle gang als ten gevolge van het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog het kasteel in 1573 in opdracht van prins Willem van Oranje wordt ontmanteld. Het opgegraven terrein heeft derhalve een niet afgebouwde voorburcht opgeleverd. Duidelijk is dat het agrarische bedrijf dat bij Altena heeft behoord, niet aan de westzijde van het huis heeft gelegen, zoals werd verwacht. Waarschijnlijk moet het agrarisch bedrijf uit de 15de en 16de eeuw worden gezocht aan de oostzijde van het hoofdterrein, waar het ook in de 17de eeuw heeft gestaan.

De gracht rond het 'voorterrein' is na 1600 gehandhaafd. Aanvankelijk had men sloopafval afkomstig van het hoofdterrein langs de zuidelijke en oostelijke oever van het voorterrein gestort. Na 1600 heeft men rond deze puinstort beschoeiingen aangebracht die de nieuwe grachtkant moesten verstevigen. Ook langs de westzijde van dit eiland zijn beschoeiingen aangebracht.

Op het 'voorburchtterrein' zijn wel verschillende met mest gevulde kuilen en greppels aangetroffen die dateren uit de bewoningsfase die aan de bouw van het kasteel in 1435 vooraf gaat. Op grond van gevonden aardewerk dateren deze sporen vanaf het midden van de 13de eeuw. Uit het patroon van deze sporen en de kuilen en greppels die in 1978 op het terrein van de voorburcht zijn opgegraven, valt af te leiden dat de situering en afmetingen van de hoofd- en voorburcht zijn bepaald door een reeds bestaande verkaveling. Deze verkaveling kenmerkt zich door een structuur van kleine, rechthoekige percelen omgeven door sloten van 2-4 m. Een soortgelijk patroon is ook geconstateerd bij de voorafgaande bewoning aan het onlangs opgegraven kasteel de Kenenburg te Schipluiden.

Latere grachten hebben een deel van dit patroon vergraven, maar anderzijds vallen de begrenzingen van sommige van de oude sloten en de latere grachten samen. Dit wijst erop dat veranderingen in de perceelindelingen tussen ongeveer 1250 en het einde van de 16de eeuw in kleine etappes hebben plaatsgevonden, voortbordurend op oudere structuren. De oudste scherven tonen verder aan dat Altena niet kan worden beschouwd als één van de centrale hoven van de hof van Delft van waaruit de omgeving werd ontgonnen; daarvoor zijn ze te jong.

Ter hoogte van het rechthoekige gebouw op de noordoosthoek van het hoofdterrein is een werkput in de noordelijke slotgracht gegraven. Daarbij

kwamen resten van een traptoren tevoorschijn, die reeds eerder was aange-
toond. In de grachtvulling voor deze toren zijn talloze gebruiks- en bouw-
voorwerpen uit de 17de en 18de eeuw aangetroffen. Tot de opvallende vond-
sten behoren loden strips met versiering en de resten van een uit lood
vervaardigde vogel. De sierstrippen waren oorspronkelijk bevestigd op de
ribben van de spits op de polygonale traptoren, of op de dakkapel in de spits.
De loden vogel heeft op de punt van de toren gestaan, of op de nok van de
eerder genoemde dakkapel.

Op de bodem van de gracht lagen stukken omgevallen muur die afkomstig
zijn van noordgevel van het hoofdgebouw dat in 1573 grondig moet zijn
gesloopt. Eronder bevond zich nog een restant van de oude grachtbodem
met daarin 15de-16de eeuwse scherven. Bij de herbouw in 1612 heeft men in
ieder geval gebruik gemaakt van de oude funderingsresten en mogelijk ook
van nog overeind staand opgaand muurwerk. De richting van de kap moet
echter 90 graden zijn gedraaid, waardoor er een dubbele trapgevel ontstond
met een polygonale traptoren in het midden.

Zuidpolder van Delfgauw

Romeinse nederzetting

Onderzoek: IPP.

Tijdens een proefonderzoek door het Instituut voor Pre- en Protohistorische
Archeologie van de Universiteit van Amsterdam in het kader van het Mid-
den-Delfland project zijn vlak bij Rijksweg 13 enige sleuven gegraven. Uit
dit onderzoek blijkt dat zich ter plekke een uitgebreide inheems-Romeinse
nederzetting in de bodem bevindt. Een opvallende vondst tussen het vele
rijke importaardewerk uit de tweede eeuw is het graf van een kalfje, waarvan
het skelet volledig bewaard is gebleven.

Fietspad Tanthof achter Abtswoude nr. 40

(Post) Middeleeuwse terp

Melding: H. G. Th. van het Hart, onderzoek: SMA januari 1992.

Bij de aanleg van een fietspad achter de boerderij aan het Abtswoude nr 40
zijn door de kinderen van de heer Van het Hart enige dozen vol scherven
geraapt. Het merendeel van deze scherven dateert uit de 16de tot en met de
19de eeuw. Onder dit scherfmateriaal bevindt zich een opvallend groot aan-
tal fragmenten van rood aardewerken melkteilen. Ook zijn er enkele scher-
ven van een 13de-eeuwse kogelpot verzameld. Op dezelfde plek zijn uit
molshopen en uit de slootkant bij een in 1983 uitgevoerde veldkartering ver-
scheide soortgelijke scherven aardewerk aangetroffen, die erop wijzen dat
deze plek vanaf de 12de eeuw is bewoond.

Inspectie op de plaats waar de scherven zijn gevonden, heeft uitgewezen dat
achter de boerderij en ten noorden van de tennisbanen een duidelijk waar-

neembare terpachtige ophoging ligt. Deze terp maakt onderdeel uit van een reeks middeleeuwse woonplaatsen die langs de westzijde van het Abtswoude in de Lage Abtswoudse Polder is vastgesteld. Deze woonplaatsen zijn als ophogingen in het weiland herkenbaar, andere gaan schuil onder nog bestaande boerderijen. De huisterpen vormen een slingerend, lintvormig bewoningspatroon dat als karakteristiek voor de bewoning in de late middeleeuwen op het platteland rondom Delft kan worden beschouwd.

Een deel van de woonerven in de Lage Abtswoudse Polder behoort oorspronkelijk tot de heerlijkheden Sint-Maartensrecht en het Abtsrecht, dat aan beide zijden van het Sint-Maartensrecht ligt. Het Sint-Maartensrecht wordt al in de 10de eeuw genoemd in een goederenlijst van het Domkapittel van Utrecht. Het Abtsrecht is uit historische bronnen bekend door een schenking van $9\frac{1}{2}$ en 10 hoeven aan beide zijden van de Delf - de latere Schie - door graaf Floris I (1049-1061) aan de abdij van Egmond.

De bedoelde terp ligt in het ambacht van Sint-Maartensrecht, op de rand van het zuidelijke deel van het Abtsrecht. Naast deze locatie heeft Kruikius 'het Slot' geschreven. Afgaande op de ervaring met het werken en interpreteren van deze nauwkeurige kaart, is het zéér waarschijnlijk dat de aanduiding 'het Slot' betrekking heeft op de plaats waar de terp is vastgesteld.

De aanduiding 'het Slot' verwijst zéér waarschijnlijk naar een oudere situatie die de locatie deze naam heeft bezorgd. In aanmerking komt de 'Heymwerf' te Popsoude, waar in 1387 door de abdij Egmond voor 113 pond aan een woning is vertimmerd. Tot in 1391 is deze woning nog gedeeltelijk eigendom van anderen, maar vóór 1399 doen zij afstand van hun bezit ten gunste van de abdij. De woning diende als uithof van de abdij en bevatte zelfs een kerker; het was het administratieve en economische centrum van de heerlijkheid Abtsrecht. De aanwezige kerker heeft waarschijnlijk de naam 'het Slot' doen ontstaan. Dat de woning buiten het Abtsrecht ligt, kan worden verklaard doordat de abdij mogelijk pas later deze woning van anderen heeft overgenomen.

Bouwlocatie Schutterstraat

Postmiddeleeuws pestkerkhof

Onderzoek: SMA & OWD, december 1991, 17-25 februari 1992.

Bij het leggen van rioleringen in de Schutterstraat is men op sporen van een zware fundering gestoten. Het betreft een funderingssleuf van ongeveer 110 cm breed, die met een onderbreking door een verstoring over een afstand van 26 m in de lengte van de Schutterstraat is te volgen. Het baksteenformaat dat in de funderingssleuf nog aanwezig is, bedraagt $? \times 14 \times 7$ cm en kan wijzen op een ouderdom vanaf de tweede helft van de 14de eeuw. Omdat men voor het aanleggen van een vlijlaag vaak tweedehands stenen heeft gebruikt, is het echter waarschijnlijk dat de bijbehorende muur van jongere datum is. In het oosten maakt deze funderingssleuf een haakse

hoek in noordelijke richting, naar het Doelengebied. Er zijn geen aanwijzingen dat er gebouwen tegen de muur hebben gestaan.

Mogelijk is deze fundering de zuidelijke tuinmuur geweest van het Maria Magdalenaklooster, dat in de Tachtigjarige Oorlog door de Staten van Holland is geconfisqueerd. Het klooster heeft sedert de pestepidemieën van 1557/58 vooral dienst gedaan als pesthuis. Deze functie heeft het behouden tot aan het moment van de ontploffing van het kruithuis in 1654. Nadien werd het pesthuis verplaatst naar een locatie buiten de stad. Vanaf 1657 is in het verbouwde Maria Magdalenaconvent het Theatrum Anatomicum gevestigd, waar het onderwijs in de anatomie werd gegeven.

In februari 1992 meldde de afdeling Civiel van de Dienst Stadsontwikkeling de aanwezigheid van menselijke botten direct onder het maaiveld op het terrein direct ten zuiden van de Schutterstraat. Bij het daarop volgende archeologische onderzoek zijn zeven kuilen aan het licht gebracht waarin de lichamen van vele Delftenaren zijn begraven. Voorts zijn er kuilen aangetroffen die als knekelkuil zijn gebruikt en onderdelen van skeletten bevatten. De conserveringsomstandigheden van de botten is vrij slecht doordat de graven vrij ondiep onder het huidige maaiveld hebben gelegen. Door de broosheid van de botten zijn dan ook verschillende skeletelementen gebroken. Het grafveld strekt zich uit tot onder de oostelijke bebouwing langs de Pluympot.

De grafkuilen zijn rechthoekig van vorm, over het algemeen noord-zuid gericht en bevatten meerdere lijken. De lichamen liggen met hun as globaal oost-west gericht, doch niet allen met het hoofd naar het westen, zoals gebruikelijk in het Christelijke geloof gedurende de middeleeuwen. De lichamen van de overledenen blijken vaak in alternerende richting naast en boven elkaar te zijn begraven. De kuilen zijn diep genoeg gegraven om tenminste drie lichamen boven elkaar te kunnen bevatten; de lengte van de kuilen is soms groot genoeg om ca. 30 lijken te kunnen bergen. Sommige individuen liggen in een grafkist, anderen zijn zonder bekisting, mogelijk in een doek gewikkeld, begraven. In totaal zijn er ongeveer 100 begravingen in situ aangetroffen en zijn in één knekelkuil de resten van tenminste 100 andere individuen gevonden. Door de beperkte tijd die voor onderzoek beschikbaar was, zijn niet alle skeletten geborgen.

De datering van het grafveld kan ten dele worden herleid uit specifieke kenmerken die aan de skeletten zijn geconstateerd. Het gebit van enkele individuen vertoont namelijk slijtagesporen aan de snijtanden die wijzen op het roken van een kleipijp. Deze vorm van 'ontspanning' komt in Delft voor vanaf omstreeks 1600.

De aard van het grafveld kan uit de kenmerken van de grafkuilen worden herleid. De massagraven wijzen op een uitzonderlijke gebeurtenis, waarbij velen in korte tijd zijn overleden. De oriëntatie van de doden in de grafkuil

5. Schedel van een volwassen man gevonden op het grafveld langs de Schutterstraat. Een ronde slijtage aan de snijtanden van de rechter helft van het gebit wijst op het roken van een pijp met ronde steel. Foto: N. Steenkamp.

laat bovendien zien dat een efficiënte benutting van de ruimte in de kuil voorop heeft gestaan. Het ontbreken van individuele grafkuilen toont voorts aan dat het terrein niet als regulier grafveld is gebruikt. Op grond van deze feiten is het waarschijnlijk dat het kerkhof als noodbegrafplaats heeft dienst gedaan ten tijde van een epidemie die vele slachtoffers binnen korte tijd heeft geëist. Daarbij kan de pest als de belangrijkste kandidaat voor de doodsoorzaak worden beschouwd. De slachtoffers zijn dan waarschijnlijk afkomstig uit het Maria Magdalenaconvent, dat in de eerste helft van de 17de eeuw als pesthuis is gebruikt. De overleden pestpatiënten zijn klaarblijkelijk in grote haast begraven, juist buiten de (voormalige?) kloostertuinmuur. Het grafveld zou dan van vóór 1654 dateren, omdat na die tijd het pesthuis naar buiten de stad is verplaatst.

Opmerkelijk is de vondst van een skelet in één der kuilen, waarvan de bovenkant van de schedel is afgezaagd. Dit wijst erop dat op deze patiënt na het overlijden obductie op de schedel is verricht. Deze vondst geeft aan dat de begravingen mogelijk langer hebben voortgeduurd, tot in de tijd dat in de nabijheid het Theatrum Anatomicum was gevestigd. Omdat het een uitzondering betreft, is een datering voor 1654 echter het meest waarschijnlijk. Gedacht kan worden aan de pestepidemie van 1624, die vele slachtoffers eiste.

Tracé tramlijn Prinses Irenetunnel

Postmiddeleeuws Engels kerkhof

Onderzoek: SMA, maart 1992.

Door drie scholieren van de basisschool, Oscar de Bruyn, Koen van Wingerde en Ferry Huysman, zijn een aantal botten en enige scherven en pijp-koppen gevonden tijdens grondwerkzaamheden in het tramtracé van de doorgetrokken lijn 1. De vindplaats ligt juist ten westen van de Prinses Irene-tunnel. Tot het botmateriaal behoren verscheidene beenderen van mense-lijke afkomst. De ouderdom van de erbij gevonden scherven aardewerk en pijp-koppen wijzen er op dat de botten mogelijk uit de 17de en 18de eeuw dateren. De botten hebben aan meerdere individuen toebehoord.

Het is bekend dat iets oostelijker, ter plekke van de huidige Prinses Irenetunnel, een plein met de naam het Engelsch Kerkhof heeft gelegen. Dit plein was de voormalige begraafplaats van de Engelse lakenhandelaars in Delft. Deze hadden zich verenigd tot Merchant Adventurers die van 1621 tot 1634 Delft als stapelplaats hadden. Na 1640 komen deze lieden in Delft niet meer voor.

Een onderzoek ter plaatse heeft uitgewezen dat de botten uit geroerde grond komen. Min of meer complete skeletten ontbreken.

De botten zijn waarschijnlijk afkomstig van dit Engelse Kerkhof, dat waar-schijnlijk tussen 1621 en ongeveer 1640 in gebruik was. Bij de aanleg van de spoortunnel moet dit kerkhof zijn vergraven en is een deel van de grond - met de daarin aanwezige grafresten - over de directe omgeving verspreid geraakt. De melding door de heer L. van der Kwak op 19 augustus dat er menselijke botten in stortgrond nabij het Victoriapad en het Kruithuispad voorkomen, heeft te maken met aanvoer van aarde uit een gronddepot waar o.a. grond van de Papsouwselaan lag opgeslagen. Deze botten zijn dan ook zeer waarschijnlijk van het Engelsch Kerkhof afkomstig.

Binnenwatersloot 21

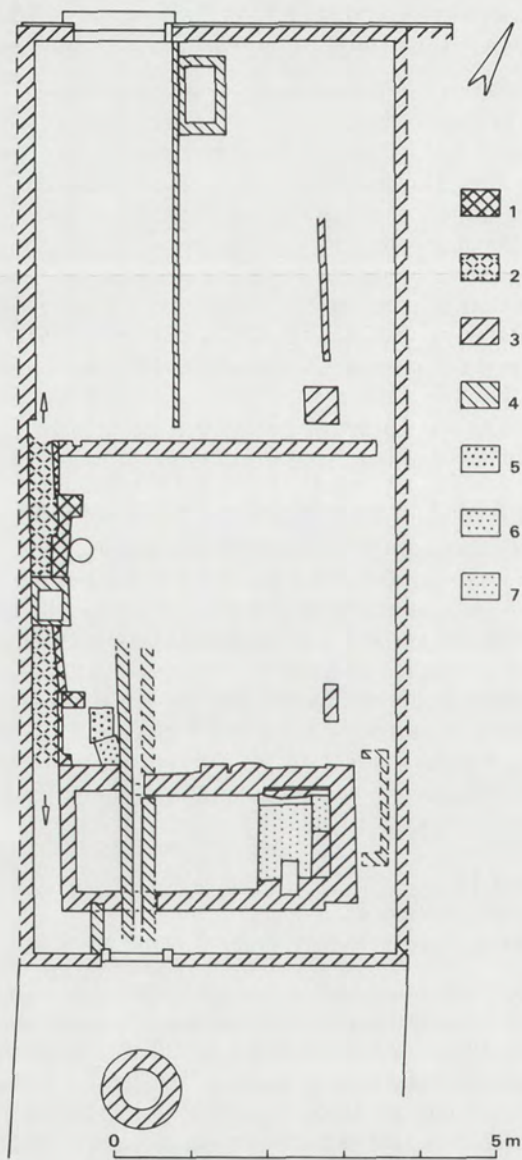
Middeleeuwse gebouwsporen

Onderzoek: SMA, 12 en 13 maart 1992.

Tijdens verbouwwerkzaamheden is met toestemming van de eigenaar, de heer R. Bruinsma, een onderzoek ingesteld naar de funderingen in het pand. Door de aard van de verbouwing is niet dieper gegraven dan de 60 cm die voor de bouw noodzakelijk is. Dit betekent dat op één uitzondering na geen sporen dieper dan ca. 10 cm boven NAP zijn waargenomen.

Het pand meet $12,55 \times 5,10$ m en de begane grond is globaal in een voorste en achterste ruimte te verdelen. De fundering die de twee ruimten scheidt, is gemetseld van stenen met een formaat van $20 \times 10 \times 4,5$ cm.

Voor de westmuur in de achterkamer zijn de resten van een 2,80 m brede schouw aangetroffen, gemetseld van zachtrode baksteen met een formaat van $22,5 \times 10,5 \times 5$ cm. Deze schouw is ouder dan het huidige opgaande

6. Overzicht van gevonden funderingen en vloeren op de Binnenwatersloot 21.
 Legenda: 1. muurwerk 1ste fase, tweede helft 15de eeuw; 2. muurwerk 1ste fase onder latere fundering; 3. muurwerk 2de fase, 17de-18de eeuw; 4. muurwerk 3de fase, 18de eeuw of later; 5. vloer, bouwphase 1a; 6. vloer, bouwphase 1b; 7. vloer, bouwphase 2.
 Tekening: H. Robbers, OWD. Schaal: 1:100.

muurwerk, dat bestaat uit zalmkleurige baksteen met het formaat $16 \times 8 \times 4$ cm en dat op een oudere fundering is gebouwd. De schouw is wel in verband met deze oudere fundering gemetseld. Fundering en schouw dateren op grond van het steenformaat uit de tweede helft van de 15de eeuw. Nabij de binnenzijde van de rechter schouwvang is een aspot ingegraven, waarvan de bodem bewaard is gebleven. Later is de schouw verplaatst naar de oostelijke zijmuur van de achterkamer. Deze schouw is wel tegen de huidige zijmuur gemetseld.

In de achterkamer zijn twee vloerniveaus en een kelder aangetroffen. Het oudste vloerniveau bestaat uit plavuizen ($15 \times 15 \times 3$ cm) en ligt op $15 + \text{NAP}$. Het tweede vloerniveau is van baksteen ($22,5 \times 10,5 \times 5$ cm) en ligt op $7 + \text{NAP}$. De half verdiepte kelder is gebouwd met tweedehands stenen. De afmetingen bedragen $3,85 \times 2,90$ m. Op de vloer van de kelder liggen groen- en geelgeglazuurde plavuizen van $20 \times 20 \times 2,8$ cm. De ingang van de kelder bevindt zich aan de oostzijde. Mogelijk liep tussen de kelder en de oostelijke zijgevel oorspronkelijk een gang, want in het verlengde van de oostelijke kelder muur komen zowel in de voor- als achterkamer funderingen (steenformaat: $16/17 \times 8 \times 4/3,5$ cm) voor die een passage van 85 cm breed vrijhouden. Later is de gang naar de westelijke zijgevel verplaatst, waar ze in de voorste ruimte nog steeds aanwezig is.

In een deel van het achterhuis komt een goot voor die door de muur van de kelder heen loopt (de laatste is er deels voor weggesloopt).

Bij het afgraven van de grond in de tuin is ter hoogte van de achterdeur van het pand een met puin gevulde waterput van ijsselsteen gevonden. De doorsnede van de put bedraagt 110 cm. Achterin de tuin, nabij de Smitsteeg, is een tweede waterput aangetroffen, met een doorsnede van 120 cm. Deze 3 m diepe put was nog gevuld met water. Boringen in de tuin wijzen uit dat ook hier met mest gevulde kuilen en greppels in de ondergrond voorkomen, zoals bij eerdere opgravingen op het nabijgelegen IHE-terrein zijn aangetroffen.

Bagijnhof 118

Postmiddeleeuwse bouwsporen

Onderzoek: SMA, 31 maart–2 april 1992.

Tijdens verbouwings- en restauratiewerkzaamheden aan dit voormalig pakhuis in de hoek van het Bagijnhof is ook de vloer op de begane grond verwijderd. In de noordoosthoek van het pand is op 1,7 m uit de achtergevel een $2,5 \times 1$ m grote beerput aangetroffen. Dankzij de toestemming van de eigenaar, de heer H. de Bruin, kon de put worden onderzocht.

De put is gemetseld van rode bakstenen met het formaat $20 \times 10 \times 4,5/5$ cm. De oostelijke fundering is ter plekke van de put veel dieper aangelegd dan elders, ten teken dat de beerput en de oostelijke muur van het gebouw gelijktijdig zijn gebouwd. De put is zeker 270 cm diep geweest. Bij het leeghalen

van de put bleek dat deze een aantal jaren eerder al een keer door clandestiene gravers is geleegd. Hierdoor is het niet mogelijk te verifiëren of de datum die op de gevel van het pand is aangebracht (1631) inderdaad die van de bouw is. Ook ontbreekt nu de mogelijkheid om meer over de eerste bewoners ervan te leren.

Bagijnhof 114

Postmiddeleeuwse gebouwsporen
Onderzoek: SMA, 21-23 april 1992.

Op verzoek van de eigenaar van het pand, de heer M. C. Westerman, is tijdens de herinrichting van zijn tuin een onderzoek naar de bodemgesteldheid verricht. De heer Westerman klaagde over een sterk verschil in grondwaterstand binnen de tuin, die naar zijn zeggen mogelijk verklaard zou kunnen worden door de aanwezigheid van een oude rivierloop in de ondergrond. Deze rivierloop zou volgens Raue op deze plaats moeten worden gesitueerd en de voorloper van de Oude Delft zijn geweest.

Tijdens het onderzoek is duidelijk geworden dat de verschillen in grondwaterstand worden veroorzaakt doordat regenwater zich in kuilen met puinconcentraties heeft verzameld. Dit regenwater kan nauwelijks wegzakken, doordat het puin is omringd met ondoorlaatbare klei. Door de grond diep om te spitten en te homogeniseren kan dit probleem worden verholpen.

Bij het mechanisch omspitten van de grond kwamen in het midden van de tuin een 19de eeuwse waterput tevoorschijn en funderingen uit de 18de eeuw. Het betreft een met een tongewelf afgesloten rechthoekige waterkelder van 2×2 m. De noordoostzijde is door het ingraven van een olietank verstoord. De bodem van de kelder is bedekt met plavuizen.

Iets westelijker ligt een beerput. De noordelijke putwand is recht, de rest van de put rond. De rechte putwand ligt op 4,20 m afstand parallel aan de rooilijn van de Bagijnestraat, evenals de wand van de waterkelder. De put heeft een doorsnede van 185 cm en is gemetseld van ijsselsteen ($17 \times 8,5 \times 4$ cm). Het stortgat van de put bevindt zich in de noordoosthoek. Onder de zuidoostwand van de beerput ligt een tonput gevuld met puin, grond en mosselschalen. Deze ton moet van oudere datum zijn en als afvalput zijn gebruikt. Helaas kon deze tonput niet verder onderzocht worden.

Uit de vondsten van de beerput blijkt dat deze tot in het derde kwart van de 18de eeuw in gebruik is geweest. Op de bodem van de 85 cm diepe put lagen voorwerpen die tot het einde van de 17de eeuw terug gaan. Tot de vondsten behoren borden van Delfts aardewerk, enkele vergieten van geel geglazuurd witbakkende klei, twee pispotten van Duits steengoed, zalfpotten, porseleinen schotels en kopjes, enkele bierglazen, een medicijnflesje, een luizenkam en een houten bordje.

Deze vondsten en de funderingen tonen aan dat er vanaf het einde van de

17de eeuw tot in het derde kwart van de 18de eeuw ter hoogte van Bagijnhof 114 huizen langs de Bagijnestraat hebben gestaan. Momenteel wordt de tuin van de Bagijnestraat gescheiden door een tuinmuur.

Grondboring op de Markt

Middeleeuwse bewoningssporen

Onderzoek: Bureau de Straat & SMA, 25 april 1992.

Tijdens een manifestatie op de dag van de Bodem, gehouden op de Markt, zijn als demonstratie door Bureau de Straat enige grondboringen midden op het plein verricht. De boringen werden ook door SMA gevolgd. Bij één van deze boringen werd op een diepte van 240 cm onder het straatniveau een scherfje aangetroffen dat van het zogenaamde pingsdorftype is. Deze soort ceramiek dateert uit het midden van de 12de eeuw. Deze toevalstreffer maakt het waarschijnlijk dat op deze plek al in het midden van de 12de eeuw bewoning is geweest.

Lijst van gebruikte afkortingen:

- IPP = Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie van de Universiteit van Amsterdam
NAP = Normaal Amsterdams Peil
OWD = Oudheidkundige Werkgemeenschap Delft
SMA = Sectie Monumenten en Archeologie van de Dienst Stadsontwikkeling Delft.

Literatuur

- Berkel, K. van, Delft als industriestad in de 17de eeuw, in: I. V. T. Spaander & R.-A. Leeuw (red.), *De stad Delft: cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*. Delft, 1981, blz. 79-90.
- Broeke, P. W., Archeologisch onderzoek in Midden-Delfland. Nieuwsbrief 2, in: *Midden Delfkrant* 16 (1992) 2 (nr. 74), blz. 12-17.
- Bult, E. J., *Stichting Altena. Jaarverslag 1973*. Delft, 1973.
- Bult, E. J., *Stichting Altena. Verslag 1978-1979*. Delft, 1978.
- Bult, E. J., *Midden-Delfland een archeologische kartering: Inventarisatie-waardering-bewoningsgeschiedenis*. Amersfoort/Maasland, 1983.
- Bult, E. J., Moated sites and their economic and social context in Delfland, in: *Chateau Gaillard* 13 (1987), blz. 21-39.
- Bult, E. J., M. J. A. de Haan, W. A. M. Hessing & J. W. Moerman, Het archeologisch onderzoek van de Kenenburg: Een voorlopig verslag naar aanleiding van de opgravingen in 1989, in: *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 89 (1990) 5, blz. 2-11.
- Bult, E. J. (et al.), *IHE Delft prospers on a cesspit: Archaeological research between Oude Delft and Westvest = IHE Delft bloeit op een beerput: Archeologisch onderzoek tussen Oude Delft en Westvest*. Delft, 1992.

- Hoek, C., Het Sint Maartensrecht bij Delft, in: *Holland, Regionaal-historisch tijdschrift* 11 (1979), blz. 40-45.
- Hof, J., De abdij van Egmond van de aanvang tot 1573, in: *Hollandse Studiën* 5. 's-Gravenhage/Haarlem, 1973.
- Houtzager, H. L., De geneeskundige verzorging, in: I. V. T. Spaander & R.-A. Leeuw (red.), *De stad Delft: cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*. Delft, 1981, blz. 125-127.
- Oosterbaan, D. P., *De Oude Kerk te Delft gedurende de Middeleeuwen*. Delft, 1973.
- Raue, J. J., *De stad Delft. Vorming en ruimtelijke ontwikkeling in de late middeleeuwen: Interpretatie van 25 jaar binnenstads onderzoek*. Delft, 1982.
- Temminck Groll, C. L., Delft als stad van zestiende eeuwse woonhuizen, in: *Delftse Studiën: Een bundel historische opstellen over de stad Delft geschreven voor dr. E. H. ter Kuile...* Assen, 1967, blz. 62-114.
- Visser, H. J. A., Het Heijlige Geest ofte Vondelinghenhuis, in: *Delftse Post*, 7 juli 1978.
- Weve, W. F., Stadspoorten, in: I. V. T. Spaander & R.-A. Leeuw (red.), *De stad Delft: cultuur en maatschappij tot 1572*. Delft, 1979, blz. 80-84.

Nieuwe straatnamen in Delft 1992

Dr. P. C. J. van der Krogt

Alexander Fleminglaan (13)

Vanaf Provincialeweg

Rbsl. 24 september 1992

Sir Alexander Fleming (Lochfield 1881-Londen 1955), Brits bacterioloog. Hij ontdekte in 1928 de antibacteriële werking van de schimmel, waaruit hij de werkzame stof penicilline wist af te zonderen. In 1945 ontving hij de Nobelprijs voor geneeskunde en fysiologie.

De straat is de toegangsweg voor de in 1992 aangelegde nieuwe ingang van Gist-brocades N.V., die om vaststelling van deze straatnaam verzocht.

Busbaan Tanthof (22+23)

Van Tanthofdreef naar Gandhilaan

Rbsl. 24 september 1992

De Hoogwaardige Openbare Vervoersbaan in Tanthof, aangelegd in 1990, stond onder verschillende namen bekend, o.a. H.O.B.-baan of Busbaan. Om aan de onduidelijkheid een eind te maken is de naam Busbaan Tanthof officieel als straatnaam vastgesteld.

Delfgauwse Park (28)

Van Poortweg naar Lage Dwarspad

Rbsl. 24 september 1992

Namens de toekomstige bewoners was door de makelaar het verzoek gedaan de straat langs de vijf verdiepingsgebouwen met appartementen 'Delfgauwse Park' te noemen. Onder deze naam was het bouwplan al gepresenteerd. Gezien de ligging aan de overzijde van de Delfgauwseweg was er geen bezwaar aan dit verzoek te voldoen.

Ecodusweg (14, Ecodus)

Van Van der Dussenweg naar De Kringloop

Rbsl. 29 april 1992

Ecodus is een acroniem van *Ecologisch* bouwplan aan de Van der Dussenweg. De buurt Ecodus onderscheidt zich van andere nieuwbouwprojecten doordat bij elke ontwerpbeslissing rekening is gehouden met de milieuaspecten. Op verzoek van de ambtelijke werkgroep en bouwteam Ecodus kregen de straten in deze wijk namen, die gebaseerd waren op ecologische motieven (Ecologie = tak van wetenschap die zich bezighoudt met de studie van de wisselwerking tussen menselijke samenlevingen en de natuurlijke of door de mensen gemaakte omgeving). De commissie voor de straatnaam-

Bouwplan Ecodus aan de Van der Dussenweg (foto: P. C. J. van der Krogt).

geving koos eenvoudige begrippen, die direct met de natuur in relatie staan. De hoofdstraat kreeg de naam De Kringloop, de verbindingspaden werden enerzijds genoemd naar flora en fauna, en anderzijds naar zon en regen. De zijpaden in het westelijk deel kregen de namen van de seizoenen. De toegangsweg werd Ecodusweg.

Einsteinweg (27, Bedrijventerrein Schieweg-Zuid)

Vanaf Schieweg

Rbsl. 30 januari 1992

Albert Einstein (Ulm 1879-Princeton, USA 1955), Amerikaans geleerde van Duitse afkomst. Einstein is vooral wereldbekend als grondlegger van de relativiteitstheorie. In 1921 ontving hij de Nobelprijs voor natuurkunde.

Faunapad (14, Ecodus)

Van Regenpad naar Zonnepad

Rbsl. 24 september 1992

Onder fauna verstaat men de gezamenlijke diersoorten, die in een bepaald gebied of in een bepaald tijdperk voorkomen.

Florapad (14, Ecodus)

Van Regenpad naar Zonnepad

Rbsl. 24 september 1992

De flora is de verzamelnaam voor alle soorten, ondersoorten, variëteiten en vormen van planten, zowel de hogere als lagere die in een bepaald gebied voorkomen.

Henk van Riessenlaan (26, Sportpark Tanthof)

Vanaf Tanthofdreef

Rbsl. 29 april 1992

Henk van Riessen (1947-1991), architect van het sportcomplex aan de Tanthofdreef. Tijdens de uitvoering van het project overleed hij plotseling. De drie sportverenigingen, Vitesse Delft, SEP en V.K.F.C. '71 verzochten toen zijn naam als postuum eerbewijs te geven aan de toegangsweg tot het complex.

Kasteelwerf (13)

Vanaf Alexander Fleminglaan

Rbsl. 24 september 1992 (gedeeltelijke wijziging van W. H. van Leeuwenlaan)

Door de aanleg van de nieuwe fabrieksingang van Gist-brocades werd het noordelijk gedeelte van de W. H. van Leeuwenlaan van de rest afgesneden. Omdat aan dit gedeelte de Altena's Hoeve ligt, is een nieuwe verbinding gemaakt tussen de Alexander Fleminglaan en de toegangsweg tot deze boerderij. Deze verbinding en het noordelijke stuk van de W. H. van Leeuwenlaan moest een naam krijgen. Gekozen is voor Kasteelwerf als herinnering aan het kasteel Altena, dat bij het begin van deze weg gestaan heeft. Omdat de weg aan drie zijden om de boerderij Altena's hoeve heen voert is gekozen voor het achtervoegsel 'werf', waarmee het onbebouwde land direct rondom een boerderij bedoeld wordt (vergelijk 'erf').

Klein Delfgauw (16, Delftse Hout)

Vanaf Noordeindseweg

Rbsl. 30 januari 1992

Dit buurtje aan de Noordeindseweg stond al sedert mensenheugenis bekend als Klein Delfgauw. Officieel was deze naam echter nooit vastgesteld en de woningen waren dan ook genummerd aan de Noordeindseweg in de gemeente Pijnacker. Om duidelijkheid in een en ander te scheppen en om de naam Klein Delfgauw voor het nageslacht te bewaren besloot de raad ten eerste de nummering aan de Noordeindseweg te bevestigen en ten tweede het halfverharde pad, dat gelegen is voor de huisnummers 59 en 61 de naam 'Klein Delfgauw' te geven.

De Kringloop (14, Ecodus)

Vanaf Ecodusweg

Rbsl. 29 april 1992

'Kringloop', het doorlopen van een aantal toestanden om weer op het uit-

gangspunt uit te komen, bleek een geschikte naam voor de belangrijkste straat in het ecologische bouwplan Ecodus omdat het in het Nederlands gebruikt wordt als vertaling van het Engelse 'recycling'; daarnaast kennen we ook de kringloop van de seizoenen die tot uiting komt in het westelijk gedeelte, waar de straten naar de vier seizoenen genoemd zijn. Bijkomend was nog het verloop van de straat in de vorm van een hoekige kring (zie ook Ecodusweg).

Laantje van Mater (11)

Van Houttuinen naar Stationstunnel

Rbsl. 24 september 1992

De kooplieden in steenkolen Pieter Mater (Delft 1822-1893) en zijn zoon Henricus Johannes Stephanus Mater (Delft 1849-1894) hadden in dit laantje een opslagplaats. Zij woonden aan de Houttuinen. De naam kwam sedert de 19de eeuw voor, maar is eerst in 1992 als officiële straatnaam vastgesteld.

Lage Dwarspad (28)

Van Lage Pad naar Delfgauwseweg

Rbsl. 24 september 1992

Lage Pad (28)

Van Poortweg naar Delfgauwseweg

Rbsl. 24 september 1992

Bij de aanleg van Rijksweg A13 was parallel aan de autosnelweg een fietspad aangelegd. Dit pad ligt ongeveer vijf meter lager dan het opgespoten zandlichaam waarop de autosnelweg loopt. De bewoners van de Delfgauwseweg en omgeving noemden dit pad dan ook de 'lage weg' of het 'lage pad'. Na de verbreding van de autosnelweg in de jaren '50 ontstond voor fietsers en voetgangers een zo gevaarlijke situatie, dat dit pad tussen Rijswijk en Delfgauw werd opgeheven. Vervolgens gebruikte de jeugd het nu ongebruikte doodlopende pad als veilige speelplaats, terwijl ouderen er een veilige wandelroute in zagen waar menige romance is ontstaan.

Door de bouw van kantoren en woningen tussen de Delfgauwseweg en de Rijksweg werd het resterende pad weer in het wegenpatroon opgenomen. Besloten is toen de 'volksnaam' Lage Pad officieel vast te stellen.

Marshallaan (25, Buitenhof)

Bij kruising Buitenhofdreef-Kruihuisweg

Rbsl. 24 september 1992

George Catlett Marshall (Uniontown, Pennsylvania 1880-Washington 1959), Amerikaans generaal. Chef van de Amerikaanse generale staf gedurende de Tweede Wereldoorlog. Na die oorlog ontwierp hij het naar hem genoemde plan voor het economisch herstel van West-Europa. Ingevolge dit Marshallplan kregen de Europese landen in de periode 1948-1953 een bedrag van 14.444 miljoen dollar, het grootste gedeelte in de vorm van schenkingen.

Mendelssohnstraat (25, Buitenhof)

Van Bartokpad naar Griegstraat

Rbsl. 29 april 1992

Felix Jakob Ludwig Mendelssohn-Bartholdy (Hamburg 1809–Leipzig 1847), Duits romantisch componist.

Natuurlaan (14, Ecodus)

Van Faunapad naar De Kringloop

Rbsl. 24 september 1992

Natuurpad (14, Ecodus)

Van De Kringloop naar Faunapad

Rbsl. 24 september 1992

De natuur is datgene wat de mens om zich heen ziet en wat beschouwd kan worden als nog niet door de mens gewijzigd, dus het landschap met zijn flora en fauna.

Prof. Burgershof (28, Wippolder)

Vanaf Prof. Evertslaan

Rbsl. 30 januari 1992

Johannes Martinus Burgers (1895–1981), van 1918 tot 1955 hoogleraar in de Aero- en Hydrodynamica aan de Technische Hogeschool. Hij genoot internationale bekendheid vanwege zijn werk op het gebied van de stromingsleer (o.a. de Maastunnel in Rotterdam). Sedert 1955 werkte hij in de Verenigde Staten. Het woonblok van 63 wooneenheden aan deze straat verrees op de plaats van het gesloopte bejaardencentrum 'De Hoeksteen'.

Regenpad (14, Ecodus)

Van De Kringloop N.Z. naar De Kringloop Z.Z.

Rbsl. 24 september 1992

Regen is de in de atmosfeer tot druppels gecondenseerde waterdamp.

Roode Leeuwoort (11, Centrum)

Van Dirklangenstraat naar Bagijnestraat

Rbsl. 24 september 1992

Al een tijdlang bestond deze verbinding tussen de Dirklangenstraat en de Bagijnestraat, voordat er in 1992 de naam aan gegeven werd van een voormalig steegje tussen deze beide straten, dat iets meer naar het oosten gelegen was. Het was genoemd naar de brouwerij 'De Roode Leeuw' aan de Oude Delft, die er een achteruitgang in had. Op de Kaart Figuratief staat deze poort aangeduid als *Roode Leeuw of Slijpers Poort*.

Sint-Olofspoort (13, Hof van Delft)

Van Paxlaan naar Singelstraat

Rbsl. 24 september 1992

Deze door de nieuwbouw ontstane verbinding tussen Singelstraat en Paxlaan, ligt in het verlengde van de Sint-Olofsstraat en is daarnaar genoemd.

Stationsplein (11)

Aan Van Leeuwenhoeksingel

Rbsl. 24 september 1992

Stationstunnel (11+13)

Van Van Leeuwenhoeksingel naar Coenderstraat (11+13)

Rbsl. 24 september 1992

Het plein voor het station, feitelijk een onderdeel van de Van Leeuwenhoeksingel, werd algemeen Stationsplein genoemd. Door sloop van enkele panden werd het plein in 1965 aanzienlijk vergroot. Eerst in 1992 werd de naam Stationsplein officieel vastgesteld.

Turbineweg (27, Industrierrein Schieweg)

Van Schieweg naar Schiekade

Rbsl. 30 januari 1992

De straat ligt in de onmiddellijke nabijheid van de Turbine-installatie, waarvan de naam ontleend is.

Zambiapad (22, Tanthof-West)

Rbsl. 29 april 1992

Pad in het verlengde van de Zambiastraat.

Zonnepad (14, Ecodus)

Van De Kringloop N.Z. naar Kruitmolenpad

Rbsl. 24 september 1992

De naam Zonnepad, feitelijk genoemd naar de zon, is gekozen als tegenstelling tot de naam Regenskap.

Verlengingen en wijzigingen

29 april 1992: Griegstraat verlengd door naamswijziging van een deel van de Brahmslaan.

29 april 1992: Mina Krusemanstraat i.p.v. Mina Krüsemanstraat.

24 september 1992: Verlengd: Poortweg, De Mirandastraat, Boliviastraat, Sint-Jorispad; en W. H. van Leeuwenlaan gedeeltelijk hernoemd in Kasteelwerf.

Publikaties over Delft en Delvenaren 1992

Samengesteld door dr. P. C. J. van der Krogt en H. W. van Leeuwen

In 1992 verschenen er drie bundels met korte bijdragen over Delft. Alle bijdragen daaruit zijn afzonderlijk in onderstaande lijst opgenomen, waarbij we de naam van de bundel hebben afgekort. Het betreft het eerste jaarboek van Delfia Batavorum (*DB Jrb. 1991*), de bundel *Leeuwendeel* aangeboden aan H. W. van Leeuwen en het vierde deel van *De stad Delft (DSD4)*.

Akker s.j., D. van den, Hippolytus in Delft. – In: *DB Jrb. 1991*. – blz. 15–24.
-- , *I.H.S.-emblemen op Delflandse boerderijen*. – Delft: [eigen uitgave], 1992. – 62 blz. – I.H.S.-symbool is embleem van de jezuïeten, die zich in 1592 in Delft vestigden.

Annema, W., De diensten van algemeen nut. – In: *DSD4*, blz. 99–110.
-- & **C. D. Goudappel**, Kerkelijk leven en kerkbouwgeschiedenis. – In: *DSD4*, blz. 163–179.

Arkesteijn, N. L. M., De begrafenis van stadhouder Willem IV en de penning voor de schutters. – In: *DB Jrb. 1991*. – blz. 55–66.

Baudet, H., *De lange weg naar de Technische Universiteit Delft: 1 De Delftse ingenieurs-school en haar voorgeschiedenis*. – Den Haag : SDU Uitgeverij Koninginnegracht, 1992. – 575 blz., ill. – ISBN 90-12-06591-7 (paperback) en 90-12-06590-9 (gebonden).

Boerman, C., en **S. J. Doorman**, *Anders, of niet? [en] Gewijd aan Wetenschap en aan der Kunsten Licht?* – Delft: Technische Universiteit, 1992. – 37 blz. – Redes bij 150ste Dies Technische Universiteit Delft.

Boheemen, F. C. van, & Th. C. J. van der Heijden, Literatuur en toneel. – In: *DSD4*, blz. 323–329.

Bommel, Irma van, De fotografie. – In: *DSD4*, blz. 288–302.

Boshuyer, J. C., Y. M. Elzendam en G. M. Reinders, *Gezicht op Delft 1901–1914: Een selectie uit het beeldmateriaal van A. J. Prins, uitgever van ansichtkaarten*. – Rijswijk : Uitgeverij Elmar B.V., 1992. – 116 blz., ill. – ISBN 90-389-00295.

Bosman-Jelgersma, H. A., Delftse apothekers. – In: *DSD4*, blz. 186–193.

Bottema, J. C., Delft als knooppunt van binnenvaart. – In: *DSD4*, blz. 77–85.

Brauns, Jasper, Bot maar eerlijk : [Delft]. – In: *Studentikoze streken: Korte verhalen 1* (red.) Martijn van Dooren. – Amsterdam : Uitg. Notermans Diekman & Partners, 1992. – blz. 13–20.

Bult, E. J., Archeologische kroniek van Delft 1990–juni 1991. – In: *DB Jrb. 1991*. – blz. 99–120.

-- [et al.], IHE Delft prospers on a cesspit: Archaeological research between Oude Delft and Westvest = IHE Delft bloeit op een beerput: Archeologisch onderzoek tus-

sen Oude Delft en Westvest. - Delft: IHE, 1992. - viii, 178 blz., catalogue (ongepag.), ill.

Chong, Alan, *Johannes Vermeer: Gezicht op Delft*. - Bloemendaal: Becht, 1992. - (Paletreeks). - ISBN 90-230-076-97.

Daalen, A. P. A. van, *Gebroeders met bouw-bloed: Eeuwfeest Gebroeders Mensert B.V. 1892-1992*. - Delft: Uitg. Eburon, 1992. - 76 blz., ill. - ISBN 90-5166-285-8.

--, Straatmeubilair. - In: *DSD4*, blz. 310-322.

Dam, J. D. van, *Gedateerd Delfts aardewerk = Dated Dutch Delftware, 1630-1800*. - Amsterdam: Rijksmuseum; Zwolle; Waanders, 1991. - 150 blz., ill. - ISBN 90-6630-315-8 geb. en 90-6630-314-X paperback. - Catalogus bij tentoonstelling in Rijksmuseum november 1991-maart 1992.

Deijk, F. van, *De spiegel van Clio: een beschouwing over de politieke en historiografische activiteiten van Elie Benoist (Parijs 1640-Delft 1728)*. - Doctoraalscriptie Leiden, 1989. - 100 blz., ill.

--, Elie Benoist (1640-1728), historiographer and politician after the revocation of the edict of Nantes. - In: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 69 (1989), blz. 54-92. E. Benoist was sinds 1686 Waals predikant te Delft.

Donkelaar, P. M. van, J. E. Meijer & M. E. Wetzlar, *Vrouwen in Delft*. - In: *DSD4*, blz. 223-229.

Driel, H. van, *De middenstand*. - In: *DSD4*, blz. 143-148.

Esser, E., *Resten van leven: eten om te genezen: Dierlijke en plantaardige resten uit twee beerputten van het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft*. - Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1992. - 110 blz. + bijlagen, ill.

Ezendam, Yolanda, & Marjan Reinders, *Romanticus tussen boterhandel en mechanica: De schilder Paul Tetar van Elven 1823-1896*. - In: *DSD4*, blz. 350-360.

Galen-Brouwer, G. van, *Brouwer Delft*. - In: *Kronieken: Tijdschrift van de Genealogische Vereniging Prometheus* 1(1992) 1, blz. 12-37. - Behandelt zes verschillende geslachten Brouwer in Delft.

Geest, Joosje van, & Michelle Provoost, *De stadsuitleg, aarzelend begin van een ondernemende stad*. - In: *DSD4*, blz. 29-36.

Gouw, J. L. van der, *De schouw van Overschie in 1602*. - In: *Verlagen en mededelingen: Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-vaderlandse recht* 7 (1992), blz. 7-41. - Delft had van 1492 tot 1795 de heerlijke rechten van Overschie.

Groeneweg, Irene, *Delftse dames: Nederlandse mode tussen revolutie en wereldoorlog*. - In: *DSD4*, blz. 331-349.

Ham, Gerda J. van, *Verstandelijk en nuttig: De geschiedenis van het tekenonderwijs*. - In: *DSD4*, blz. 205-212.

Hart, Maarten 't, *Een havik onder Delft: Polemische paukeslagen en andere kritische beschouwingen*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1992. - 253 blz. - Het titelverhaal (blz. 249-253) is een reactie op de kritiek, die geleverd was op 't Harts roman *De aanspreker*, waarin een waarneming van een havik te Delft in 1963 wordt genoemd.

Heijting, A. W., *De Sint-Huybrechtstoren: van verdedigingswerk tot clubgebouw*. - In: *DB Jrb. 1991*. - blz. 81-91.

Hilkhuijsen, J. W. L. (red.), *De stad Delft : Cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914.* – Delft : Stedelijk Museum Het Prinsenhof, 1992. – 376 blz., ill. – Verschenen t.g.v. de gelijknamige tentoonstelling, 22 februari – 17 mei 1992. – Met 33 verschillende bijdragen, verdeeld in 6 hoofdstukken: I. Algemeen, II. Bestuur, III. Bouwkundige aspecten, IV. Handel en verkeer, V. Geestelijk en sociaal leven, VI. Kunstzinnig leven. Elke bijdrage is afzonderlijk opgenomen in deze lijst.

--, Atelier van gebrand glas 't Prinsenhof. – In: *DSD4*, blz. 118-128.

--, Kunstverzamelingen en cultuurhistorisch besef. – In: *DSD4*, blz. 271-287.

Hoffland, A. C., *Delft naar die verborgen schat : 150 jaar Gereformeerde Kerk van Delft, een pars pro toto.* – Amsterdam : VU Uitgeverij, 1992. – 214 blz., ill. – ISBN 90-5383-171-1.

Hollands Decor : *Een literaire wandeling door Delft.* – Den Haag, 1992. – 15 blz., ill. – Gebaseerd op de roman *Zonder trommels en trompetten* van Jeroen Brouwers.

Hoog, M. de, Stamreeks De Hoog. – In: *Kronieken: Tijdschrift van de Genealogische Vereniging Prometheus* 1(1992) 1, blz. 38-49. – Geslacht afkomstig uit Bleiswijk en later vooral in Pijnacker en Vrijenban woonachtig.

Houtzager, H. L., De microscopische nalatenschap van Antoni van Leeuwenhoek. – In: *DB Jrb.* 1991. – blz. 39-54.

--, De geneeskundige verzorging. – In: *DSD4*, blz. 181-185.

Jong, Frida de, De Polytechnische School : Een eerbiedwaardige instelling. – In: *DSD4*, blz. 213-222.

Jonker, Agnes E. M., Het onderwijs in Delft. – In: *DSD4*, blz. 195-204.

Kluit, F., Eerherstel voor Dirck Outgaertszoon Cluyt: De eerste hortulanus te Leiden. – In: *Gens Nostra* 40(1990), blz. 548-552.

Koops, P., 'Wie de Stadt Delft wil overvallen, Die wacht hem voor de Kuyper zijn ballen'. – In: *Leeuwendeel*, blz. 9-28.

--, Delft als militaire stad. – In: *DSD4*, blz. 149-160.

Kornaat, Klaas, en Saskia Smit, *Legermuseum-Armamentarium Delft : Museumgids.* – [Delft : Legermuseum], 1991. – 28 blz., ill.

Kort, J. C., *De archieven van de familie Van der Dussen 1517-1905.* – 's-Gravenhage : Hoge Raad van Adel, 1992. – 96 blz., ill.

Kruk, A. van der, Delft, vijf en zestig jaar geleden : Het jaar 1927. – In: *Leeuwendeel*, blz. 29-55.

Kunz, G. G., Kranten en drukkerijen. – In: *DSD4*, blz. 237-247.

Laarse, R. van der, Welstand, macht en aanzien: Het Delfts patriciaat. – In: *DSD4*, blz. 11-20.

Leesbibliotheek Toko Senang 1927-1986. – In: *DB Jrb.* 1991. – blz. 95-98. – Oorspronkelijk in *Delftsche Courant* van 7 mei 1986.

Leeuwen, F. M. van, Vervoer en Postwezen. – In: *DSD4*, blz. 87-98.

Leeuwendeel : *Artikelen aangeboden aan H. W. van Leeuwen door zijn collega's ter gelegenheid van zijn afscheid van de Gemeentelijke Archiefdienst Delft.* – Delft : Gemeentelijke Archiefdienst, 1992. – 148 blz., ill. – Bevat bijdragen van Koops, Van der Kruk, Rozemond, Schillemans, Valenbreder-Everse, Verboom en Van der Wulp.

Leur, J. L. W. van, *Van beleren tot studeren, van bevoogding tot bevrijding: Vijfenzeventig jaar bibliotheekwerk in Delft 1916-1991*. - Delft : Stichting Openbare Bibliotheek, 1992. - 197 blz., ill. - ISBN 90-9004-960-6.

Mans, Karin A. , en Wilfried A. M. van Winden, *Architectuurgids van Delft = Architectural guide of Delft : 1240-1992*. - Delft : Publikatieburo Bouwkunde, 1992. - 136 blz., ill. - ISBN 90-5269-092-8.

Martens in de regio Delft : Verslag van het marterjaar 1991. - [Pijnacker] : KNVV-Vereniging voor Veldbiologie, regio Delft, sept. 1992. - 11 blz., ill.

Medisch Journaal Delft. Kwartaaluitgave van de Medische Staf van het Reinier de Graaf Gasthuis, jrg. 3, nr. 4 (december 1991) [speciaal nummer t.g.v. 350ste geboortedag van Reinier de Graaf]. - Een aantal artikelen is gewijd aan onderwerpen die ook door Reinier de Graaf bestudeerd zijn, nl. 'Het adreno-genitale syndroom van Reinier de Graaf', 'Acute pancreatitis', 'Het onvermogen tot ejaculatie' en 'Diagnostiek en behandeling van testistumoren'. H. L. Houtzager verzorgde bij deze artikelen een historische inleiding over De Graafs inzichten in het betreffende onderwerp. Andere historische bijdragen in dit nummer zijn:

- R. C. P. A. van Muyden, H. L. Houtzager en J. C. Kuijpers, 'Oude en nieuwe inzichten in de voortplantingsfysiologie', blz. 231-239.

- P. J. C. van der Straaten en H. L. Houtzager, 'Het pancreassap of het belang van water, zuur en zout: Van Reinier de Graaf tot Quinton', blz. 256-258.

Montias, J.M., 'Perspectieven' in zeventiende-eeuwse boedelbeschrijvingen: Resultaat van onderzoek in Delftse notariële archieven. - In: *Perspectieven : Saenredam en de architectuurschilders van de 17de eeuw*. - Rotterdam : Museum Boymans-van Beuningen. - Catalogus tentoonstelling sept.-nov. 1991. - ISBN 90-6918-077-4 geb. en 90-6918-079-0 paperback. - blz. 19-29 (ook Engelse editie verschenen).

Moor, G. de, De Delftse bestuurder Cornelis van Dorp (ca. 1425-1503) en zijn gezin. - In: *DB Jrb. 1991*. - blz. 25-37.

Morien, H.M., Kwartierstaat Morien-Spendel. - In: *Kwartierstatenboek XI*. - Delft: Genealogische Vereniging Prometheus, 1992. - blz. 109-174.

Oude prentbrief toont vooral kleurrijk Delft. - In: *Uitgeknipt*, bijlage bij *Nederlandse historiën* 26, nr. 3 (aug. 1992), blz. 17-18. - Herdruk van artikel in *Delftsche Courant* van 10 juni 1992 betreffende een tentoonstelling in museum Paul Tetar van Elven over ansichtkaarten uit begin deze eeuw uit het archief van A. J. Prins.

PTT, Postzegels TU Delft 150 jaar en invoering nieuw Burgerlijk Wetboek. - In: *ProFil: Informatieblad van PTT Post Filatelie over nieuwe postzegeluitgiften* nr. 83, 7 jan. 1992. - Bijlage 1/92 met tekst over de TU postzegel door Philip Broos.

Ressing, H. H., Delfts aardewerk in Zweden : Een ceramiekreis in de zomer van 1990. - In: *Mededelingenblad Nederlandse Vereniging van Vrienden van de Ceramiek* 143 (1991) 3, blz. 12-28, ill.

Rozemond, A. J. H., Wilsbeschikkingen van Antoni van Leeuwenhoek, In. - *Leeuwen-deel*, blz. 57-66.

--, Beknopt overzicht van 's vaderlands geschiedenis. - In: *DSD4*, blz. 3-7.

Schaeps, J., Een eeuw kunstenaars in Delft van 1813 tot 1914. - In: *DSD4*, blz. 250-269.

Scheepswerf Boot 1856-1987. - In: *DB Jrb. 1991*. - blz. 91-94. - Oorspronkelijk in *Delftsche Courant* van 18 november 1987.

Schillemans, S., Francois Schillemans, zijn gravure van de Nationale Synode 1618-1619 en zijn overig graveerwerk tijdens het Twaalfjarig Bestand. - In: *Leeuwendeel*, blz. 67-95.

Struijk, A. J., Genealogie en geschiedenis van het geslacht Struijk (1500-1990) : Een Zuidhollandse familie uit Oosterhout. - [Delft : eigen uitgave, 1991]. - 140 blz., ill. - Sinds vierde kwart van de 18de eeuw in Delft e.o. gevestigd.

Tak, C., Delft als industriestad. - In: *DSD4*, blz. 37-43.

Thijssen, W. H., *Johan Coenradus Boers 1812-1896 en zijn betekenis voor het Nederlandse muziekleven*. - [Den Haag : eigen uitgave, 1992]. - 298 blz., ill. - Proefschrift Open Universiteit, Heerlen. - J. C. Boers was vanaf 1853 woonachtig te Delft.

Valenbreder-Everse, J., De Delftse handschriftenverzameling, wat moet je ermee? - In: *Leeuwendeel*, blz. 97-106.

Verboom, F., De conservering van de aquarellen van Jeremy Barlow. - In: *Leeuwendeel*, blz. 107-131.

Verbrugge, B. D., De Koninklijke Fabriek F. W. Braat. - In: *DSD4*, blz. 129-134.

--, Aardewerf fabriek De Porceleynse Fles. - In: *DSD4*, blz. 135-141.

Verhoeven, G., *Devotie en negotie : Delft als bedevaartplaats in de late middeleeuwen*. - Amsterdam : VU Uitgeverij, 1992. - 383 blz. - ISBN 90-5383-089-8. - Proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam.

Verkroost, C. M., P. A. de Genestet (1829-1861) en Gerrit de Clercq (1821-1857) in hun relatie tot elkaar en tot enkele andere 19e-eeuwers. - Utrecht : [eigen uitgave], 1992. - 71 blz. - ISBN 90-800732-2-9.

--, Nog enkele niet eerder gepubliceerde brieven van P. A. de Genestet (1829-1861). - Utrecht : [eigen uitgave], 1992. - 78 blz., ill. - ISBN 90-800732-3-7. - Aanvulling op voorgaande titel.

Vries Wzn., W. de, De Delftsche Nijverheid van J. C. van Marken. - In: *DSD4*, blz. 111-117.

Wachlin, S., Fotografen - een overzicht. - In: *DSD4*, blz. 303-309.

Weve, W. F., Woonhuizen. - In: *DSD4*, blz. 45-56.

Wiel, K. van der, Brood, brood, hongersnood! Het Delftse aardappeloproer van 1845. - In: *DB Jrb. 1991*. - blz. 67-79.

Wiltshut, Bas, Tour of Delft of: The good, the bad and the nullen! : [stripverhaal]. - In: *Studentikoze streken : Korte verhalen I* (red.) Martijn van Dooren. - Amsterdam : Uitg. Notermans Diekman & Partners, 1992. - blz. 7-12.

Wulp, B. van der, De Weeskamer van de stad Delft tot 1618. - In: *Leeuwendeel*, blz. 133-148.

Wijbenga, D., Vertier en vermaak. - In: *DSD4*, blz. 231-236.

Wijzenbeek-Olthuis, Th. F., De twee gezichten op Delft. - In: *DSD4*, blz. 59-67.

Het gemeentebestuur van Delft

Toestand 1-1-1993

Burgemeester: mr. H. V. van Walsum

Gemeentesecretaris: H. J. M. ter Braak

Wethouders:

mw. C. M. van der Bie-van Vliet (PvdA), Concernaangelegenheden, personeel en organisatie, beleidsplanning en -evaluatie, milieu en energie.

B. J. Boelens (VVD), Stadsontwikkeling, beheer, regionale zaken, bedrijven en informatisering.

P. R. M. Rensen (PvdA), Sociale zaken, economische zaken, werkgelegenheid en toerisme.

A. J. van der Hout (D'66), Volkshuisvesting, onderwijs en financiën.

mw. C. Heuvelman (Groen Links), Welzijnszaken, emancipatie, cultuur, volksgezondheid, sport en recreatie.

Gemeenteraad

PvdA

mw. C. M. van der Bie-van Vliet (1982)

H. Boogaard (1982)

mw. E. Boogaard-Kreszner (1986)

A. A. J. Jacobs (1974)

A. P. van der Lugt (1978)

P. R. M. Rensen (1986)

C. Scalzo (1986)

J. P. Torenstra* (1986)

mw. J. Zomervrucht (1986)

CDA

L. J. M. Borghols (1991)

H. van Dorp (1984)

mw. M. E. H. Koop (1988)

W. A. G. van Leeuwen* (1986)

A. H. J. Meeuwis (1990)

A. Plooij (1987)

mw. J. I. M. Richaers-Adelmeijer (1982)

A. H. G. Verouden (1988)

D'66

mw. Y. S. Auwerda-Meister (1990)

A. J. van der Hout (1986)

mw. J. H. M. van der Jagt-Toet* (1984)

M. P. Oosten (1990)

J. P. Peters (1990)

VVD

B. J. Boelens (1982)

R. de Boer* (1990)

J. G. Droog (1988)

mw. W. C. Steffen-Hoogendoorn (1982)

R. M. Stuurman (1991)

Stadsbelangen

C. A. Bonthuis* (1986)

J. P. Lisper (1990)

C. van der Pot (1986)

H. Smithuis (1990)

Groen Links

M. A. Bongers* (1990)

M. Gorissen (1989)

mw. C. Heuvelman (1990)

mw. A. F. van Velsen (1990)

SGP/GPV/RPF

J. van den Doel* (1991)

Onafhankelijk

A. van der Schee* (1990)

* = fractievoorzitter
het jaartal geeft aan wanneer men
raadslid geworden is

De Delftse bevolking

Op 1 oktober 1992 telde Delft 90.750
inwoners.

Over de auteurs

Drs. E. J. Bult (Den Haag 1954) studeerde sociale geografie aan de Vrije Universiteit en culturele pre- en protohistorie aan de Universiteit van Amsterdam. Daarna werkte hij van 1985 tot en met 1990 bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Amersfoort. Sedert 1 januari 1991 werkt hij als gemeentelijk archeoloog bij de dienst Stadsontwikkeling van de gemeente Delft.

Prof. ir. M. Gout (Den Haag 1922) studeerde architectuur in Delft en trad daarna als architect in dienst van de N.V. Philips, in welke functie hij fabrieken en kantoorgebouwen ontwierp in binnen- en buitenland. Sedert 1953 bezette hij tot aan zijn pensionering de leerstoel Bouwmethodiek aan de faculteit Bouwkunde in Delft, was een aantal jaren decaan van de faculteit en plaatsvervangend rector van de T.U. Zijn interesse gaat vooral uit naar in de architectuur toegepaste symboliek, waarover hij een aantal boeken schreef en vele voordrachten hield, o.a. als gastdocent aan een twintigtal buitenlandse universiteiten.

Dr. H. L. Houtzager (Delft 1935) studeerde geneeskunde in Leiden en werd in Nijmegen opgeleid tot vrouwenarts. Hij promoveerde in 1968 op het proefschrift *De vorming van oestrogenen in geval van mola-zwangerschap*. Sedert 1971 is hij werkzaam als gynaecoloog in het Reinier de Graaf Gasthuis te Delft. Hij publiceerde tal van artikelen over gynaecologie en verloskunde, alsmede over de geschiedenis van de geneeskunde.

Drs. M. C. C. Kersten (Amsterdam 1955) studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Hij werkte van 1985 tot 1989 als wetenschappelijk medewerker bij Teylers Museum te Haarlem en is sedert 1989 hoofdconservator van de Gemeente Musea te Delft.

Dr. P. C. J. van der Krogt (Delft 1956) studeerde fysische geografie en kartografie te Utrecht. Hij promoveerde in 1989 op het proefschrift *Globi Neerlandici: De produktie van globes in de Nederlanden*. Hij publiceerde diverse artikelen en boeken over de historische kartografie en over de geschiedenis van Delft, met name over de naamkunde. Voorts is hij adviserend lid van de Commissie voor de Straatnaamgeving van de gemeente Delft.

H. W. van Leeuwen (Rotterdam 1927) studeerde indologie te Leiden en was handelsemployé in Indonesië. Hij behaalde daarna het diploma wetenschappelijk archiefambtenaar 2e klasse. Sedert 1956 was hij verbonden aan de Gemeentelijke Archiefdienst te Delft, in mei 1992 nam hij daar afscheid. Hij publiceerde diverse artikelen over Delftse historische onderwerpen en verleende veelvuldig medewerking aan publikaties van anderen.

Drs. M. A. Lindenburg (Delft 1912) studeerde klassieke talen te Leiden. Daarna haalde zij een middelbaar akte Frans. Na een periode als privaattelerares Grieks, Latijn en Frans werd zij in 1949 benoemd tot assistente Nieuwgriekse taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit Leiden. In 1963 werd zij wetenschappelijk ambtenaar in datzelfde vak, en in 1969 wetenschappelijk hoofdmedewerker. In 1977 werd zij gepensioneerd.

Dr. L. J. Meilink-Hoedemaker (Bergschenhoek 1940), studeerde medicijnen te Leiden en Rotterdam (artsexamen 1967). In 1972 werd zij als cardioloog ingeschreven in het Specialistenregister. Zij studeerde beiaard te Rotterdam, Amersfoort en Mechelen en behaalde in 1979 het einddiploma van de Nederlandse beiaardschool. In 1985 publiceerde zij haar proefschrift *Luidklokken en speclklokken in Delft*. Van 1985 tot 1990 werkte zij onder meer aan een monografie over de Rotterdamse beiaardier Ferdinand Timmermans, die in 1991 verscheen.

Dr. M. A. Verschuyl (Goes 1933) studeerde geneeskunde aan de universiteiten van Amsterdam en Utrecht, aan welke laatste universiteit hij promoveerde in de chirurgie. Vanaf 1964 was hij als algemeen chirurg verbonden aan het Bethel ziekenhuis te Delft en na de fusie van 1984 tot zijn afscheid in 1989 aan het Reinier de Graaf Gasthuis. Is thans adviserend chirurg verzekeringsgeneeskunde te Rotterdam. Oprichter van de Stichting Orthopaedie en Revalidatie in Ontwikkelingslanden (ORION). Heeft grote belangstelling voor de geschiedenis van Delft en is momenteel voorzitter van Delfia Batorum en lid van de Monumentencommissie te Delft.

Drs. W. C. M. Wüstefeld (Utrecht 1953) is sinds 1984 werkzaam als conservator handschriften en oude gedrukte werken in het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht. Hier organiseerde zij ondermeer de tentoonstellingen *Middeleeuwse miniaturen uit de Noordelijke Nederlanden* (1989/1990) en *Middeleeuwse boeken van het Catharijneconvent*. Zij studeerde geschiedenis in Groningen, handschriftenkunde in Leiden en bibliotheek- en informatiewetenschappen in Boston (USA). Zij publiceerde o.a. over Haarlemse handschriften, Nederlandse (prent-)bijbels en oud-Occitaanse teksten.

Naamregister

Persoonsnamen en topografie

De namen voorkomend in de bijlagen bij het artikel van mw. Wüstefeld (blz. 32-36), de namen van auteurs van in noten en in de bibliografie (blz. 169-173) genoemde werken en de namen van de leden van de gemeenteraad (blz. 174) zijn niet in dit register opgenomen.

- Abtsrecht 154
Abtswoude 153-154
Acquet, Henricus d' 101
Albinus, prof. 119
Alpatow, Michael W. 79
Altena, kasteel 150-153, 165
Anatomie 100-101, 155-156
Aquino, Thomas van 26
Arminius, Jacobus 50
Assendelft, Beatrijs van 9-42
Assendelft, Gerrit van
 (en nakomelingen) 9-42
Assendelft-Kijfhoek, Alijd van 18-24
Bagijnhof 43-60, 159-161
Bakker, P. 147
Balkenende, Hôtel 122 (n. 3)
Barlow, Jeremy 173
Bast, Pieter 69
Bätz & Co., Fa. 57
Beek, W.J. 6
Bekom, Johannes 52
Belinfante, Mike 125
Benoist, Elie 170
Berckheyde, Gerrit en Job 69
Bicker Raye, Jacob 95
Binnenwatersloot 157-159
Blaeu, Joan (plattegrond) 63-64, 83
Blankert, Albert 81
Blerkom, J. van 129-130
Bleyswijck, Dirck Evertsz. van
 37 (n. 10), 44-48, 80, 88, 94
Blok, J.W. 6
Bodel Nijenhuis, J.T. 115
Boers, Johannes C. 173
Boitet, Reinier 80, 88
Bonaventura, Sint 28
Bosboom-Toussaint, Truitje 111
Bourbon, Charlotte de 98
Bouricius, L.G.N. 77-78
Boxhorn, Marcus Zueri
 (plattegrond) 47
Braat, F.W. 173
Braun en Hogenberg
 (plattegrond van) 43-45, 69
Brilman, J. 138
Broedersen, Nicolaas 52
Broekman, Petrus 54
Broer, A.L. 81
Brückman, H.W.L. 126, 130
Brugge, Freek van der 143
Bruin, H. de 159
Bruinsma, R. 157
Brunsting, Henk 88
Bruyn van Berendrecht, Michiel de
 55
Bruyn, Oscar de 157
Burgers, Johannes M. 167
Burgwal 146-150
Buysen, medicus 98
Chong, Alan 67
Clemens V 46
Clercq, Gerrit de 173
Clusius, Carolus 92
Cluyt, Dirck 98-100, 171
Cock, Jan 52, 54
Colff van Hoogeveen, P.J. van der
 110
Colijn, H. 127
Commelin, J. 103
Cooltuynmolen 63
Cordus, Valerius 98
Cruquius, Nicolaas 63, 154
Cuyp, Aelbert 67
Delfesta, Stichting 138
Delfts Studenten Muziek Gezelschap
 139

- Denijn, Jef 133-134
 Deterding, sir Henry 77
 Dodoens, Rembert 92-93, 102
 Dolder-de Wit, H.A. van 6
 Dongen van Dalem, Beatrijs van 9-42
 Droem, Herman
 13, 16, 21, 24, 37 (n. 8)
 Duméry, Joris 133, 136
 Dussen, Jacob van der 55
 Duyschot, Johannes 56-57
 Egmond, Gerrit Gerritsz. van 150
 Eijsbouts, fa. 134-136
 Einstein, Albert 164
 Eland, De 146-150
 Emeis, E. 7
 Emma, koningin-regentes 107
 Engberts, G. 126, 130
 Engelberts, Michael 119
 Engelsch Kerkhof 157
 Es, A.H.G.P. van den 108
 Fabritius, Carel 68
 Fleming, Alexander 163
 Floris I 154
 Foreest, Pieter van 95-98
 Frederik V van de Palts 70
 Galenus 98
 Gasthuismolen 63
 Genestet, P.A. de 173
 Gent, Henriette F.A. van 110
 Gent, J.M. van 108
 Gheyn II, Jacob de 69
 Gillet and Johnston 136
 Gise, Gerard 44, 52
 Goldschneider, L. 79
 Goltzius 96
 Gomarus, Franciscus 50
 Gout, M. 5, 99
 Gouw, Jan ter 111
 Goyen, Jan van 61-75
 Graaf, Reinier de 94, 172
 Gräfe, F. 85
 Grakist, J. 7
 Gravenhage, 's-, Sint-Elisabeth
 klooster 18
 Groeneweg, Henk 142-143
 Groot, Hugo de 111
 Groot-Op den Brouw, G.W.A. de 7
 Guicciardini, Lodovico 43, 99
 Haagse poort 62-63, 118
 Haarlem, Sint-Bavokerk 12
 Haarlem, Zijklooster
 9, 13, 15, 18, 29
 Halewijn, Joost van 18
 Ham, Raymond van der 91
 Hansche, Christiaan 55
 Harmen van der Beek-Pompe,
 K.M. ten 7
 Hart, H.G.Th. van het (en knderen)
 153
 Hart, Leen 't 133-144
 Heeren-logement 122 (n. 3)
 Heilige Geesthuis 147
 Heiningen, gez. van 122 (n. 3)
 Helmolen 63
 Hemony, Francois en Pieter
 133, 136
 Hess, Joachim 57
 Heurnius, Johannes 94
 Heuven, E.W. van 136
 Heyden, Jan van der 69
 Hilkhuijsen, J.W.L. 5
 Hitler, A. 128
 Hobbema, Meindert 67, 69
 Hoek, G. van der 82
 Hoek, van der 131
 Hogenberg, Frans 69
 Homerus 108
 Hoogewerff 30
 Hoogh, Pieter de 68
 Hook, Robert 101
 Horst, Gijsbert van der
 98, 104 (n. 22)
 Houbolt, Eduard 77
 Houtzager, H.L. 97
 Hugenholtz, C. 129-130
 Huysman, Ferry 157
 Irenetunnel, Prinses 157
 Isnard, medicus 95
 Jansen, T.G.J. 5
 Jezuïeten te Delft 50
 Johannes XXII 46
 Jones, Inigo 53
 Joost [= Jan Oosterloo] 82-85
 Kaart Figorafief
 44, 49, 63-64, 77, 82, 84, 88 101
 Kalverbos 63
 Kartonnagefabriek 150
 Kasteelwerf 150
 Kempis, Thomas à 28

- Kerkstraat, 'beiaardhuisje' 134, 140
 Kerstanjewatering 63
 Keyser, Hendrick de 53
 Kijfhoek, Alijd van 18-24
 Kijfhoek, Floris van 18
 Klein, Gerardus (sr. en jr.) en
 Henricus 119-120
 Klerk, Albert de 138
 Klerk, J.A. 57
 Kok, Daniël P. 125-131
 Korte, Pien 72
 Koumans, Ruud 139
 Krogt, P.C.J. van der 164
 Kruikius, Nicolaas 63, 154
 Kruithuispad 157
 Kuyk, J. van 108, 110
 Kwak, L. van der 157
 Ladd, Dick 142
 Lage Abtswoodse Polder 154
 Lambaardt, Jan en Antony H. van
 119-120
 Landheer, H. 112
 Latijnse school 39 (n. 23)
 Lecke, Adriaen van der 18
 Leeu, Gerard 30
 Leeuwen, H.W. van 5, 169, 171
 Leeuwen-van Dijk, M.M. van 6
 Leeuwenhoek, Antoni van
 101-103, 171-172
 Leeuwenlaan, W.H. van 150
 Lehr, André 136
 Lennep, Jacob van 111
 Lepelbrug (Geusebrug) 63
 Leupen, S. 5
 Leur, J.L.W. van 6
 Linden, Pieter van der 54
 Lobelius, Matthias 92
 Lodewijk XV 53
 Loe, Jan van der 92
 Lokin, D.H.A. 6
 Loon, Anna van 54-55
 Lucero, Toni Manuel 150
 Lumey, Willem van der Marck,
 heer van 48, 52
 Lutz, W. 5
 Macqueliijn, M.J. 107
 Macqueliijn, Petronella J. 107
 Maelre, Dirc (die) 14, 39 (n. 24)
 Man, Marcel de 72
 Maria Magdalena klooster 94, 155-156
 Marken, J.C. van 173
 Markt 79, 161
 Marnix van Sint-Aldegonde, Filips
 48
 Marrow, James H. 9-10, 30, 37
 Marshall, George C. 166
 Mater, Pieter en Henricus J. 166
 Maurits van Nassau 50
 Mechelen, huis 79, 88
 Meer, Jacob Jacobsz. van der 29-30
 Meer, Willem van der 93-95
 Meester van ... [diversen] 9-42
 Meilink-Hoedemaker, Laura 142
 Mekel, R.L.A. 128-129
 Mendelssohn-Bartholdy, Felix J.L.
 167
 Mensert, gebr. 170
 Middelborch, Mauricius Yemantsz.
 van 29
 Mierevelt, Michiel en Pieter van 93-94
 Mol, De 147
 Molendijk, Hermen 137-138
 Molenpoort 77-78
 Montias, J.M. 81
 Moret, J.J. 128-129
 Neander, Johannus 94-95, 104 (n. 13)
 Nees, Staf 135
 Nieuwe Kerk 11, 14, 52, 63, 107, 133,
 136, 140-141, 143
 Nieuwe Langendijk 83
 Nooms, Reinier 69
 Oosteinde 150
 Oosten, Geertrui van 12
 Oosterloo, Jan 82-83
 Oostplantsoen 145-146
 Oud-Katholieke Kerk 43-60
 Oude Kerk 11, 14, 39 (n. 39), 47, 52, 63,
 94, 107, 141
 Oude Langendijk 77-78, 83
 Oude of Falie-Begijnhof 45
 Oudemannen- en oude vrouwenhuis
 79-81, 88
 Pauw, Petrus 94
 Peer, A.J.J.M. van 80-83
 Peters, Jan 63, 65
 Phumibol van Thailand 142
 Poel, Egbert van der 68
 Prins, A.J. 169, 172
 Proostmolen 63
 Publius Iuventus Celsus 108

- Rademaker, Abraham 51, 80
 Raue, J.J. 160
 Reijen-Mienis, W. van 7
 Riessen, Henk van 165
 Rietveld 99-100
 Ritter, Rien 133-144
 Robbers, H. 145-146, 149, 151, 158
 Robins, Daniel 140
 Rovenius, Philippus 50
 Ruysdael, Jacob van 67, 69
 Saksen, Ludolf van 28, 30
 Schans, J.M. van der 5
 Schenk, Leonardus 51, 80, 84, 88
 Schillemans, Francois 173
 Schipluiden, Kenenburg 152
 Schoemaker, J.A.A. 128-129
 Schutterstraat 154-156
 Schwarzenberg, Lore 140
 Sint-Agathaklooster
 11, 15, 46-47, 62-63
 Sint-Agnesklooster
 10-11, 14, 36 (n. 2)
 Sint-Barbaraklooster 11, 15
 Sint-Hiëronymusdal 11, 13, 39, 97
 Sint-Hubertustoren 145-146
 Sint-Lucas-Gilde(huis)
 79-81, 84-85, 109
 Sint-Maartensrecht 154
 Sint-Ursulaklooster 11
 Sion, klooster 13-14, 16, 20, 39
 Slikmolen 63
 Snellaert, Christiaan 30
 Sosef, Marc 91
 Soutendam, Jan 107-115, 117
 Soutendam, Jan (sr.) 107
 Spieringstraat 82-83
 Spit, G. 60
 Stads Bank van Lening 147
 Stalpaert van der Wiele, Johannes
 52
 Steen, Jan 5
 Steen-Leenderse, W.M. 7
 Steenkamp, N. 156
 Stijkel, J.A. 129
 Storm, Jan Hendrik 133, 135
 Stuart, Elisabeth 70
 Swillens, P.T.A. 79-84
 Sylvius, Jacobus 98
 Taptoe Delft 140
 Teylingen, Eva van 98
 Teylingen, Josine Adriaensdr. van
 98
 Thorbecke, J.R. 51
 Tienstra, M. 7
 Timman-Jansen, P. 7
 Timmermans, Ferdinand 137-139
 Toebak, P.M. 5
 Tou, Claes 39 (n. 27)
 Trimbos, Marcel 136
 Universiteit van Leiden 117-123
 Varick, Lambert Willemsz. van
 36, 42 (n. 58)
 Velde, Esaïas van de 67
 Venne, Adriaen van de 70
 Vergulde Zon 118-119
 Verkeerde Wereld, De 52
 Vermeer, Johannes 67-68, 77-90, 170
 Verschuyf, M.A. 7, 88, 99
 Victoriapad 157
 Vlamingstraat 82-83
 Vliet 62-66
 Voldersgracht 77-90
 Vonk, Piet 86, 88
 Vooyo, J.P. 126, 129
 Vos, Jan de 65, 67-68
 Vosmaer, Daniël 68
 Vries van Heijst, F.M. de 110
 Vries, Matthias de 111
 Vroom, Hendrik Cornelisz. 65-70
 Waals, Anton van der 129-130
 Waardt, Gerard de 142
 Walsum, G.E. van 136
 Waning, Elin 150
 Wap, Jan 111
 Wateringse poort 62-63
 Wegner, J.G. 7
 Westerman, M.C. 160
 Weve, W.F. 90
 Wieringhen Borski, G. van 108
 Wijnands, D.O. 101
 Wijnstraat 100
 Willem IV 169
 Willem van Oranje
 46-51, 98, 111, 150, 152
 Wingerden, Koen van 157
 Wit, Jacob de 44, 55
 Witt Hamer, H.M. de 91
 Witte, C.G.F. 57
 Zuidpolder van Delfgauw 153
 Zwart, Jan van der 142

